

REFORMÁCIÓ ÉS KÁNON
A SZLÁV IRODALMAKBAN,
KULTÚRÁKBAN ÉS NYELVEKBEN

TANULMÁNYKÖTET

OPERA SLAVICA BUDAPESTINENSIA
SYMPOSIA SLAVICA

**REFORMÁCIÓ ÉS KÁNON
A SZLÁV IRODALMAKBAN,
KULTÚRÁKBAN ÉS NYELVEKBEN**

TANULMÁNYKÖTET

SZERKESZTETTE

István Anna

**ELTE BTK
Szláv Filológiai Tanszék
Budapest, 2018**

A kötet megjelenését a Trefort-kert Alapítvány
és a Zuglói Szlovákok Önkormányzata támogatta

SZAKMAI LEKTOROK

Tuska Tünde
Várnai Dorota

MŰSZAKI SZERKESZTŐ ÉS TÖRDELŐ
Janiec-Nyitrai Agnieszka

© Szerzők, szerkesztő

Kiadja az ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszéke
Felelős kiadó a Szláv Filológiai Tanszék vezetője
Sorozatszerkesztő Lukács István
A borítót tervezte Sellyei Tamás Ottó
Nyomdai kivitelezés Robinco Kft.
ISSN 1789-3976
ISBN 978-963-489-061-4

TARTALOM

ISTVÁN ANNA

A tanulmánykötet elé.....7

NYOMÁRKAY ISTVÁN

A reformáció jelentősége a szellemi életben9

VIG ISTVÁN

Nyelvhasználat a 16. századi Dalmáciában15

BAJZEK MÁRIA

Reformáció a 17-18. századi Muravidéken29

CSÁSZÁRI ÉVA

A 137. (138.) zsoltár szlovák-magyar, katolikus-református viszonylatban43

PAVIČIĆ MLADEN

Mojca Kumerdej *Kronosz Aratása* című regénye a szlovén reformáció és ellenreformáció tükrében.....53

JAKOVLJEVIĆ DRAGAN

Kiadói és nyomdai tevékenység a szerbek körében a középkor végén és az újkor hajnalán67

MENYHÁRT KRISZTINA

A protestánsok és a pravoszláv keresztények kapcsolatai az Oszmán Birodalom korában81

ISTVÁN ANNA

A magyarországi szlovákok evangélikus énekeskönyve és irodalomtörténeti hagyományai105

RÁGYANSZKY GYÖRGY

A Dűsevní Liszt (1922-1941) mint a muravidéki evangélikus nyelvtervezés forrása117

DUDÁS ELŐD

A reformáció és a nyugat-magyarországi horvátok.....129

ZSILÁK MÁRIA

A szlovák evangélikus irodalom gyökerei141

KISS SZEMÁN RÓBERT

*Tájérombolás és tájépipítés Kollár Észak-itáliai útirajz-ában
– Keszthely, Zalavár, Zalaapáti*151

URKOM ALEKSANDER

*Vallási terminológia a jelentősebb magyar–szerb két-
nyelvű szótárakban*163

JANIEC-NYITRAI AGNIESZKA

*Illúzió és dezillúzió között Comenius A világ útvesztője
és a szív paradicsoma című művében*179

DUDÁS MÁRIA

A jó pap is holtig tanul, avagy magyar és bolgár frazémák pap kifejezéssel193

LUKÁCS ISTVÁN

*A horvátok szerepe az erdélyi vallási küzdelmekben
a XVII. század első felében*203

MANN JOLÁN

A reformáció eszméjének interpretációja Miroslav Krleža műveiben213

A tanulmánykötet elé

Az ELTE BTK Szláv és Balti Filológiai Intézetének Szláv Filológiai Tanszéke 2016. évben egy új, a szláv kultúrák, irodalmak és nyelvek iránti érdeklődést felkeltő rendezvénysorozatot indított *A tudomány mindenkié - Találkozások a szláv kultúrákkal, irodalmakkal és nyelvekkel* címmel. Ennek keretén belül minden tanév elején más-más vidéki helyszínen kihelyezett szakmai konferenciát szervezünk helyi szakmai és nem szakmai érdeklődők számára. A rendezvénysorozat célja a szlavisztikai diszciplína eredményeinek szélesebb körű hazai népszerűsítése, a Szláv Filológiai Tanszéken oktatók tudományos munkásságának és kutatási területeinek prezentálása, nem utolsósorban az ELTE BTK szlavisztikai programjai iránti érdeklődés felkeltése.

Az első konferenciát Pomáz városa fogadta be, a másodikat pedig Keszthely. Jelen tanulmánykötet a konferencián elhangzott előadások tanulmányba foglalt változatát tartalmazza.

A konferencia *Reformáció és kánon a szláv irodalmakban, kultúrákban és nyelvekben* címmel került megrendezésre 2017. szeptember 28-29-én. Az előadások mindegyike a reformáció történetéhez kötődött, a reformációnak a különböző szláv irodalmakra, nyelvekre és kultúrákra gyakorolt hatásairól szolt. A program rendkívül sokszínű volt, mert érintette a szlovák, cseh, szlovén, horvát, bolgár és szerb kulturális, irodalmi és nyelvészeti összefüggéseket: a reformáció anyanyelvre gyakorolt hatását, kánonképző módjait és az egyes nyelvek Biblia-fordításainak elemzését.

A konferenciát Keszthely város polgármestere, Ruzsics Ferenc nyitotta meg a Balaton Kongresszusi Központ és Színház konferenciatermében.

A konferenciát Keszthely Város Önkormányzata, a Zuglói Szlovákok Önkormányzata és az Emberi Erőforrás Támogatáskezelő Reformáció Emlékbizottsága támogatta.

István Anna

A reformáció jelentősége a szellemi életben

Előszó helyett

NYOMÁRKAY ISTVÁN

Azt a nagy hatású és méretű társadalmi és vallási mozgalmat, amelyet a XV-XVI. századi egyház szellemének és nagyrészt gyakorlatának elutasítása, valamint a kereszténység gyökéréhez, a Szentíráshoz való visszatérés igénye és megvalósítása jellemzett, reformációnak nevezzük. „A reformáció...nem volt egyéb, mint sok hiábavaló keresés és tapogatózás után végre bekövetkezett újra megtalálása a keresztyén vallásban a keresztyénség lényegének: a hit kegyelmi életének, amely teljesen Istenen függ, egyedül az ő igéjének engedelmeskedik és ennél fogva teljesen szabad.” (Révész I.7.). Érdemes magának a kifejezés jelentésének alaposabb meghatározását is idéznünk. Az ’átalakít, visszaalakít’ értelmezés adja vissza legpontosabban ’reformare’ ige jelentését (vö. Finály), A német etimológiai szótár (DudEt), az eredeti latin jelentés szerint: ’verbessernde Umgestaltung’; „Umgestaltung; sittliche, religiöse Erneuerung” értelmezést adja. Az ÉKSz antifeudális társadalmi, politikai és ideológiai mozgalomként is értelmezi.

A reformációt megelőző reneszánsz szellemi mozgalma a XIV. században indult Itáliából, a XV. századra terjedt el Európában, de a XV. században hatása véget is ért. A mozgalom neve újjászületést jelent, olyan korszak és olyan eszmék újjászületését, amelyekben a vallás háttérbe szorult még akkor is, ha külsőségeiben, látványosságában tovább él. A magyar szépirodalomban az itáliai reneszánsz szemléletet, életfelfogását és életmódját találóan és művészi szemléletességgel mutatja be Herczeg Ferenc „Az Élet kapuja” című regényében amely Bakócz Tamás esztergomi érsek pápaválasztási „hadjáratának” rövid történetét, a pápaválasztás színhelyén,

mutatja be. Megjegyzendő, hogy ez az a regény, amelyért szerzőjét irodalmi Nobel-díjra jelölték, a díjat azonban nem kapta meg. „Sokat mond, hogy Herczeg legjobb két művét, a Bizánc-ot és Az élet kapujá-t akkor alkotta, amikor az egész nemzetet okkal szorongató aggodalomban, ha a maga szemléletén belül s a maga szintjén és módján is, személyen osztozott” (Herczeg Ferenc Emlékezései. Szépirodalmi Könyvkiadó 1985. Németh G. Béla).

A reneszánsznak a tudományokat, főként a történelmi gondolkodást is megújító kritikai szelleme, a humanizmus nemcsak a klasszikus, hanem a keresztyén embereszmény felfedezéséig akart visszamenni. A humanisták „csaknem egész Európában , ahová az új szellem egyáltalán behatol, elidegenednek az egyház...fejlődésétől, dogmatikájától, rituáléjától, erkölcsi rendjétől- és megtalálják az utat Jézushoz és Pál apostolhoz. Vezérük, a lángeszű Rotterdami Erasmus... meggyőző erővel hirdeti, hogy a keresztyén életnek, az egyház életének is, egyetlen mértéke és iránytűje lehet csupán az Evangélium” (Révész I. 14.).

A reneszánsz kor legjelentősebb, napjainkig ható találománya a könyvnyomtatás. Gutenberg 1456-ban jelentette meg a latin nyelvű Bibliát, a Vulgatát, amely a görög nyelvű Septuaginta fordítása, így természetes és részben közismert, hogy a két szöveg között érdekes, elmélyedő kutatást és magyarázatot igénylő részeket találunk, amelyek a görög szöveg és a latin fordítás egy-egy szava közötti jelentéskülönbségen alapulnak, és így természetesen jelentős mértékben befolyásolják a szóban forgó szövegek értelmezését. A „Septuaginta” a hetven könyvet tartalmazó Szentírás, mint említettük, görög-, a „Vulgata” pedig latin nyelvű. Mivel a reneszánsz az egyház megújulását is előtérbe helyezte, ez a tény magával hozta az általában használt, közkézen forgó latin nyelvű Biblia szövege szemantikai vizsgálatát is. Érdekes és nyelvtanulásra is biztató a Septuaginta és a Vulgata egy-egy olyan részletének egybevetése, amelyek félreértésekre vagy különböző értelmezésekre adhatnak okot. Sokszor találkozunk olyan szavakkal, nem ritkán értékítéletet

vagy más minősítést kifejezőkkel, amelyek jelentésén csupán akkor gondolkodunk el, ha speciális szövegkörnyezetben olvassuk vagy halljuk őket. A köznyelvben is mindennapiak az olyan megállapítások hogy pl. valaki tökéletesen végzi munkáját; tökéletesen tud angolul vagy más nyelven például „perfekt angol, német” stb.), ha azonban a Bibliát olvasó ember – egyebek mellett – a Máté evangéliuma 5. rész 8. versét olvassa: „Ti azért legyetek tökéletesek, mint ahogy mennyei Atyátok tökéletes” különösnek tartja a ‘tökéletes’ ‘perfekt’ jelző használatát. Árnyaltabb és az adott kontextusban lényegét kifejező interpretációhoz közelebb visz a ‘tökéletes’ jelentésű szó (szavak) mögött meghúzódó, a görög nyelvi kifejezés világképének ismerete. Tökéletességen a mai nyelvhasználat befejezettséget, teljességet, hibátlanságot, a rendeltetésnek való maradéktalan megfelelést érti. A tökéletességet, befejezettség állapotát elérni lehetetlen, sőt a Biblia szemlélete szerint (különösen az Istenhez való hasonlóság tekintetében) bűn is. Ezért is furcsa, sőt lehetetlennek, elfogadhatatlannak tűnik – egyebek mellett – ha valakiről az állítják, hogy perfekt, azaz tökéletes angol, francia vagy más idegen nyelvtudással rendelkezik, ami csupán hétköznapi gondolkodásunk szerint is abszurd. Amint a bibliafordítások is mutatják, ‘befejezett, további munkát vagy tanulást nem követelő’ kifejezést (tulajdonságot), az indoeurópai nyelvek többsége a perfektív (befejezett szemléletű) ige múlt idejű szenvedő melléknévi igenévvel; participium fejezi ki. A Vulgatában az idézett rész így olvasható: *Estote ergo vos perfecti sicut et Pater vester caelestis perfectus est. A Septuaginta görög szövegében a „perfectus” participium helyett használt ‘téleios’ melléknév nem statikus állapotot, hanem bizonyos cél felé tartó törekvést fejez ki, amit Pál apostol Filippibeli gyülekezetéhez írott levelének egy részlete (3:12) is megerősít. Meggyőzően mutatják ezt a szövegek (a hivatkozott szöveget latin, magyar és horvát fordításban közlöm): Máté evangéliuma 5:48: Ti azért legyetek tökéletesek, mint ahogy mennyei atyátok tökéletes – Estote ergo vos perfecti, sicut Pater vester caelestis perfectus est – Budite dakle savršeni ka što je savaršen Otac vaš*

nebeski. A Septuaginta „tökéletes”-nek értelmezett kifejezője a telos melléknév, amely valamely cselekvést (esetünkben a tökéletességre való haladást, törekvést) jelenti, nem pedig befejezett ,kész állapotot, ezt támasztják alá Pál apostol szavai (Filippi - beli gyülekezethez írott levelében: Nem mintha elértem volna mindezt (ti. a tökéletességet, Ny.I.), vagy már célnál volnék,...egyed teszek: ami mögöttem van, azt elfelejtve, ami pedig előttem van, annak nekifeszülve futok egyenest a cél felé...; Ne kažem da sam to već postigao ili da sam već postao savršen...Hasonló kérdést jelent a János evangéliuma 21:15-16 része , amely arról szól , feltámadása után Jézus megjelenik tanítványai előtt, és legkedveltebb tanítványát, Pétert megkérdezi ,hogy „Szeretsz- e engem?” Az ember könnyen átsiklik olvasott, vagy hallott és így megértettnek vélt szövegeken anélkül, hogy igazi jelentésüket felfogná. Ennek oka legtöbbször a különböző nyelvek fogalomszavainak sokszor csupán árnyalati, de a közlés lényegét mégis alapjaiban érintő eltérése vagy az egyes nyelvek kifejezésbeli gazdagsága és árnyaltsága közötti különbség lehet, ami tulajdonképpen a műfordítás és általában véve az egyik nyelvről a másikra való átültetés egyik fő problémája is. Feltevésünk példája egy rövid dialógus a János evangéliuma: 21:15-17. Ez a rész azt örökíti meg, hogy feltámadása után a feltámadott Jézus Péterhez fordul megkérdezve tőle, hogy ‘Simon, Jóna fia *jobban szeretsz e engem, mint ezek?* A pozitív válasz Péter részéről: igen, Uram, te tudod, hogy szeretlek téged! Jézus ezt mondta neki: ‘legeltesd az én bárányaimat’. A kérdést Jézus még kétszer megismétli és mindkét esetben pozitív választ kap.

A görög szövegben az első és második kérdésben ‘szeret’ jelentésben más igét használ Jézus és más Péter. Végül a harmadik kérdést Jézus is felteszi , de ‘szeret ’ ige jelentésében Jézus és Péter más igét használ, míg végül a harmadik kérdést Jézus is a Péter válaszaiban szereplő igével teszi fel. A görög szöveghez igazodik a latin fordítás is. A kérdés és a válasz közötti különbség kérdését a teológusok magyarázzák. Az első két kérdés görög és latin igéjével kifejezett világkép az első Jézusi kérdésnek azt a értelmezését is lehetővé teszi,

hogy 'jobban ezeknél ? jobban mint ezeket'. A névmás itt vonatkozhat nem csupán a többi tanítvány személyére, hanem mindenre, ami Péter életét kitölthette (halászat, stb).

A reformáció a „hivatalos” kezdetétől 1519. október 31-ét jelöli a történelem, amikor Luther Márton kiszegelte 96 tételét a Wittenbergi vártemplom kapujára.

A tételekben kifejezett megállapítások és kívánságok természetesen nem csupán a hitéletre, hanem a közéleti és politikai körülményekre, a társadalom széles rétegeire is vonatkoztak, mintegy megfogalmazva a vallás világról való gondolkodását. Ezek a célok világosan jutnak kifejezésre Luther Márton ismert téziseiben : *sola scriptura* (egyedül az Írás), *sola gratia* (egyedül a kegyelem) *sola fide* (egyedül a hit). Az első meghatározás azt fejezi ki, hogy a keresztyén (keresztyén) élet valamennyi területén a meghatározó irányt kizárólag a Szentírás szabja meg. A Szentírásnak kell mértékadónak lennie, nem helyettesíthető sem katekizmusokkal, sem különböző egyházi rendelkezésekkel, sőt pápai tekintéllyel sem. A reformátorok különösképpen hangsúlyozzák, hogy a bűnös ember megmentése nem érhető el sem jó- cselekedetekkel, sem adományozó készséggel, sem a szentek közvetítésével hanem egyedül és kizárólag az isteni kegyelemtől függ (*sola gratia*). A hitéletre természetesen Isten szavainak hallgatásával és olvasásával, tehát a Biblia tanulmányozásával lehet jutni.

A *sola fide* ('egyedül hit által') a legpregnansabban Pál apostol szavaiban jut kifejezésre: *Gratia enim estis salvati per fidem; et hoc non ex vobis, Dei donum est* – 'Da, da, milošću ste spašeni – po vjeri, To ne dolazi od vas; to je dar Božji.

A reformáció, protestantizmus, protestáns kifejezések tovább élnek a köztudatban. A *protestáns* megnevezésnek széles körű jelentése van, vele jelölik az összes keresztyén vallást a római-és görög katolikuson és ortodoxon kívül A *református* terminusnak szűkebb jelentéskörű, a kálvinista vallást jelenti.

A német protestánsok többsége lutheránus. A Lutherről elnevezett felekezet híveit evangélikusoknak is nevezik.

A reformáció eszméi természetesen meghatározott történelmi helyzetben terjedtek párhuzamosan más szellemi irányzatokkal, mindenek előtt a humanizmussal. Amint az igazi humanisták régi és sértetlen eszméket kerestek, amelyeket a görög és római ókorban véltek megtalálni, a reformátorok a hit megújítása alapjául a Bibliában találtak hiteles és mértékadó alapot, amit a Biblia jelentőségének hangsúlyozása már a 14.századtól kezdett kibontakozni. Az első teológus és egyházpolitikus, aki a Szentírást kutatva kijelentette, hogy a hit egyetlen forrása a Biblia, Marsilius de Padua volt. Véleménye szerint az egyházi törvénykezésnek a hívők széles rétegén kell alapulnia. Hangsúlyozta továbbá, hogy a pápaság intézménye nem isteni akaratból vagy isteni jogból, hanem inkább gyakorlati okokból jött létre.

Ugyanígy A XIV. századra esik egy másik jelentős egyházpolitikus, Johann Wiclif működése. Az ő korában az egyház már sokat veszített tekintélyéből. Így keletkezett kedvező külső körülmény a református hittételek kifejtésére, A hit alapja a Szentírás; az egyháznak le kell mondania a világi hatalomról és a gazdagságról. Wiclif elvetette a szentek tiszteletét és tagadta az egyházak bűnbocsánati hatalmát.

A szentírást Vulgata alapján gondolta fordítandónak. Tézisei elterjedtek cseh nyelvterületen és a huszita mozgalom alapjaivá váltak.

Számunkra, a magyarok számára a huszitizmus sok szempontból fontos, különös tekintettel a huszita Bibliára, amelynek fordítói Tamás Pécsi és Bálint Újlaki voltak. A reformáció okai helyett egyszerűbb és megbízhatóbb a pusztán történeti tárgyalásban a reformáció előzményeiről beszélni: a nyugat-európai keresztyén világ vallási és egyéb állapotáról a 15. és 16. század fordulóján.

Nyelvhasználat a 16. századi Dalmáciában

VIG ISTVÁN

Abstract: In the history of languages of Europe in the 16th century a deed of prime interest was witnessed by an unprecedented development of people's languages due to the translations of the Bible. Like in many countries in Europe, also in Dalmatia several languages were in use in the age studied, which were the followings: Latin, Italo-Romanic, including the Venetian dialect, as well as the literary Italian language, the Old Church Slavonic language, Dalmatian, Greek and Croatian. These languages were used by their speakers in accordance with their social status and their standard of education. The Dalmatian intelligentsia, apart from the scientific pieces of work in Latin, published a lot of scientific books in the Italian language, too. The Greek language was used by the Greeks fleeing from the Turkish conquest in their own congregations. Likewise, the Old Church Slavonic language was in use in some of the churches under the patent of the Pope. The Venetian dialect of this age played the role of the *lingua franca* in the trade and navigation of the Mediterranean Sea. The use of the Croatian dialects dominated some of the domains of everyday communication. The Dalmatian dialects cannot be forgotten either, as, by all probability, it still prevailed among the old patricians.

Keywords: Dalmatia in the 16th century, domains of language use, Latin, Italo-Romanic, Dalmatian, Old Church Slavonic, Greek, Croatian, language contacts

0. A 15. század vége és a 16. század közötti korszak a Biblia népnyelvekre való fordításának időszaka. Közép-Európában a csehek büszkélkedhetnek az első teljes Biblia-fordítással. A legrégebbi kéziratos fordításuk 1370–1380 között keletkezett, amelyet egy 1488-ban, ill. 1489-ben megjelent nyomtatott Bibliafordítás követett (HADROVICS 1989: 18). A német nyelvterület is lépést tartott a cseh nyelvű fordításokkal. Az első teljes német nyelvű Bibliafordítás a 14. század második felére tehető, amelyet az első teljes *nyomtatott* német nyelvű Biblia (Straßburg) követett 1466-ban (STEDJE 1999: 123). Luther teljes Biblia-fordítása 1534-ben jelent meg, amely

a korábbi fordításokat teljes mértékben kiszorította (STEDJE 1999: 124). Az első teljes szlovén nyelvű Biblia 1584-ben, a teljes magyar nyelvű Biblia Károli Gáspár fordításában 1590-ben látott napvilágot (HADROVICS 1989: 19). A horvátok körében a reformációnak nem volt komoly hatása. A Németországba kivándorolt horvát teológusok munkái (összesen 24 nyomtatvány) semmilyen hatást nem gyakoroltak a horvátországi hitéletre és a nyelvre sem (HADROVICS 1989: 19). Ennél fontosabb volt azonban a reformáció ösztönző hatása a szlovén nyelv fejlődésében (HADROVICS 1989: 19–20). A reformációnak a Biblia-fordításokon kívül még egy hatalmas nyelvi teljesítményt köszönhetünk, nevezetesen a hitvitázó és prédikációs irodalom létrejöttét (vö. HADROVICS 1989: 18). Ez az irányzat jelentős mértékben járult hozzá a sztenderd irodalmi nyelvek kialakulásához.

Előadásunk időbeli keretét a 16. század, területi koordinátáit a Rab szigettől délre fekvő szigeteket, ill. a szárazföldön a Zrmanja folyótól a Kotori öbölíg terjedő partvidéket felölelő terület alkotja.

Dalmáciában, mint a korabeli Európa számos helyén különböző nyelveket használtak az adott nyelvhasználati szintér függvényében. Korszakunkban a horvát, az óegyházi szláv, az itáliai újlatin nyelvek egy része, a latin, a csa- és stohorvát nyelvjárás és a görög nyelv volt bizonyítottan használatos, de nem feledkezhetünk meg az újlatin dalmát nyelvjárás nyomairól sem. Az alábbiakban az egyes nyelvek használatát aszerint mutatjuk be, hogy milyen társadalmi rétegek használták őket.

1. *A latin nyelv.* Ez a nyelv ebben az évszázadban is a tudomány nyelve, a nemzetközi tudományos kommunikáció eszköze. Dalmáciai szerzők számos csillagászati¹, orvostani²,

1 Federik Grisogono (Zadar, 1472–1538): *Speculum astronomicum terminans intellectum humanum omni scientia. Premissa est ejus oratio habita in Accademia Patavia.* Venetiis, 1507.

2 Federik Grisogono: *De modo collegiandi, pronosticandi et curandi febres, necuon de humana felicitate ac denique de fluxu et refluxu maris.* Venetiis, 1528.

földrajzi³, teológiai⁴, filozófiai⁵ munkát jelentettek meg, főleg velencei kiadók gondozásában. Műveikkel az akkori tudományos közéletben vettek részt. Hiába írtak kifogástalan latinsággal a dalmáciai értelmiségiek, a katolikus papok között sokan hadilábon álltak a latin nyelvvel.⁶

2. *Az itáliai újlatin nyelvek.* A kifejezéssel kapcsolatban néhány pontosítást szeretnénk tenni. Az olasz irodalmi nyelv hosszú, több évszázadot felölelő időszak során sztenderdizálódott, és vált a későbbi Olaszország hivatalos nyelvévé. Első kodifikációja *Pietro Bembo* (Velence, 1470-Róma, 1547) nevéhez fűződik, aki *Prose della volgar lingua* ('A vulgáris nyelv prózája') című munkájában (1525) részletesen lefektette az olasz irodalmi nyelvi norma alapjait. Szerinte a lírában Petrarca, a prózában pedig Boccaccio írásmódját és nyelvhasználatát kell az íróknak követniük. Bembónak a (firenzei alapú) irodalmi nyelvről alkotott nézetei termékenyítőleg hatottak a későbbi évszázadokban. Ugyanakkor nem szabad szem elől téveszteni, hogy a 16. századi Itáliában (de később is) a lakosság nagy többsége helyi nyelvjárásokban beszélt. Ezeket a dialektusokat ugyan olasz nyelvjárásoknak szokás nevezni, de hangsúlyozni szeretnénk, hogy őket a (firenzei) alapú olasz (italiano) irodalmi nyelvhez csak nyelvrokonsági

3 Federik Grisogono: *De maris flux atque refluxu*. In: P. Galluci: *Theatrum mundi et teomporis*. Venetiis, 1589.

4 Nikola Vitov Gučetić (Dubrovnik 1549-1610): *Ragusinae commentaria in sermones Averoes De Substantia Orbis*. Venetiis, 1580. Uő.: *Psalmum Commentarius*. Venetiis, 1600.; Uő.: *Commentarii in tres Psalmos XV, XXV et CXXIV*. Venetiis, 1601. Marko Marulić (Split 1450-1524): *De institutione bene vivendi per exempla sanctorum*. 1506. *Quinquaginta parabolae*. 1510. *De humilitate et gloria Christi*. 1518. *De ultimo Christi iudicio* (kézirat) 1520. k. *Dialogus de Hercule a Christocolis superato*, 1524. *Evangelistarium*. Venetiis, 1516. Kliment Ranjina (Dubrovnik 1482-1559): *Quodlibet declamatorium*. Venetiis, 1541. Uő.: *Sacri sermones*. Brescia, 1586.; Uő.: *Expositio super epistolam Pauli ad Romanos*. Venetiis, 1547.

5 Nikola Vitov Gučetić: *In librum duodecimum methaphisicae Aristotelis expositio*. Venetiis, 1598.

6 Petro Mihich [Mihic] katolikus papról a spliti katedrálisban 1615-ben tartott tanácskozás megállapította, hogy az illető se latinul, se horvátul nem tud olvasni. Miséivel nagy megbotránkozást keltett a hívők körében, ezért tevékenységét szigorú korlátok közé szorították (MATIĆ 1970: 108). Az említett pap esete nagy valószínűség szerint nem volt elszigetelt jelenség.

és kulturális szálak fűzik. Egyáltalán nem lehet őket az olasz irodalmi nyelv valamilyen területi változatának tekinteni, mint ahogy számos nyelvészeti munkában állítják.

A 16. századi Itáliában nagyon sok olasz nyelvű tudományos mű jelent meg. Ehhez az irányzathoz kapcsolódott sok dalmáciai szerző is, akik olasz irodalmi nyelven írtak tudományos műveket, amelyeket a latin nyelvénél a művelt rétegek tágabb köre könnyebben értette. A 16. századi Itáliában népszerűek voltak a szerelemről szóló értekezések, amelyeket férfiak írtak, a nők megkérdezése nélkül (SAPEGNO 1964: 11–12). Ehhez az irányvonalhoz csatlakozott Nikola Vukov Gučetić dubrovniki szerző is (1549–1610), aki két művet is megjelentetett Velencében⁷. A szerelemről szóló művek mellett dalmáciai szerzőktől sok más tudományos munka is napvilágot látott olasz nyelven csillagászati⁸, teológiai⁹, politológiai¹⁰, földrajzi¹¹ tárgykörben.

Tekintettel arra, hogy Dalmácia a 15. század közepe óta tartósan velencei uralom alatt állott, a velencei nyelvjárással is számolni kell térségünkben. Ez a dialektus az Adrián és a Földközi-tenger keleti medencéjében zajló kereskedelem és hajózás közvetítő nyelve (*lingua franca*) volt, amely Dalmáciában a 14–15. században vált uralkodóvá (JIREČEK 1902: 78), és a kereskedelemben érdekelt nemesség és nagypolgárság egészen biztosan beszélt (MULJAČIĆ 2000: 131). A velencei nyelvjárásnak a Dalmáciában használatos változatát az italianisztikai szakirodalom a „veneziano coloniale” (‘gyarmati

7 *Dialogo dell'amore*. Venezia, 1581; *Dialogo della bellezza*. Venezia, 1581 [Reprint kiadása: Nikola Vitov Gučetić: *Dijalog o ljepoti. Dialogo della bellezza. Dijalog o ljubavi. Dialogo d'amore*. Zagreb: The Bridge, 1995]. Miho Monaldi (Dubrovnik 1540 k.–1592): *Irene overo della bellezza*. Venezia, 1599.

8 Nikola Vitov Gučetić: *Discorsi di Niccolò Gozze (...) sopra le Metheore di Aristotile*. Venezia, 1584.

9 Nikola Vitov Gučetić: *Discorsi della penitenza sopra i Sette Salmi Penitenziali di David (...)*. Venezia, 1589. Uő.: *Governo della Famiglia*. Venezia, 1589.

10 Nikola Vitov Gučetić: *Dello stato delle Repubbliche secondo la mente di Aristotele con esempi moderni (...)*. Venezia, 1591.

11 Nikola Sargoević (Dubrovnik, 1527 k. -1573 k.): *Ragionamenti sopra le varietà de i flussi et riflussi del mare oceano occidentale*. Venezia, 1574; Uő.: *Discorsi de i flussi et riflussi del Faro di Messina*. Venezia, 1580.

velencei’), ill. veneziano de là de mar” (‘a tengeren túli velencei’) néven említi. Tulajdonképpen a velencei nyelvjárásnak az Adriai tenger keleti partján kialakult változatáról van szó. Alapját Velence város nyelvjárása alkotja, ugyanakkor tőle eltérő fonológiai, morfológiai, és szemantikai jegyekkel és írásbeli sajátosságokkal is rendelkezik (URSINI 1987: 42–48, 50–135; vö. VIG 2014: 220; VIG 2003). Ez a nyelvváltozat számos lexikai archaizmust őrzött meg, amelyek a későbbiekben a velencei nyelvjárásból kikoptak (URSINI 1987: 38, 2. sz. jegyzet). Az itáliai kulturális és nyelvi hatás jelentőségét emeli ki Tomo Matić horvát kutató is. Elemzéséből kiderül, hogy Zadarban/Zarában, amely Dalmácia fővárosa volt, a művelt városi rétegek olaszul, ill. velencei nyelvjárásban beszéltek a csa-horvát nyelv mellett. Ugyanez volt érvényes Hvar sziget azonos nevű városának előkelő származású lakóira is. A város a Velence-Bizánc hajózási útvonal fontos állomása volt. Más korabeli itáliai szerzők is kiemelik, hogy Zadarban, Hvaron, Šibenikben, Trogirban és Splitben majdnem minden férfi tudott olaszul (ti. velencei nyelvjárásban). A családokban a csa- és sto- horvát nyelv volt használatos, ennek a nők voltak őrzői és letéteményesei, illetve a hazai szokások fenntartói. A férfiak a családi környezetén kívül olaszul/velenceiül is beszéltek. Ehhez társult még, hogy a nemesi származásúak között sokan olasz módon öltözködtek (MATIĆ 1970: 185–187; URSINI 1987: 38–40).

A korabeli dalmáciai értelmiség olasz nyelvismeretéről is rendelkezünk forrásadatokkal. Két szerzőt érdemes ebben a tekintetben idézni, akik az itáliai újlatin („olasz”) nyelv ismeretét hatásosan szimbolizálják. Az első Marko Marulić (Split 1450–1524), aki Dante Isteni Színjátékából részleteket, illetve Petrarca költeményei közül többet lefordított, de sok más olasz reneszánsz szerző munkáját is ismerte (STIPČEVIĆ 2005: 353). Érdekes ugyanakkor, hogy könyvtárában nem szerepeltek Dante, Petrarca és Boccaccio művei (STIPČEVIĆ 2005: 353). Marulictól fennmaradt néhány „olaszul” írt szonett, illetve több levele is (MILOŠEVIĆ 1992). Tanulmányunknak nem célja Marulić „olasz” nyelvismeretének rész-

letes bemutatása, de meg kell említenünk, hogy nyelvhasználatban sok, a velencei nyelvjárásra jellemző jegy mutatható ki.¹²

A második szerző Marin Držić (1508 k.-1567), aki Sienában járt egyetemre (diplomát nem szerzett), ahol az egyetem diákotthonának rektorává is megválasztották (ČALE 1987: 12–13). A sienai egyetem vezetéséhez írott levelei tökéletes olaszszággal íródtak, nem mutathatók ki bennük velencei interferencia-jelenségek.

Marulić és Držić „olasz” nyelvismeretének értékeléséhez néhány megjegyzés kívánczik. Marulić életében még nem került sor az olasz irodalmi nyelv kodifikációjára. Olasz nyelvhasználatára olvasmányai, illetve a korában használatos velencei nyelvjárás gyakoroltak hatást. Ezzel szemben Držić már sokkal kedvezőbb helyzetben volt. Nemcsak létezett Bembónak főntebb már idézett munkája, hanem Sienában is tartózkodott, ahol a firenzei nyelvjárással szoros kapcsolatban álló dialektust beszéltek.

Érdekes bepillantást nyújt a korabeli dalmáciai értelmiség szellemi életébe és nyelvismeretébe néhány ismert személyiség könyvtárának fennmaradt leírása. Marulić könyvtárában főleg latin, ill. görög nyelvű munkák találhatók, összesen 68 mű. Annak ellenére, hogy Dantét és Petrarcat fordított, nem rendelkezett tőlük művekkel, ahogy más reneszánsz itáliai szerzőktől sem (STIPČEVIĆ 2005: 353). Ludovik Žilković (1460 k.-1555 k.) korčulai prépost, aki élete egy részét Rómában töltötte, 296 könyv birtokosa volt. Latin nyelvű jogi művek, humanista munkák és ókori szerzők mellett Dante,

12 Az első szonettben a velencei nyelvjárásra jellemző jelenségek a következők: *semo* az irodalmi olasz *siamo* 'vagyunk' helyett, a /ss/ a *lassate* igében az irodalmi olasz /ff/ helyén; a második szonettben a *li* határozott többes számú névelő Észak-Itáliai jellemző; a *correggeti* alak pedig az úgynevezett udvari olasz nyelvhasználat tipikus alakja (MILOŠEVIĆ 1992: 13–14; ROHLFS 1966: § 225, ROHLFS 1968: § 417, 540; DURANTE 1981: 155). Marulić leveleiből (MILOŠEVIĆ 1992: 34) csak néhány velencei nyelvi jelenséget emelünk ki, pl. *Zuane* /dzu'ane/ ol. 'Giovanni, m. János', *fevre* vö. ol. *febbre*, 'láz', *soa* ol. *sua*, az övé'. Marulić leveleiben ezen kívül számos interferencia-jelenség mutatható ki, amelyeknek tárgyalására nem térhetünk ki.

Petrarca, Boccaccio, Sannazzaro és Bembo munkái gazdagították könyvtárát (STIPČEVIĆ 2005: 353–354). Egy 1549-ből származó dubrovniki könyvtárusi lista 42 ókori auktort, 44 reneszánsz szerzőt, 25 vallásos témájú művet, 8 történelmi, 2 filozófiai és egy nyelvtani munkát tartalmaz (STIPČEVIĆ 2005: 355). A felsorolt példák azt bizonyítják, hogy a dalmáciai értelmiség latinul és az olaszul (legalább értési szinten) tudott.

Az olasz irodalmi nyelv, de főleg a velencei nyelvjárás erős lexikai hatást gyakorolt a csa-horvát és sto-horvát nyelvjárásokra, amely a jövevényszavak és a tükörfordítások körében az előkelő városi polgárság nyelvhasználatában mutatható ki (Vö. HYRKÄNEN 1973; VIG 2007: 61–80; SOČANAC 2004; SOČANAC et alii 2015:19–50). A már említett Marin Držić színműveiből (egy részük sajnos csak töredékekben maradt fenn) a korszak nyelvhasználatára számos utalás olvasható ki. Prózában írt vígjátékaiban és pásztorjátékában a tükörfordítások mellett sok velencei eredetű szóátvétel található, nem egyszer teljes mondatok is. Noha nincs tudomásunk róla, hogy kutatták volna verses munkáiban az itáliai nyelvi hatást, gyors olvasással megállapítottam, hogy szerelmes versei nyelvében, valamint a velencei születésű Ludovico Dolce (Vence, 1505–1568) *Hekuba* című tragédiájának sto-horvát fordításában illetve vereses pásztorjátékainak nyelvében a szerelmes költészet néhány kulcskifejezése mellett (pl. *džilj* 'liliom' < olasz irodalmi *giglio*, vö. hv. *ljiljan*) elsősorban tükörszavak és tükörkifejezések fordulnak elő. Kifinomult nyelvi érzékenységére utalnak a színdarabjaiban használt megszólítások is VIG 1999: 355–362).

3. Az *őegyházi szláv nyelv*. A 925-ben tartott spliti/spalatói zsinaton betiltották az őegyházi szláv nyelv használatát a szentmisén (URSINI 1987: 30). IV. Ince pápa azonban 1248-ban engedélyezte a senji püspökség területén az őegyházi szláv nyelv használatát azokban a templomokban, ahol ennek hagyománya volt (URSINI 1987: 31). Később (1252-ben), az engedélyt Krk szigetére és Omišaljra is kiterjesztették (ŽUBRINIĆ 1994: 106–110). A horvát hívők egy részének így lehetősége nyílt arra, hogy számukra nagyjából érthető

nyelven követhessék az istentiszteletet. A katolikus egyház egyébként nagyon későn, a második vatikáni zsinaton (1962–1965) engedélyezte a népnyelvek használatát a liturgiában. Azonban a glagolita papok műveltsége, akik az óegyházi szláv nyelvet használták istentiszteletükön, több mint hiányos volt.¹³

4. A *görög nyelv*. Dalmáciai jelenléte elsősorban az egyházi életre korlátozódott. A főhatalmat gyakorló Velencének jelentős birtokai voltak görög területeken. Miután Velence sok görög területet elveszített, innen sok görög menekült érkezett Dalmáciába. Ennek következtében görög templomok létesültek Zadarban (1549), Hvaron (1561) és Šibenikben (1569). Velencei székhellyel pedig görög püspökséget alapítottak 1577-ben (MATIĆ 1970: 111). Magától értetődik, hogy a liturgiában a görög nyelvet használták.

5. A *horvát nyelv*. Ebben a korszakban még nem beszélhetünk egységes horvát irodalmi nyelvről. A horvát nyelvészeti szakirodalom a horvát irodalmi sztenderd kialakulását megelőző időszakot, amelynek során különböző regionális irodalmi nyelvek jöttek létre, kaj-, sto- és csa-horvát stilizációjú regionális irodalmi nyelveknek nevezi (NYOMÁRKAY 2007: 128–167). Dalmáciában nagyon komoly, európai szintű szépirodalmi tevékenység bontakozott ki főleg a költészetben és a színműirodalomban (vö. LŐKÖS 1996: 21–79). A 16. századi Dalmáciában a költők tevékenysége következtében (ők csa-horvát, illetve sto-horvát anyanyelvűek voltak) a regionális irodalmi nyelvben egyfajta csa- és sto-horvát kiegyenlítődés jött létre (MOGUŠ 1995: 53–79; NYOMÁRKAY 2007: 153–161). A csa-, illetve a sto-horvát nyelvjárás használata általános volt a mindennapokban. Nemcsak a közéletben és a szépirodalomban, de részben a hitéletben is. Egy 1511. évi spliti rendelkezés szerint a székesegyházban horvátul kell az

13 A 17. század elején Arrigoni šibeniki püspök elrendelte, hogy a glagolita papoknak a magasabb rendek felvétele előtt bizonyítvánnyal kell igazolniuk, hogy megfelelő képzésben részesültek. A tudatlannak tekintett dalmáciai glagolita papok továbbképzésének előmozdítására számos intézkedésre került sor a 17. és 18. században (MATIĆ 1970: 108–110).

Evangélium szövegeit, az Apostolok cselekedeteit, a hitvallás és a szentáldozás szövegét olvasni. A 16. században a šibeniki székesegyházban ünnepnapokon horvátul olvastak föl az Evangéliumokból, az Apostolok cselekedeteiből, ill. Nagypénteken Krisztus szenvedéstörténetét is horvátul ismertették (MATIĆ: 110–111). És akkor még nem szóltunk a dalmáciai mindennapokról, ahol az uralkodó nyelv a csa-, ill. sto-horvát nyelvjárás volt. Tomo Matić kiemeli, hogy a dalmáciai lakosság nyelvét és nyelvhasználatát tekintve horvátul beszélt (MATIĆ 1970: 185).

6. *A dalmát nyelv.* Annak ellenére, hogy a szakirodalom szerint a 16. században ezt a nyelvet csak szórványosan használták, mégis érdemes figyelmet szentelni neki. A dalmát nyelv (hv. *dalmato-romanski*, ol. *dalmatico*) az egyetlen újlatin nyelv, amely kihalt. Az utolsó ember, aki még értette, de már nem volt kívül rajta beszélnie, Antonio Udina (becenevén Burbur) volt, aki Krk szigetén 1898-ban halt meg (TAGLIAVINI 1969: 375). A dalmát elnevezés gyűjtőnév, amellyel az Adria keleti partján beszélt újlatin nyelvjárásokat nevezik meg. Két nagy csoportra oszthatók: az északra, amely az Isztriai-félszigettől a Dubrovnikig terjedő tengerpartot foglalja magába, illetve a dubrovnikira. Általános vélemény szerint a dalmát nyelvjárásokat a velencei dialektus és a horvát szorította ki a használatból (MULJAČIĆ 2000: 155). Legutoljára Dubrovnikban/Raguzában, a 15. század vége felé szűnt meg a használata, míg a többi dalmáciai városban sokkal korábban került erre sor (MULJAČIĆ 2000: 194). 1472-ben a dubrovnik/raguzai tanács döntése értelmében az üléseken csak a dalmát nyelvet lehetett használni (MULJAČIĆ 2000: 84). Ebből a határozatból némi elfogultsággal ki lehet olvasni, hogy a dalmát nyelv használata már kiszorulóban volt a közéletből, de nem következik belőle, hogy más színtereken, például a családban, barátokkal való kommunikációban ne használták volna. Egy másik forrás arról tudósít, hogy Dubrovnik/Raguza követe 1518-ban a velencei dózse előtt dalmát nyelvű beszédet tartott: „una oration in lingua ragusea” [‘dalmát nyelvű beszédet’] (MULJAČIĆ 2000: 84). Talán nem járunk messze a való-

ságtól, ha azt feltételezzük, hogy a dalmát nyelvet, Dubrovnikban a 16. században még informális színtereken beszélték. A források hallgatása nem perdöntő, hiszen a különböző informális színtereken beszélt nyelvek és nyelvváltozatok megemlézése ekkor nem képezte figyelem tárgyát.

7. *Diglosszia*. Fölmerül a kérdés, hogy a dalmáciai többnyelvűség leírható-e a diglossziával. Mint ismeretes, a diglosszia két nyelv vagy nyelvváltozat beszédhelyzetenkénti jól elkülönült használatát jelenti. Bizonyos helyzetekben az egyik, másokban a másik nyelvet/nyelvváltozatot használják. Az óegyházi szláv és a görög nyelv használata ide tartozik. Ezeket a nyelveket csak a templomban használták. Maguk a papok a templomon kívül egészen biztosan horvát nyelvjárásokban kommunikáltak a lakossággal. A diglossziához sorolható a latin, illetve az olasz nyelv használata a tudományos, tehát írott művekben. Tulajdonképpen úgynevezett mediális diglossziáról van szó, miután az említett nyelveket főleg írásban használták. A szerzők, – azokat az eseteket nem számítva, amikor tudós társaikkal szakmai témákról szóban is tárgyaltak – más helyzetekben horvát anyanyelvüket használták. A dalmát és a horvát esetében csupán diglossziához hasonló helyzetről beszélhetünk. A családban és baráti körben a dalmát anyanyelvűek dalmátul beszéltek, a horvát anyanyelvűek pedig horvátul. Nem tudjuk azonban, hogy a dalmát anyanyelvű nők, a családi és baráti környezetből kilépve horvátul beszéltek-e. Ha igen, akkor esetükben dalmát-horvát diglossziával van dolgunk. A dalmát anyanyelvű férfiakra nem érvényes a tiszta diglosszia, mert a mindennapi tevékenységük során és a közéletben a kommunikációs helyzet függvényében váltakozva vagy horvátul, vagy velenceiül kommunikáltak. Ugyanez érvényes a horvát anyanyelvű férfiak egy részére is. Ezt a helyzetet talán fél-diglossziának lehetne nevezni, mert az egyik területen két nyelv állandóan váltakozó használata volt a meghatározó. A horvát anyanyelvű nők többségére, mint már fentebb említettük, a horvát anyanyelvűség volt jellemző.

8. Tanulmányunk csupán a 16. századi Dalmáciában élők legfontosabb nyelveit és nyelvhasználatát mutatta be nagy vonalakban. A különböző nyelvek használatában helyenként kimutattuk a diglossziát is. A nyelvhasználat sokféleségének és változékonyságának részletesebb bemutatását a forrásanyag nem teszi lehetővé. Reményeink szerint azonban sikerült ízelítőt adnunk a korszak nyelvi sokszínűségéből.

IRODALOM

- ČALE Frano, 1987: O životu i djelu Marina Držića. Marin Držić: *Djela*. Zagreb: Cekade, 11-172.
- DURANTE Marcello, 1981: *Dal latino all'italiano moderno. Saggio di storia linguistica e culturale*. Bologna: Zanichelli.
- HADROVICS László, 1989: A magyar nyelv kelet-közép-európai szellemi rokonsága. *Nyelvünk a Duna-tájon*. Budapest: Tankönyvkiadó, 7-46.
- HYRKKÄNEN Jukka, 1973: *Der lexialische Einfluss des Italienischen auf das Kroatische des 16. Jahrhunderts. Die italienischen Kehnwörter im Sprachgebrauch der dalmatinischen Kroaten im Licht der kroatischen Renaissance-Literatur*. Helsinki: s. ed.
- JIREČEK Josef Konstantin, 1902: Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters. *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Vissenschaften. Phil. – hist. Classe*. XLVIII, 1-104.
- LŐKÖS István, 1996: *A horvát irodalom története*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- MATIĆ Tomo, 1970: *Iz hrvatske književne baštine*. Zagreb-Slavonska Požega: Matica harvatska.
- MILOŠEVIĆ Miroš, 1992: Sedam nepoznatih pisama Marka Marulića. *Colloquia Maruliana*. 1/ 5-32.
- MOGUŠ Milan, 1995: *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*. Zagreb: Globus.

- MULJAČIĆ Žarko, 2000. *Das Dalmatische. Studien zu einer untergegangenen Sprache*. [Quellen und Beiträge zur kroatischen Kulturgeschichte 10]. Köln-Weimar-Wien: Böhlau.
- NYOMÁRKAY István, 2007: *Rövid horvát és szerb nyelvtörténet*. Budapest: ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék.
- ROHLFS Gerhard, 1966: *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti*. I. *Fonetica*. Torino: Einaudi.
- –, 1968: *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti*. II. *Morfologia*. Torino: Einaudi.
- SAPEGNO Natalino, 1964: *Compendio di storia della letteratura italiana*. II. *Cinquecento, Seicento, Settecento*. Firenze: La Nuova Italia Editrice.
- SOČANAC Lelija, 2004: *Hrvatsko-talijanski jezični dodiri. S rječnikom talijanizama u standardnome hrvatskom jeziku i dubrovačkoj dramskoj književnosti*. Zagreb: Globus.
- SOČANAC et alii, 2015: *Hrvatski jezik u dodiru s europskim jezicima. Prilogodba posuđenica*. Zagreb: Globus.
- STEDJE Astrid, 1999: *Deutsche Sprache gestern und heute. Einführung in Sprachgeschichte und Sprachkunde*. 4. Auflage. München: Wilhelm Fink.
- STIPČEVIĆ Aleksandar, 2005: *Socijalna povijest knjiga u Hrvata*. II. Zagreb: Školska knjiga.
- TAGLIAVINI Carlo, 1969: *Le origini delle lingue neolatine*. Quinta edizione. Bologna: Pàtron.
- URSINI Flavia, 1987: *Sedimentazioni culturali sulle coste orientali dell'Adriatico: il lessico veneto-dalmata del Novecento. Atti e Memorie della Società Dalmata di Storia Patria*. 15/ 25-179.
- VIG István, 1999: *Misser, signor, gospodin, gospodar. Uloga oblika alokucije u scenskim djelima Marina Držića. Studia Slavica Savariensia* 1/ 355-362.
- –, 2003: *Lehnprägungen nach italienischen Vorbildern in der Sprache der Dramen der kroatischen Renaissance. StSl* 48/1-3/ 305-322.
- –, 2007: *Sprachkontakte im Alpen-Adria-Raum*. Szomathely: Institut für Romanistik der Hochschule Berzsényi Dániel.

- –, 2014: Többsnyelvűség és nyelvhasználat a 14. századi Raguzában/Dubrovnikban. *Szövegalkotó gyakorlatok, nyelvtelentő praktikák*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 221-226.
- ŽUBRINIĆ Darko, 1994: *Biti pismen biti svoj. Crtica iz povijesti glagoljice*. Zagreb: Hrvatsko književno društvo sv. Jeronima (sv. Ćirila i Metoda).

Reformáció a 17-18. századi Muravidéken

LUKÁCSNÉ BAJZEK MÁRIA

Abstract: In the 18th century, Slovenian Lutheran writers from Prekmurje in the western part of the Kingdom of Hungary cooperated with the Hungarian and German Lutherans. The time of the creation of the most important works, their content, their message and the textual types indicate that they were closely connected and all of them strongly attached to the German pietists. I present the position of Prekmurje between the 16th and 18th centuries, the reasons of the spread of Protestantism, the separation of Lutherans and Calvinists, the geographical distribution of Protestantism for which I used the data from visitation records and Lutheran scholars from Hungary. I also present the position of Prekmurje Lutheran communities, Protestant writers, their works and their text types. The analyzed works show a close connection with Hungarian Lutheran writers, the content and structure of their works is similar, which means that they had the same purposes and goals: to offer their believers a written word in their mother tongue to teach them and raise them from general backwardness.

Keywords: Prekmurje Slovenes, literature of the Lutherans from Prekmurje, Protestantism in Hungary, the translation of the New Testament, István Küzmics

A MURAVIDÉK

A Muravidék, amelyet a történelem folyamán különböző néven említenek – magyarul Belmura, Tótság, szlovénul Slovenska krajina – hosszú évszázadokon keresztül szervesen kapcsolódott Zala és Vas megyéhez. Ivan Zelko szerint a magyar Tótság megnevezés egyházi eredetű és arra az időre vezethető vissza, amikor Muravidék északi része még a Győri Püspökséghez tartozott, amikor Dobra, Szent Martin és Velemér egyház-községek területén még szlovének laktak, tehát a 12. századba. (ZELKO 1982: 89) A magyarok azokat a szlávokat nevezték *tótok*-nak, akik magukat *Sloveni*-nek, nyelvüket pedig *slovens-*

ki-nek nevezték. (MELICH 1926-29: 417-418). A Tótság eredetileg a Rábától délre Zala megyéig és az osztrák határtól az Őrségig ért. A 18. és 19. században Tótságnak nevezték a muraszombati esperességhez tartozó szlovén egyházközségek területét. A Tótság megnevezést ugyanebben a jelentésben a protestánsok is használták: *ecclesiae schlavonice* (1627) és *Tótság* (1732). A Tótság a 18. század második felében önálló járás, a 19. században pedig már így nevezik a teljes Muravidéket és Zala megye szlovének lakta területeit. (ZELKO 1996: 140)

A DUNÁNTÚLI EVANGÉLIKUS EGYHÁZ

A muravidéki evangélikusok Muravidék Szlovéniához csatlóságaig a Magyar Evangélikus Egyház Dunántúli Egyházkerületéhez tartoztak. A 16. századtól alkalmazkodtak a magyar földesurak vallásához, együtt alkottak a magyar és a német evangélikus írókkal, együtt üldözték őket és a vallási béke után végérvényesen az evangélikus vallás mellett tettek hitet. A magyarországi protestánsok – evangélikusok és kálvinisták – irodalmi tevékenysége nagyon gazdag – ez a szerteágazó kulturális és oktatási tevékenység ösztönzőleg hatott a muravidéki szlovén lelkészekre is. A Dunántúlon fontos evangélikus központok működtek, Sárvárott a Nádasdyék udvarán alkotott Sylvester János, aki a 16. században a magyar nyelv és kultúra számára fontos műveket írt meg. A petanjci vár is Nádasdyék tulajdonában volt, és így szellemiségük jelen volt a muravidéki szlovének körében is. Számos muravidéki Pozsonyban, Győrött és Sopronban tanult, Nemescsó artikulás hely volt, ahol az üldöztetés idején a muravidéki szlovének megtarthatták szertartásaikat. A Bánffy család Lendván alapította a vidék első iskoláját, a magyarországi 16 protestáns iskola egyikét, első tanítója pedig Kulcsár György volt, aki több magyar nyelvű művet jelentetett meg. Surdra és környékére számos muravidéki evangélikus család költözött és ezen a peremterületen alkotott Küzmics István és fordította le az Újszövetséget muravidéki szlovén nyelvre.

A magyarországi evangélikusok legtermékenyebb kutatója Payr Sándor evangélikus lelkész volt, aki műveiben részletesen bemutatta az augsburgi hitvallás magyarországi terjedésének ideológiai és történeti hátterét. Számos monográfiát írt az evangélikus egyház nagyjairól és bemutatta az evangélikus gyülekezeteket. Legterjedelmesebb munkája *A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület története I.*, amely 1924-ben jelent meg Sopronban. Ezt az áttekintést a protestantizmus 400. évfordulójára készítette, azonban a háború és az anyagi támogatás hiánya miatt csak a háború után jelent meg. Payr már az előszavában hangsúlyozza, hogy a magyar evangélikusok szoros kapcsolatban voltak horvátokkal, szlovénnel, szlovákokkal és németekkel. Úgy véli, hogy az evangélikus közösség munkája nehezebb volt a nemzetiségileg vegyesen lakta területen, mint a tisztán magyarok által lakott területen. Megelégedettséggel állapítja meg, hogy az evangélikus egyház jó magyarokat nevelt a szláv nevű lelkészekből és tanítókból, akik gyorsan megtanultak magyarul és jó magyarsággal alkották műveiket. (PAYR 1924: 12)

Payr bevezető gondolataiból is kitűnik, hogy más nemzetiségű szerzőknek a nemzetiség nyelvén írott műveivel nem fog foglalkozni, annak ellenére, hogy céljaik és szándékaik megegyeztek a magyarokéival, hisz ők is követték a pietisták tanait, népeiknek ők is anyanyelvi könyveket akartak biztosítani, felemelni őket a fejletlenségből, elmaradottságból és kulturális sekélyességből. Payr a gyülekezetek sorában külön 7. fejezetben, *A vend gyülekezetek a Széchyek és Batthyányak uradalmaiban* címűben mutatja be a muravidéki evangélikusokat, akik Muraszombaton, Felsőlendván, Vizlendva-Szentgyörgyön, Szentilonán, Tissinán, Petánczon, Mártonhelyen, Szentbenedeken, Lakban, Dolincon, Szenttrinitáson, Felsőszőlőnön, Csöpinzben, Kardonfalván, Rábagyarmaton, Bagonyán és Részneken éltek.

Payr az adatokat az 1627-ben elvégzett vizitáció jegyzőkönyvéből meríti, amely vizitációt (Visitatio generalis Ecclesi-

arum Schlavovendurum) Kis Bertalan püspök megrendelésére Lethenyi István esperes, Zvonarics István és Terbocs János lelkészek végezték el. A szlovén evangélikus települések bemutatása során feltünteti a birtokok tulajdonosait, az ott szolgáló lelkészeket, számba veszi bevételeiket, vagyonukat, említést tesz az evangélikusok és kálvinisták közötti vitákról is. Érdekesek a lelkészek családi nevei, Payr egyeseknél megjegyzi, „valószínűleg vend”. A bemutatott települések közül külön figyelmet érdemelnek Rábagyarmat (Žormot) és Kondorfa (Kradanovci) települések, amelyek már rég elmagyarosodtak, de a 16. században Krisán Tamás muraszombati esperességéhez tartoztak. Kondorfának már a 16. század végén saját evangélikus lelkésze volt. Payr a folytatásban, a 11. fejezetben bemutatja a zalai szlovén evangélikus gyülekezeteket, a 12. fejezetben pedig a somogyi szlovén településekről is találunk adatokat. Surddal kapcsolatban Küzmics István jegyzeteire hivatkozik, őt magát pedig a falu lelkészének és az Újtestamentum fordítójaként mutatja be. Liszó településsel kapcsolatban megállapítja, hogy azt a muravidéki szlovének alapították, a földterületet Nádasdy Mária Magdolna ajándékozta nekik 1718-ban, a következő évben pedig 14 családdal telepedett le, köztük Zakoč, Smodič és Lončak családok.

PROTESTÁNSOK A MURAVIDÉKEN

A jobbágyok hitüket a földesurak nyomására változtatták meg, azonban amikor azok újból visszatértek a katolikus hithez, előfordult, hogy a jobbágyok továbbra is a régihez ragaszkodtak. Nádasdy Ferenc 1643 évi rekatolizációja hatalmas változást jelentett minden evangélikus számára a Dunántúl teljes területén. A szlovén lakosság kitartott a hite mellett még akkor is, amikor már elűzték az evangélikus prédikátorokat, lelkészeket és bezárták templomaikat és iskoláikat. Így történt 1698-ban Markovciban is, ahol 130 lakosból 80 volt katolikus és Felsőszölnökön is, ahol 203-ból csak 30. Az evangélikus lelkészek elűzése után misét és más istentiszteletet csak titokban az erdőben tarthattak. A soproni országgyűlés

1681-ben artikuláris helyeket határozott meg Nemescsón és Surdon, ahol evangélikus istentiszteleteket lehetett tartani. Ez a két település távol esett a Muravidéktől és a hívők csak nagy nehézségek árán tudtak oda eljutni. Nagy számban Surdra települtek, a tömeges elvándorlást Nádasdy Mária Magdolna ajándékleve is bizonyítja, amely 1718. július 3-án készült Brezovicában és amelyben 14 muravidéki családnak engedélyezte a letelepedést a Surd mellett található Liszó pusztán.

„Mi, gróf Nádasdy Mária Magdaléna, gróf Draskovics János, Trakostyán várának örökös urának, császár és király öfelsége tanácsosának és komornyikjának meghagyott özvegye adjuk tudtára, miként jöttek elejében Bognár Mihály társaival együtt, Rapossa Balázs, Rapossa Iván és Smolz Márton, kértek mitőlünk, alázatos szolgálatjokkal az mi pusztánkat, mely nevezetik Liszónak tekintetes nemes Somogy vármegyében, hogy megnevezett pusztán együtt nevezett társaival, az kik meg fognak jönni, melyeket felszólítja contractus mellett, adni fognak följobb nevezett Bognár társaival együtt, kik megnevezett pusztán szállók lesznek, minden esztendőben Szent Márton napján huszonöt forintokat, vagyis 25 forintot, és egyeztet, és azmellest, ha ez erdők makkal megteremnek, mi sörtvélyeseink harmincegy, makra fognak járni, és ott hizlalni, és mindezek mellett az mi jagerinkat az mikoron oda vadászni mennek, tartoznak tartani és azokkal vadászni. Mennyi megnevezett Liszói pusztának határai: napkeletről Inkey úr határja, délről Pátrói falunak határja, napnyugatról pedig Madarász úrnak határja, főlszélről Marlisz úr határja. Azoknak érdemletes kérésekre kiadtuk és adjuk felülírt Liszói pusztát egész continentijával, hogy békességesen tartsak és hasznát vehessék fölül megírt emberek és az kik szállani fognak reá, és azoknak egész successori örökösen valameddig minekünk és az mi successorinknak megnevezett conditio mellett alázatosak és érdemesek fognak lenni. Mely nagyobb igazság és erősségre az mi saját kezünkkel ez levelet subscribálván és igaz szokás szerint pöcsétünkkel megpöcsételvén adjuk. Datum Brezovica die 3. mensis july Anno 1718. esztendőben Nádasdy Mária Magdaléna saját kezével.” (MAYER - MOLNÁR 2008: 205 - 206)

A muravidéki szlovének a tarthatatlan állapotok miatt 1740-ben a felsőlendvai földesúrhoz, Nádasdy Leopoldhoz fordultak, hogy újból engedélyezze a templomok és iskolák működését, azonban a bécsi udvar kitartott rekatolizációs terve mellett. 1744. augusztus 18-án Pozsonyban tízezer muravidéki szlovén nevében latin nyelvű levelet írtak Mária Teréziának, amelyben jobb körülményeket követeltek, engedélyt arra,

hogy saját imaházakat és iskolákat építhessenek, valamint arra, hogy hitüket nyilvánosan gyakorolhassák. Arra kérték, könyörüljön meg e nagyszámú és hűseges vandalus-szlovén népén. A levél megírásában befolyásos pozsonyiak segítették őket. A levélben részletesen leírták sanyarú helyzetüket:

„Királyi felség, méltóságos asszonyunk! Bizonyosak vagyunk abban, hogy nincs a nap alatt még egy olyan szerencsétlen és hátrányos helyzetű nép, mint a miénk, amely az úgynevezett Tótságban, a híres Vas megye határán él. Ez annál inkább is igaz, mert alig hisszük, hogy a világnak abban a részében, ahol virágzik a keresztény vallás, van még egy népcsoport, amelynek nem adatik meg, hogy olyan eszközöket használjon, amelyek segítségével megismerhetne és megérthetné saját Istenét és Teremtőjét, annak a Szentírásban kinyilvánított legszentebb akaratát, és ahol isteni kegyelemből nem ismernék el annak lehetőségét, hogy a dolgokat az örökérvényű úton oldják meg. Az a szerencsétlenség ért, és napról napra egyre súlyosabban terhel bennünket, hogy járásunkban 1732-ben elfoglalták összes templomunkat; ezek, emberemlékezet óta a mi tulajdonunkban voltak, és még 1681-ben is békében megtarthattuk őket, amikor az akkori rendelet 26. cikkelye engedélyezte számunkra a birtokunkban levő templomok használatát. A több mint száz települést számláló járásban beszüntették az összes vallási szertartást is. Ezekben a falvakban közel tízezer augsburgi hitvallású ember él, és egyes településeken alig él római katolikus vallású hívő. Emellett a megye más lakosaitól nyelvünkben is különbözünk. Amikor e lelki bánatunkról annak idején, azonnal a legszerényebben beszámoltunk az igencsak hiányolt és szépmemlékű VI. Károly császárnak, felséged édesapjának, akkor nekünk ajándékozott válaszában felhívta a figyelmünket az 1681-es rendelet 26. cikkelyében megjelölt két településre, Nemescsóra és Dömö[]kre, éspe dig oly módon, hogy ott tarthatunk lelkipásztort, aki beszél a mi nyelvünket is. Ez azonban kevés vigasszal és haszonnal járt, mivel az említett települések csak a magyarokat és a németeket szolgálhatják, ezek olyan kicsi települések és imaházak, hogy még a helyi hívőket sem képesek befogadni. Sokan időnként kívül vagy istentisztelet nélkül maradnak, esetleg a szabad ég alatt, az időjárási viszonyosságok mellett részesülhetnek benne, és mert a szegény nép, még ha volna is ott neki helye és lelkipásztor, a nagy távolság miatt tudna gyülekezni. Mivel ugyanis a járástól Nemescsó tíz, Dömö[]k pedig tizenhat magyar mérföldre van, Felsőgedre és bölcsességére bízunk annak megfontolását, hogyan tegyek meg ezt a nagy távolságot az idősebbek és betegek vagy a gyengébb nem képviselői, illetve hogyan maradhatnának olyan soká távol azok, akinek nem rendelkeznek kellő eszközökkel és járművekkel. A magas költségek és az esetenkénti halálos veszély ellenére, mégis többen részt kívánnak venni az ottani istentiszteleteken. Sajnálattal kell

ugyanis megállapítanunk, gyakran előfordult, hogy a nagy erőfeszítés miatt néhányan meghaltak vagy alig tértek haza, vagy a későbbiek során hosszasan betegeskedtek. Sőt, a várandós asszonyok gyakran az úton szülték meg gyermeküket, vagy idegeneknél, kétségbeejtő helyzetekben készültek a szülésre, illetve szültek. Azok a fiatalok, akik megszokták, hogy a nevezett helységeket látogassák, nem találtak szállást az út menti falvakban, ahol római katolikus vallásúak élnek, hanem az erdőkben vagy a mezőkön kellett tölteniük az éjszakát, és elviselni a súlyos évszaki és időjárási viszonyokat. Néhányukat a fiskálisok adófizetésre kötelezték, megverték őket, és elvették ruhájukat is. Így történhetik meg, hogy mióta elvették tőlünk templomainkat, és teljes egészében megvontak tőlünk a vallási szertartásokat, ezek és ezek élnek és halnak meg hit és Úrvacsora nélkül. Így tehát mi keresztények, akik a kereszténység központjában élünk, teljes egészében az isteni ige prédikálása és az igaz kereszténységről való tanítás nélkül kényszerülünk élni. Éppen ezért – a kifejezés ne sértse Felséged fülét – állatsordaként élünk és halunk meg. És ezek után mi más történhetne, mint az, hogy sok ember, akik már természetük szerint is inkább hajlanak a rosszra, mint a jóra, teljesen elhagyják az istentiszteletet és a vallásos teendőket, különösen vasárnap és ünnepnapokon, mindenféle bűnbe esnek, és ezzel egyetemben az örök kárhozatba rohannak. Arról is kár a szót vesztegetni, hogy a járás egyes plébániáin, ahol a római katolikusokkal együtt élnek az augsburgi hitvallásúak, eddig az volt a szokás, hogy a temetőben közös temetések és harangozások voltak; ennek ellenére most a felső plébános megtiltotta az evangélikusoknak ezt az ősi és törvényes szokást, és megvetően azt követeli, hogy halottainkat a temetőken kívül temessük el. Könnyen érthető, hogy egyetlen céljuk, hogy mi is elhagyjuk vallásunkat. És mivel ezek a módszerek mindeddig nem érték el a céljukat, sokkal alkalmasabb lenne, ha mindezt az isteni igével próbálnák meg elérni, amely kimondja, hogy az igaz hitet tanácsolni és nem parancsolni kell, és pedig a kölcsönös szereteten alapuló keresztény elvek alapján. Ezért felséged előtt térdre borulva, alázatosan kérjük, és Krisztus sebeire hivatkozva esedezünk, veleszületett kedvessége és jóindulata mellett, essen meg anyai jó szíve a számos és hűséges vandál-szláv népen, és viselje szíven a több ezer lélek megdicsőülését. Ha már nem kaphatjuk vissza a tőlünk elvett templomainkat és imaházainkat, akkor legalább azt engedélyezze jóindulatúan felséged, hogy a járásunkban építhessünk a sok ezer hívő számára megfelelő imaházakat és iskolákat, hogy ezekben gyakorolhasuk a vallási szertartásainkat. A hitvallásunk parancsolatai és lelkiismeretünk szerint ily módon nyilváníthatnánk ki a felséged iránti hűségünket és alázatosságunkat és Istenünk iránti tiszteletünket. Ezzel lehetőség nyílna a tanulásra és a keresztény életre, valamint az örök dicsőségre való felkészülésünkre is. Alázatos és igencsak jogos kérelmeink királyi és jóindulatú meghallgatása miatt még odaadóbban és kitartóbban fogunk imádkozni, hogy az igazságos Úristen a jövőben is segítse a királyi hadsereg sikereit és adjon sok boldogságot és egészséget felségednek.

Felséged alázatos és örökké hűséges, a Tótsági járásban élő, augsburgi hitvallású, vandál-szláv alattvalói Vas megyéből, Pozsony várában öszszegyűlve, a királynőnek személyesen, 1744. augusztus 18-án.” (MAYER - MOLNÁR: 236-241)

SZERZŐK, MŰVEK, SZÖVEGTÍPUSOK

Nemescsó az 1681. évi törvény alapján artikuláris hely volt, ahol a muravidéki szlovéneknek, magyaroknak és németeknek volt evangélikus gyülekezete és itt tarthattak istentiszteleteket és gyakorolhatták valásukat. Vanecsai Szever Mihály (Mihao Sever Vanečaj) 1751-ig Nemescsón volt lelkész, Küzmics István (Števan Küzmič) pedig tanító majd 1751-től 1755-ig lelkész. A muravidéki írók kapcsolatban voltak az itt tevékenykedő magyar evangélikus írókkal. Az eszmék és kezdeményezések kiindulópontja éppen Nemescsó lehetett. Temlin Ferencnek (Franc Temlin) pedig közvetlen kapcsolatai voltak a német peitistákkal, hiszen ő Halléban tanult. A magyar szakirodalomból nehéz kihámozni, hogy a magyar evangélikusok hogyan viszonyultak a Nyugat-Dunántúlon tevékenykedő muravidéki szlovén és német evangélikusokhoz, támogatták-e őket abban, hogy anyanyelvükön alkossanak. Azonban a 18. században muravidéki szlovén nyelven íródott művekben a magyar szerzők szellemisége, gondolkodása lelhető fel. A muravidéki írók részben magyar és részben német szövegeket fordítanak, de önálló műveket is jelenetnek meg.

KATEKIZMUSOK

A katekizmus a szlovén protestánsok alapvető könyve volt és ez így volt a muravidéki evangélikusok körében is. A protestánsok Luther 1529-ben kiadott Kis kátéját és az 1530-ban kiadott Nagy kátéját fordították. Az első szlovén nyomtatott könyv Primož Trubar Katekizmus-a volt, amely 1550-ben jelent meg, az első muravidéki szlovén könyv pedig Temlin Ferenc 1715-ben megjelent *Mali katechismus-a* (Kis katekimusa),

amelyet Torkos András Luther Kis katé 1709. évi magyar fordítása alapján fordított le muravidéki szlovén nyelvre. A 48 oldalas gyermekeknek szánt katekizmus rövid, egyszerű kérdésekből és válaszokból áll. A katekizmus végén rövid imádságok találhatók, reggeli ima, vacsora előtti és utáni, valamint a beteg imája.

Vanecsei Szever Mihály *Red zvelicsánsztva* (Az üdvözülés rendje) címmel 1747-ben jelentetett meg egy 96 oldalas katekizmust, amelynek szövege terjedelmesebb és igényesebb. Tartalmát hosszú alcímben vetíti előre, amely szerint a Szentírás magvát, a Hit legfontosabb paragrafusait tartalmazza, néhány rövidebb imádságot és éneket. Mindezekből nem csak gyermekek ismerhetik Isten ígét és Jézus Krisztust, hanem az idősebbek is, Krisztus testvérei, akik bajban vigaszt találnak benne, megtanulnak emlékeztetni és vigasztalni. A feltett kérdések után válaszok és az Újszövetségből vett idézetek következnek. Küzmics István saját katekizmusához írt bevezetőjében írja, hogy Szever *Red zvelicsnafztva* című katekizmusa németből készült fordítás. A végén itt is találunk imádságokat és énekeket, hosszabbakat és elmélyültebbeket. Küzmics úgy értékeli, hogy ezek közül sok az eredeti muravidéki, többnek magyar és német címe is van, mint pl. Rana pesem – Ditsérlek Uram tégedet – Hválím jažz tebe, Gofzpodne. Ez is azt bizonyítja, hogy a muravidéki szlovén evangélikusok, hasonlóképpen mint a magyarok, mindent felhasználtak, amivel bírtak. Szever katekizmusa kontinuitást mutat a muravidéki szlovén szövegek keletkezésében, hiszen a példák és az Újszövetségből vett részletek nyelvezete állandóságot és kidolgozottságot tükröz.

Küzmics István katekizmusa 1754-ben Hallében jelent meg Vöre krsztsanske kratki navuk (A keresztyén hit rövid tana) címmel. Terjedelmes, 222 oldalas, 545 kérdést és választ tartalmazó műről, Luther Kis kátéjának fordításáról van szó, amelyet Küzmics hat részre osztott és előszóval egészített ki. Küzmics munkája nem csupán fordítás, hanem Luther

katekizmusának összegzése és kibővítése számos Újszövetségből vett részlettel és zsoltárral. A szövegek Szever szövegeivel való összehasonlításban nyelvi fejlődést mutatnak, nyelvezetük rendszerezett és hagyományon alapuló (Orožen 2010: 451), amely az Újszövetség fordításában teljesedik ki. A katekizmus végén hosszú, elmélyült és bonyolult tartalmú imádságok és énekek találhatók. A katekizmus alcíme alapján „*szpodobni molitev ino pejsen nazaj gori pocimprani*” (újraalkotott ideillő imádságok és énekek) arra következtethetünk, hogy Küzmics ezeket újra „építette”, hiszen követte a magyar pietisták gyakorlatát és maga is alkotott újakat. A kérdésekre adott válaszok után közölt példák az Ó- és Újszövetségből valók, ami arra utal, hogy a muravidéki szlovéneknek már Küzmics Újszövetségének megjelentetése előtt volt muravidéki szlovén Biblia-fordításuk, lehet, hogy éppen Küzmics fordította Mózes öt könyvét (OROŽEN 2010: 458).

SZÖVEGTÍPUSOK KÜZMICS ÚJSZÖVETSÉG-FORDÍTÁSÁBAN

Küzmics István 1771-ben Halléban megjelent *Nouvi zákon ali Testamentom Goszpodna nasega Jezusa Krisztusa* (A mi Urunk Jézus Krisztusnak Új Testamentuma) nem csupán bibliai szöveg fordítása, hanem különböző szövegtípusok gyűjteménye. A fordításhoz Torkos József írt előszót, amelyet Küzmics fordított le muravidéki szlovén nyelvre. Egyes kutatók azonban az előszót is Küzmicsnek tulajdonítják (Jesenšek 2013: 85), hiszen részletesen ír a szlávokról, muravidéki szlovénerről, a krajnai szlovént pedig összehasonlítja a Mura és a Rába között beszélt nyelvvel (Küzmics 1771). Küzmics Újszövetség-fordításának szerkezete nagyon hasonlít Bárány György, Bárány János és Sartorius János 1754 Laubanban megjelent *A' mi urunk Jesus Kristusnak Új Testamentoma* fordításához. Küzmics a három magyar evangélikus íróhoz hasonlóan saját fordításaihoz is előszókat és magyarázatok fűzött, ezekkel segítette az olvasót a bibliai szöveg megértésében, ahogy ezt a pietisták tanították. Előszót találunk minden könyv előtt, Pál Rómaiaknak írt leveléhez pedig úgy a magyar, mint a szlo-

vén fordításban hosszú előszót találunk, amely érdekessége, hogy a magyar szöveg Luther előszavára utal (Bárány 1754: 709–716.) A két előszó számos ponton nagyon sok tartalmi és szerkezeti hasonlóságot mutat, azonban a szlovénban a szöveg végén csak egy D. M. L. monogramot találunk, amely Luther szerzőségére utal.

„Võra je nej cslovecse štímanje i fzen; šteroga níki za võro májo: i csi vídiijo, ka pobougsanye 'zítka i dobra dela ne našledújo i dõnõk od võre dofszta csúti i gúcsati morejo, šzpádnejo vu bloudnofzt i práviijo; võra je nej zadofzta, dobra dela trbej delati, csi šcsémo pobo'zni i zvelicsani biti. Zrok toga je: ka, gda šzlísijo Evangyeliom, tak ta šzpádnejo i napráviijo zšvoje moucsi mislejnye vřzrci, štero veli: jafz võrjem. I tou za právo võro dr'zijo. Ali líki je tou li cslovecsa náprava i zmislejnye, od šteroga šzrcè níkaj ne vej: tak níkaj ne dela i níkse pobougsanye je ne našledúje.

A' Hit nem emberi vélekedés és álom, minéműt némellyek hitnek tartanak; és ha látják, hogy semmi jobbulás; je jó cselekedetek nem következnek, és még-is a' hitből jokat hallanak és tsatsognak, tehát olyan tévölgésbe esnek, hogy azt mondják: A' hit nem elégséges hanem cselekedeteket kell hozzá ragasztanunk, ha megigazulni és idvezulni akarunk. Oka ennek, hogy mikor hallják az Evangyéliumot, tehát (a' magok nyomorúságoknak mérete, és így igaz penitencia nélkül) a' magok erejéből olyan gondolatra fakadnak, és mondják: Nó én hívezek! És ezt mindjárt igaz hitnek állítják De a' minthogy csak emberi költemény (hístóriai esméret) és gondolat, mellyről a' szív semmit nem tud, akképen nints-is semmi munkája, és semmi jobbulás nem követi azt.”

Küzmics István Újszövetség-fordítása máig a legtökéletesebb muravidéki szlovén irodalmi nyelven íródott szövegnek számít, ezt a művet elemezték a legrészletesebben és számos tanulmány született róla. Küzmics fordításához vasárnapi és ünnepi imádságokat és énekeket fűzött. Ezzel is követve a magyar evangélikusok 18. századi újszövetség-fordításának hagyományát, hiszen imádságokat találunk a *Bíblie Sacrában* is, amely Bél Mátyás közreműködésével jelent meg. A muravidéki fordítás vasárnapokon és ünnepnapokon felolvasásra ajánlott episztola- és evangéliumlistát is tartalmaz, ezek megegyeznek a Torkos András Újszövetség-fordítása végén közltekkel. Küzmics az imádságokat négy újabbal egészítette ki: *Na pokouro dr'zanya dén* (Bűnbánat napjára), *Po 'zétvi i brátvi hválo zdávanye* (Hálaadás aratás és szüret után),

Vu orszáckom Szpraviscsi (Az ország házában), Na Krála posztávlanyá i korunüvanye dén (Királyválasztás és -koronázás napjára), amelyekkel a Biblia olvasóit világi ügyekben is közös imádságra hívja.

Az ország házában című imádság könyörgés a pozsonyi országgyűlésben összegyűltekért:

...Kérünk téged: küldd el hozzánk Szent lelket; ő vezéreljen minket ebben a gyűlésben úgy, hogy a te szent nevednek tiszteletére legyen, nekünk és minden alattvalónknak testi és lelki üdvösségére. Találkozzon a kegyelem és az igazság, jog és béke övezze a te drága fiad Jézus Krisztus urunk által; aki Veled és a Szentlélekkel él és uralkodik mindörökké. Ámen.

A királyválasztás és -koronázás napjára című imádság olyan királyért könyörög, aki

nem lesz Roboám sem Jeroboám; hanem Dávid, Salamon és Ézakiás; aki a te egyházad dajkája lesz és az egész ország szeretett atyja. Adjál neki hosszú és békés életet: hogy szárnyai alatt istenfélőként mi is békés és nyugalmas életet tudjunk élni és a te szent neved tiszteletére, dicsőségére és dicsőítésére a te szent fiad Jézus Krisztus urunk által;

A fenti szövegek tartalma és szerkezete megegyezik a magyar evangélikusok által alkotott szövegekkel, Torkos, Bárány és társfordítói által az Újszövetség-fordításban közölt szövegekkel. Küzmics szövegei azonban nem szolgai fordítások, hiszen Küzmics István mesterien bánt a muravidéki szlovén nyelvvel és kiválóan oldotta meg olyan bonyolult filozófiai szövegek fordítását is, mint amilyen például a Szent Pál apostol levele elé írt előszó. Itt azt a tényt is figyelembe kell vennünk, hogy a magyar szöveg is fordítás. A muravidéki evangélikusok a 18. században hitük megőrzésével védelmezték anyanyelvüket is és olyan szövegeket alkottak, amelyek hosszú ideig alapul szolgáltak a muravidéki evangélikus, de a katolikus íróknak is.

IRODALOM

- BÁRÁNY György, BÁRÁNY János, SARTORIUS János: 1754 *A' mi urunk Jesus Kristusnak Uj Testamentoma*, Lauban.
- JESENSEK, Marko 2013: Poglavja iz zgodovine prekmurskega knjižnega jezika. Zora 90. Maribor.
- MAYER László – MOLNÁR András (szerk.) 2008: *Források a muravidék történetéhez/Viri za zgodovino prekmurja*. Vas Megyei Levéltár és Zala Megyei Levéltár, Szombathely–Zalaegerszeg.
- KÜZMICS, Stevan 1771: *Nuovi zakon ali testamentom goszpoda nasega Jezusa Krisztusa zdaj oprovis z grskoga na sztari szlovenszki jezik obrnyeni*. Halle.
- MELICH János, 1926-29: *A honfoglaláskori Magyarország*. Budapest.
- OROŽEN, Martina 2010: *Kulturološki pogled na razvoj slovenskega knjižnega jezika*. Zora. Maribor.
- PAYR Sándor, 1924: *A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület története I. Sopron*
- ZELKO Ivan, 1982: *Prekmurje do leta 1500*. Murska Sobota: Pomurska založba.
- –, 1996: *Zgodovina Prekmurja*. Murska Sobota: Pomurska založba.

A 137. (138.) zsoltár szlovák-magyar, katolikus-református viszonylatban

CSÁSZÁRI ÉVA

Abstract: The psalms of the Old Testament act important part the Christian religion as well. The psalms are always pointed to Christ in Christian representation, they make sense by him. In this study psalm 138 is presented particularly regarding the differences of translation of Slovak and Hungarian respectively Catholic and Protestant psalms. Psalm 138 is a thanksgiving psalm and the legends say its originator was David.

Keywords: psalm no. 138, Slovak, Hungarian translation, catholic, protestant Bible

A tanulmányban megkíséreljük összevetni a 138. zsoltár szlovák és magyar katolikus és református fordításait. A vizsgálat alapjául az általánosan elfogadott szlovák, ill. magyar nyelvű katolikus és református Bibliák (Károli Gáspár fordította Szent Biblia, a Szent István társulat katolikus Bibliája, Svätá Biblia Jozef Roháček tolmácsolásában és a Szlovák Püspöki Konferencia által elfogadott katolikus Biblia) lefordított szövegei szolgálnak.

Az ószövetségi zsoltárokat már az ősegyházban és a korai keresztény közösségekben is rendszeresen imádkozták, igaz, keresztény felfogásban krisztológiai környezetben. A zsoltárok ebben az értelmezésben ugyanis mindig Krisztusra mutatnak, rajta keresztül nyernek értelmet. Maga az újszövetség is több, mint száz alkalommal idézi a zsoltárokat. (FÜZES 2008:269)

A nyugati egyház a Vulgatából, Bizánc pedig a Szeptuagintából olvasta a zsoltárokat (CAP 2015: 25). Tekintettel a zsoltároknak a keresztény liturgiában betöltött igen fontos szerepére, a Zsoltárok Könyvét szláv viszonylatban is elsőként fordították le ószláv nyelvre. A szlávok számára egyaránt idegen és nehezen érthető volt a görög és latin fordí-

tás, ezért a Rasztjiszlav által meghívott szaloniki fivérek, Konstantin és Metód, feltehetőleg már a nagymorvai miszsió előtt lefordíthatták szaloniki környéki szláv nyelvjárásra a Szentírás bizonyos könyveit. (CAP 2015: 39) A legrégebbi fennmaradt glagolita zsoltárszövegeket a 11. századi Psalterium Sinaiticum őrzi. (BALECKY-HOLLÓS 1987: 24) Az Ószövetségnek a 14. sz. elejéről származó cseh nyelvű fordítása a harmadik legrégebbi ószövetségi fordítás a francia (1250) és a spanyol (1300) után Európában. (CAP 2015: 54-55) Ezek a kezdeményezések a reformációt több évszázaddal is megelőzik, bár vitathatatlan a reformáció érdeme abban, hogy a középkorban latinul imádkozott zsoltárokat a 16. századtól elkezdték nemzeti nyelvekre lefordítani. A már vernakuláris nyelveken is olvasható és imádkozható zsoltárok nagy hatással lettek mind az egyházi, mind a világi egyéni hangvételi költészet megszületésére. (GYIVICSÁN 2003: 159) A zsoltárok átszövik a római katolikus liturgiát is: szerepet kapnak az introitusban (a mise bevezető énekében), a graduálében (a válaszos zsoltárban), a traktusban (a nagyböjti időszakban az Alleluját helyettesíti), az offertóriumban (a felajánlást kísérő énekben) és a communio antifóniájában (az áldozást kísérő énekekben) is. (FÜZES 2008: 269-271)

A tanulmány eredeti szándéka a 138. zsoltár bemutatása, amely hálaének és mint olyan, a himnusz rokona. „A himnuszok Isten nagyságát, felségét, teremtő és világbírói tevékenységét, valamint szolidaritását, hűségét és szeretetét dicsőítő énekek. A templomban hangzottak el ünnepélyes istentiszteleti keretben az egész gyülekezet közreműködésével.” (PÁLFY 1964: 10) Akár egyéni, akár kollektív hálaénakként tekintünk a 138. zsoltárra, a zsoltárt imádkozó(k) Isten meg tapasztalt jóságát énekli(k) meg. Ennek a hálaadó zsoltárnak a szerkezete is közel áll a himnuszokéhoz. Az imádkozó megszólítja Istent és kifejezi háláját iránta, mert könyörgése meghallgatásra lelt. A himnuszokhoz teszi hasonlóvá a 138. hála-zsoltárt Isten magasztalásának, dicséretének és szabadító tetteinek megéneklése is. A panasz-zsoltárokhoz hasonlóan a hálaénekekben is megnyilvánul Isten gyengéd szeretete, segí-

tőkészsége a szorongatott helyzetbe jutott, ám hozzá forduló, emberek iránt. (KUSTÁR 2016: 11-13) A 138. zsoltárt Dávidnak tulajdonítják, bár Pálffy Miklós szerint ezt a kutatások nem bizonyítják. Dávid neve ugyanis összesen 73 zsoltár élén szerepel. A hagyomány szerint nagy szerepe volt a költészet fellendítésében, ő maga költő és zenész is volt egyben. Az ószövetségi felfogás szerint pedig a hagyományos szerzők, mint pl. Dávid, Salamon, Mózes, Aszaf vagy Korach fiai, stb. garantálják a zsoltárok hitelességét. A valódi szerzők azonban nagy valószínűséggel a templom papjai, a próféták, a gyülekezet tagjai és a leviták köréből származhattak. (PÁLFY 1964: 12-13). A keresztény értelmezésben a zsoltárokat a szentlélek ihlette és ez bizonyítja isteni eredetüket is. A zsoltárok mindig Krisztusra mutatnak és rajta keresztül nyernek értelmet.

A következőkben a 138. zsoltár bemutatása során az a)-val jelölt szakasz a magyar nyelvű református, a b)-vel jelölt a szlovák nyelvű református, a c)-vel jelölt szakasz a magyar nyelvű katolikus és a d)-vel jelölt szakasz a szlovák nyelvű katolikus zsoltárfordítás egyes részletét jelzi.

Az elemzéshez Kálvin János és Hajdók János zsoltárgyarázatait hívtuk segítségül. Amint azt már fentebb megjegyeztük, a zsoltár szerzősége Dávidnak van tulajdonítva és maga Kálvin is ezt a nézetet osztja. A valódi szerző feltehetően Nehemiás kortársa lehetett, aki a babiloni fogságot követően Dávid énekét dolgozta fel.

a) Dávidé. Magasztallak téged teljes szívemből; énekkel áldlak az istenek előtt.

b) Oslavovať ťa budem, Hospodine, celým svojím srdcom; pred bohmi ti budem spievať žalmý.

c) (Dávidtól.) Szívem mélyéből áldalak, Uram, mert meghallgattad ajkam könyörgését. Az angyalok színe előtt énekelek neked,

d) Od Dávida. Chcem ťa, Pane, oslavovať celým srdcom, že si vypočul slová mojich úst. Budem ti hrať pred tvárou anjelov.

Ez a zsoltár viszonylag ritka, egyéni (de a közösség nevében is imádkozható) hálát kifejező ének, amely himnikus

elemmel, Isten magasztalásával kezdődik. Az Úr megszólítása egyes szám első személyben történik. A református fordítás a „magasztal”, a katolikus az „áld” igét használja. A szlovák fordításokban mindkét esetben az „oslavovať”, áld, magasztal jelentésű igét alkalmazták a fordítók. A katolikus szövegek kiegészülnek még az „Uram, Pane” megszólítással és „mert meghallgattad ajkam könyörgését”, „že si vypočul slová mojich úst” mellérendelő mondatokkal mintegy megindokolva a dicsőítés okát. Az említett megszólítást a Szeptuaginta és a Vulgata is tartalmazza a magasztallak, ill. áldalak ige után. A református változatokból kimaradt „mert meghallgattad ajkam könyörgését” szakasz és ez az elfogadott héber szövegben sem található meg. A protestáns fordítások az *istenek előtt*, a katolikus fordítások pedig *az angyalok színe előtt* szókapcsolatot részesíti előnyben. Kálvin szerint a héber elohim jelentheti a Legfőbb Lényt is, azaz a hálát adó személy Isten előtt, Isten jelenlétében nemcsak szavakkal, de szívével is őszintén fejezi ki a háláját és az elismerést, hogy Jahve az istenségek felett trónoló Úr. Kálvin úgy véli, hogy az angyalok kifejezés is helytálló, mert Isten hívei az angyalokkal együtt dicsőítik az Urat, az istentiszteletben az angyalok is jelen vannak, ezt erősítik meg a frigyládát őrző kerubok is. De azokra a királyokra is utalhat a kifejezés, akik magas rangjuknak köszönhetően a neves vének ülésében dicsőíthetik az Urat.

a) Szent templomod felé hajolok, s magasztalom nevedet kegyelmedért és igazságodért; mert minden neveden felül felmagasztalád a te beszédedet.

b) Kľaňať sa budem, obrátený k chrámu tvojej svätosti, a budem oslavovať tvoje meno pre tvoju milosť a pre tvoju pravdu, lebo si zvelebil nad všetko svoje meno a svoje slovo.

c) s leborulok szent templomod előtt. Áldom szent nevedet, jóságodért és hűségédért, mert ígéreted túlszárnyalta dicsőségedet.

d) vrhnem sa na tvár pred твоjim svätým chrámom. Tvoje meno budem oslavovať, pretože si milosrdný a verný a nado všetko si zvelebil svoje meno a svoje prisľúbenia.

A zsoltárnak ez a szakasza utalhat a babiloni fogságra és a nép megszabadulására is, amely az isteni irgalom megnyilvánulása. A református fordításokban a héber *hűség* főnevet *igazságként* fordítják, a katolikus változatokban megmarad a *hűség(es)* jelentés. A zsoltáros folytatja Isten magasztalását, hangsúlyozza jóságát, hűségét, kegyelmét és igazságosságát.

Mivel Kálvin Dávidnak tulajdonítja a zsoltárt, a szent templom helyett szerencsésebb a szó szerint *udvarházat* jelentő kifejezést használni, ugyanis a *templomot* a babiloni fogságból való szabadulást követően építették újjá, azaz Dávid halála után csaknem fél évezreddel később.

Egy másik értelmezés szerint a „*Szent templomod felé*” és a „*szent templomod előtt*” megfogalmazás arra utalnak, hogy a zsoltár szerzője világi ember lehetett, aki nem léphetett be Isten szentélyébe. A Szeptuaginta szerint a zsoltár Dávidé, amit Aggeus és Zakariás használtak a szétszórásban.

a) Mikor kiáltottam, meghallgattál engem, felbátorítottál engem, lelkemben erő támadt.

b) V ktorýkoľvek deň som volal, ohlásil si sa mi a obdaril si moju dušu silou.

c) Amely napon hozzád kiáltottam, meghallgattál, gyarapítottad a lelkem erejét.

d) Vždy si ma vyslyšal, keď som ťa vzýval, a rozmnožil si vo mne odvahu.

Az Úr válasza méltatta a hozzá imádkozót (Dávidot vagy a gyenge, lesújtott zsoltárost), aki ennek köszönhetően erőre kapott. A másik lehetséges magyarázat szerint ismét a babiloni fogságra történik utalás: az Úr megszabadította a hozzá könyörgő népét. Dávidra vonatkoztatva pedig azt jelzi, hogy az ő trónra jutása és királlyá való felkenése Isten csodálatos, rendkívüli kegyelméből történt. Minden esetre szorongatott helyzetre utalnak a sorok, de nincs felvázolva az a konkrét szituáció, amelyből az Úr szabadulást hozott az egyénnek vagy a közösségnek. A konkrétumok hiánya teszi lehetővé, hogy bárki, minden nehéz helyzetbe jutott és Isten jóságát megtapasztaló ember elimádkozhassa ezt a hálaadó zsoltárt. A magyar fordításokban egységes a *kiált* ige használata, míg

a szlovák protestáns változatban a fordító a *volat* (hív, szólít) a szlovák katolikus pedig a *vzývav* (kér, esdekel, könyörög jelentésű) igét részesítette előnyben. A szlovák katolikus fordításból hiányzik a *lélek* kifejezés.

a) Magasztal téged, Uram, e földnek minden királya, mikor meghallják szádnak beszédeit,

b) Oslavovav t'a budú, Hospodine, všetci kráľovia zeme, keď počujú reči tvojich úst.

c) A föld minden királya dicsőítsen téged, amikor meghallja ajkad szózatát.

d) Oslavovav t'a budú, Pane, všetci králi zeme, lebo počuli slová tvojich úst.

A magyar katolikus fordításból ezen a helyen hiányzik az *Uram* megszólítás. A szlovák nyelvű református fordításban következetesen a *Hospodine*, míg a katolikus a *Pane* megszólító alakját részesítik előnyben. Ismét felszínre tör a babiloni fogságból történő szabadulás motívuma mint az isteni jószág megtapasztalása. A föld minden királyának Istendicsőítése utal a pogány királyok behódolására, arra az egyetemességre, amelyet Krisztus hoz el az egész emberiségnek. Ez a kifejezés a 138. zsoltárt a tágabb értelemben vett messiási zsoltárok közé sorolja.

a) És énekelnek az Úrnak útairól, mert nagy az Úr dicsősége

b) A budú spievav o cestách Hospodinových, lebo je veľká sláva Hospodinova.

a) Az Úr útjairól énekelnek majd: «Nagy az Úr dicsősége!

b) „Budú ospevovav Pánove cesty, lebo veľká je Pánova sláva;

Úr útjai annak a népnek a történelme, amely során megmutatkozott Isten dicsősége, irgalma és segítsége az ő népe iránt számos csodás esemény kíséretében. Isten jószágának híre, amelyet a zsoltáros, ill. a nép megtapasztalt, elterjed az egész világon. A *Hospodin* és a *Pán* megszólításokat továbbra is következetesen használják a szlovák fordítók. A fordítások ebben a részletben mind tartalmilag, mind lexikailag, a kifejezőeszközök kiválasztásában nagyfokú egyezést mutatnak.

a) Noha felséges az Úr, mégis meglátja az alázatost, a kevélyt pedig távolról ismeri.

b) Lebo Hospodin je vysoký, ale vidí poníženého a vysokomyšlného zná zďaleka.

c) Valóban, fölséges az Úr, irgalommal tekint a gyöngére, a kevélyt messziről felismeri.

d) znešený je Pán, a predsa zhliada na pokorného, pyšného však zďaleka pozná. Hajdók János fordításában: „Magas az Úr, s a legkisebbet látja...”.

Ebben a találó ellentétben megtapasztaljuk Isten nagyságát, aki képes és akar is törődni a kicsinyekkel, a gyöngékkel és az alázatosakkal, felismeri a jót és a rosszat. Mégis a kicsinyeknek is fel kell tekinteniük az Úrra és ki kell nyilvánítaniuk tiszteletüket és hálájukat iránta.

Egy másik értelmezés szerint az alázatosak a megalázott zsidó nép, a kevélyek pedig a választott nép ellenségei. A zsoltár üzenete az is lehet, hogy Isten a leghatalmasabb, ő megvédelmez, ezért hinni kell a kegyelmében és ez lehet a jövőbe vetett reménység alapja is.

a) Ha nyomorúságban vergődöm, megelevenítesz; ellenségeim haragja ellen kinyújtod kezedet, és a te jobbkézed megment engemet. Elvégzí értem az Úr. Uram, a te kegyelmed örökkévaló: ne hagyd el a te kezeidnek alkotásait!

b) Keby som chodil aj prostred súženia, i tak ma obživíš; na hnev mojich nepriateľov vystrieš svoju ruku, a tvoja pravica ma zachráni. Hospodin dokoná za mňa. Hospodine, tvoja milosť trvá na veky. Neopusti diela svojich rúk!

c) Ha bajok közt vergődöm is, megőrzöd életem. Fölemeled kezed ellenségem haragja ellen, és megmentesz engem. Jobbod teszi ezt velem Uram, jóságod mindörökké megmarad. Kezed művétől ne fordulj el!

d) Aj keby som mal prejsť súžením, ty ma pri živote zachováš a svoju ruku vystrieš proti hnevu mojich nepriateľov; zachráni ma tvoja pravica. Pán za mňa dielo dokončí. Pane, tvoje milosrdenstvo je večné; neopustí dielo svojich rúk.

Az Úr még a halálból is életre kelt, ahogyan ezt megtette Krisztussal az írások szerint. A hitünk által bízhatunk Isten

kegyelmében és még a halálban is megláthatjuk az életet, Isten szilárd gondviselését. Az Úr elvégzi, azaz visszafizet, ráruház (az úr megfizet értem), továbbra is gondoskodik kezének alkotásáról, a választott népről. A Vulgatában szent Jeromos ekképp fordítja: „Az Úr megfizet értem.” *Ne fordulj el!*- írja a magyar katolikus fordítás, de a héber szerint „Ne hagyd el”, ahogyan a szlovák nyelvű katolikus és református, ill. a magyar nyelvű református fordítás is írja. Az Úr *kezének alkotása* maga a választott nép. A zsoltáros arra kéri az urat, hogy népét állandóan vezesse a boldogabb jövő felé.

A fordítások tartalmilag összecsengenek, különösen igaz ez a szlovák- és magyar nyelvű katolikus, ill. szlovák- és magyar nyelvű református fordításokra. Felismerhető rajtuk a Szeptuaginta és a Vulgata hatása.

Pálffy szerint az egyes hívő, miután megtapasztalta Isten kegyelmét, visszatért a templomba és hálaáldozatot mutatott be, tanúságot tett Isten jóságáról. A 138. zsoltár is ilyen tanúságtévő imádság, amelyet, ha gyakran ízelegetünk, személyes imánkká válhat. A zsoltárok mindig kiváló keretet kínáltak és kínálnak ma is az egyéni híveknek és az egész közösségnek, hogy Isten elé terjesszék örömeiket és hálájukat, hogy megénekelhessék az Úr felfoghatatlan nagyságát és a köteléket, amely a Mindenhatót és az embert köti össze.

IRODALOM

BALECZKY Emil, HOLLÓS Attila, 1987: Ószláv nyelv. Budapest: Tankönyvkiadó.

Biblia. 2016: Trnava: Spolok svätého Vojtecha

CAP Alexander, 2018: *Stručný úvod do Srarého zákona III*. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove. <https://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Cap13> (Utol-só letöltés: 2018.09. 01.)

Dr. PÁLFY Miklós, 1964: *A zsoltárok könyve. Válogatott zsoltárok magyarázata*. Budapest: Evangélikus Egyetemes Sajtóosztály.

- FÜZES Ádám, 2008: Zsoltár: a liturgia anyanyelve. *Vigilia*. 2008 / 4. 268-273. <https://vigilia.hu/regihonlap/2008/4/fuzes.htm>, https://vigilia.hu/node/Vigilia_2008_04_facsimile.pdf (Utolsó letöltés: 2018. 11.10.)
- GÁL Ferenc és kol. (szerk.), 2003: *Biblia Ószövetségi és Újszövetségi szentírás*. Budapest: Szent István Társulat.
- GYIVICSÁN Anna, 2003: *A nemzetiségi lét és kultúra dimenziói II.* Békéscsaba: Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete.
- HAJDÓK János, 1980: *Zsoltárkönyv*. Budapest: Kulturális Minisztérium Kiadói Főigazgatóság.
- KÁLVIN János (ford. SZABÓ Miklós), 2001: *Zsoltármagyarázatok*. http://www.refkossuthter.hu/sites/default/files/fajlok/kalvin_zsoltar.pdf (Utolsó letöltés: 2018. 11.19.)
- KÁROLI Gáspár (ford.): *Szent Biblia* <http://mek.oszk.hu/00100/00161/html/>
- KUSTÁR Zoltán, 2016: *A zsoltárok könyve válogatott fejezeteinek magyarázata*. Debrecen: Debreceni Református Hittudományi Egyetem <https://docplayer.hu/25604573-A-zsoltarok-konyve-valogatott-fejezeteinek-magyarázata-zsolt-2-8-22-30-79.html>
- ROHÁČEK Jozef (ford.), 2002: *Svätá Biblia*. Banská Bystrica: Slovenská biblická spoločnosť.
- SÍK Sándor (ford.), 1955: *Zsoltárok könyve*. Budapest: Szent István Társulat.
- www.biblia-tarsulat.hu/biblia/jegyz/21zsolt.doc (Utolsó letöltés: 2018. 11.10.)

Mojca Kumerdej *Kronosz Aratása* című regénye a szlovén reformáció és ellenreformáció tükrében

MLADEN PAVIČIĆ

Abstract: This paper gives an outline of Mojca Kumerdej's novel *Kronosova žetev* (The Harvest of Kronos) (2016) in the light of the Slovene Reformation and Counter-Reformation in parts of the Habsburg Monarchy where Slovenes had lived. During the era of the Reformation a quick development of Slovene literature came forth, which reached its peak in the Slovenian translation of the Bible. This prolific era came to an end after the triumph of the Counter-Reformation, when some of the most accomplished Slovenes were forced to go into exile while the majority was converted. Through historical events the novel gives insight into the mechanism of the institutional power struggles that are characteristic of not only that long bygone historical era.

Keywords: Mojca Kumerdej, *Kronosova žetev*, Slovene Reformation and Counter-Reformation, mechanisms of institutional power

*Mostanában az ellenreformáció történetét
tanulmányozom. Akkor megölték nálunk
a tisztességes emberek felét, a másik felük pe-
dig elmenekült. Ami megmaradt, az a mocskos
csőcselék. És mi a nagyszüleink unokái va-
gyunk. (Ivan Cankar: Szolgák, 2. felvonás)*

Nincs abban semmi különös, hogy Ivan Cankar, aki igazi hazafihoz illően szívesen ostromozta honfitársait, *Hlapci* (Szolgák, 1910) című drámájában éppen ezekről az eseményekről szól, hiszen két évvel a dráma megjelenése előtt ünnepelték az első szlovén könyv szerzője, a protestáns Primož Trubar (1508–1586) születésének 400-ik évfordulóját, s ez alkalomból

véglegesen megbocsátást nyert lutheranizmusa is (KMECL 2005: 29), ami talán az első lépés volt afelé, hogy az önálló szlovén állam ünnepé és munkaszüneti nappá nyilvánítsa október 31-ét, a reformáció napját, noha az országban csak 20 ezer lutheránus (evangélikus) él, ami a lakosság 1 százalékát teszi ki.

Arról, hogy Trubar és társai tevékenysége nélkül hogyan alakult volna a szlovénság sorsa, csak sejtéseink lehetnek, azonban jelentőségük a szlovén nemzeti fejlődés szempontjából felbecsülhetetlen. Az ő fellépésük előtt szlovén nyelven a népköltészet mellett csak néhány kézirat született, amelyek között a legismertebb a *Brižinski spomeniki* (Freisingi nyelvemlékek), a legrégebbi, 1000 körül keletkezett latin betűkkel írt szláv nyelvű kézirat. Egy kivételesen termékeny időszak vette kezdetét 1550-ben, amikor megjelent az első két szlovén könyv, a *Catechismus* és az *Abecedarium*, szerzőjük – mint már említettem – a szlovén reformáció központi alakja, Primož Trubar. Az évszázad végére, amikor az ellenreformáció sikerrel vetett véget a szlovén könyvkiadás virágzásának, már több mint ötven könyv jelent meg, többek között 1584-ben egy teljes Biblia-fordítás (Jurij Dalmatin /1547–1589/ fordítása Luther fordításán alapszik) és az első szlovén nyelvtan, Adam Bohorič (1520–1598?) *Arcticae horulae* című műve, nyolc évvel később pedig az első (német-latin-szlovén-olasz) szótár *Dictionarium quatuor linguarum* címmel, a német Hieronymus Megiser (1554/55–1619) munkája. Vasilij Melik szlovén történész az 1848-as forradalom előtti szlovén társadalomról írva érdekes tézissel állt elő: szerinte a 18. század közepén a szlovénok helyzete nagy hasonlóságot mutat a bretonokéval (MELIK 1981: 520), ám azt a tényt kevésbé vette figyelembe, hogy a szlovénoktól eltérően a bretonoknak akkor még nem volt Biblia-fordításuk.

Az ellenreformáció idején először 1607-ben Alessandro Alasia de Sommaripa szerzetes (1578–1626) adta ki Udinében *Vocabolario italiano e schiavo* című művét, amelyben megtalálható a szlovén nyelvtan rövid áttekintése, olasz-szlovén szótár, társalgási kézikönyv és vallásos szövegek gyűjteménye.

A szerző nem hivatkozik a protestánsok műveire, és a szlovén ellenreformációhoz sem kötődik közvetlenül. Ez utóbbi első megjelentetett műve az 1613-ban kiadott *Evangelija inu listovi*, az Újtestamentumból vett részletek gyűjteménye vásárnapokra és ünnepnapokra, amelyet Jurij Dalmatin fordítása alapján a jezsuita Janez Čandek (1581–1624) készített, szerkesztője pedig a szlovén ellenreformáció vezére, Tomaž Hren (1560–1630) püspök volt, két évvel később pedig megjelent Čandek fordításában a *Catechismus Petri Canisii*. Ezt követően a hallgatás korszaka következett, amelyben keletkezett néhány kézirat, de egyetlen könyv sem jelent meg 1672-ig, amikor napvilágot látott az *Evangelija inu listovi* új kiadása, ezt pedig néhány vallásos könyv követte. Az újabb virágkor 1768-ban kezdődött, amikor Marko Pohlin sarutlan Ágoston-rendi szerzetes (1735–1801) *Kraynska grammatika* címmel kiadta német nyelven írt szlovén nyelvtanát, amely elsősorban a hozzá írt előszó miatt fontos, amelyben a szerző hangsúlyozta a szlovén nyelv egyenrangúságát más nyelvekkel (BAJZEK-LUKÁCS-PAVIČIĆ 2007: 131) – ez akkoriban forradalmi gondolatnak számított (VODOPIVEC 2006: 16). Pohlin nyelvtanának megjelenése a nemzeti újjászületés és a felvilágosodás kezdetét jelentette a szlovén irodalomban, ami a világi irodalom kezdetét, új Biblia-fordítást, az újságírás kialakulását, az első tankönyveket és újságokat hozta magával. A szlovén nyelvű írásbeliség és könyvnyomtatás e fellendülése nagyrészt már azon az irodalmi nyelven alapult, amelyet a protestánsok alkottak meg a 16. század második felében. (KOS 2010: 14–86, LUKÁCS-PAVIČIĆ: on-line)

Nézzük először a történelmi eseményeket. A 16. században hozzávetőlegesen 400–500 ezer szlovén lakott egy 24 000 négyzetkilométeres területen. E térség kisebb része a Magyar Királysághoz és a Velencei Köztársasághoz tartozott, a nagyobb rész pedig Krajna, Stájerország, Karintia és Görz tartományokhoz. A szlovénok közel 90%-a vidéki környezetben élt, ahol más nemzet képviselői ritkán fordultak elő. (Kivételt jelentett Kočevje a Ljubljánától délkeletre eső területtel, ahol 14. századi betelepülésüktől kezdve egészen a második

világháború elejéig a németek alkották a lakosság túlnyomó többségét.) E terület nagyobbik része török fenyegetés alatt állt, akiknek betörései már a 15. században elkezdődtek, és eltartottak a 17. század végéig, a 16. században pedig Krajna, Stájerország, Karintia és a Muravidék volt leginkább veszélyben. I. Miksa császár a török elleni védekezés és saját hatalma megerősítése céljából rendszeresen összehívta a tartománygyűléseket, amelyeken a rendek különböző kedvezményeket próbáltak tőle kicsikarni. Ezek egyike volt a zsidók kiűzése, akik pénzügyekkel, kereskedelemmel, kézművességgel és ingatlanokkal foglalkoztak, kiűzésük pedig elsősorban azoknak kedvezett, akik a legtöbbel tartoztak nekik – Krajnában ide tartozott a városi polgárság, Karintiában és Stájerországban pedig a rendek. Mindezek elérték, hogy a császár 1496-ban kiűzze a zsidókat Stájerországból és Karintiából, 1515-ben pedig Krajnából. A várakozással ellentétben ennek az lett a következménye, hogy a kereskedelem visszaesésével jelentősen meggyengült a gazdasági élet. A gazdaság helyzetét rontotta a Velencével folytatott vita is a görzi grófok birtokaiért a 16. század első két évtizedében, Krajnát pedig pestisjárvány (1510) és két földrengés (1511) is sújtotta, 1515-ben pedig Krajnát, valamint Stájerország és Karintia szlovénok lakta részét hatalmas parasztfelkelés rázta meg, amelyben hozzávetőlegesen 80 ezer jobbágy vett részt, ennek hozadéka pedig az első nyomtatásban megjelent szlovén szavak voltak – egy német nyelvű röplap idézte a felkelők jelszavait, a *stara pravda* („ősi igazságot”) és a következő mondatot: *le vkup, le vkup uboga gmajna* („csak fogjunk össze, fogjunk össze, szegény népek”).

A törökök nyomása erősödött Nagy I. Szulejmán uralkodása alatt, amikor a 16. század közepén a török állam határa kétnapi lovaglásra került Krajnától.

I. Ferdinánd halála után legfiatalabb fia, II. Károly örökölte Belső-Ausztriát – Stájerországot, Karintiát, Görzöt, Triesztet és a Pazini Grófságot Fiumével. II. Károly önálló uralkodóként viselkedett, és politikájának megalapozásául fővárosában, Grazban létrehozott számos olyan központi

hivatalt, amilyenek Bécsben működtek. Így Belső-Ausztria 1564 és 1619 között közigazgatási egység volt a Német Nemzet Szent Római Birodalmán belül. Noha II. Károly katolikus volt, a török elleni védekezés költségeinek megszerzése érdekében először engednie kellett a túlnyomórészt protestáns tartományi rendek vallási követeléseinek. A szlovén etnikai területeken igen elterjedt a protestantizmus, aminek egyik oka a katolikus egyházban uralkodó állapotok voltak. 1461-ben e terület központjában, Ljubljanában létrehoztak egy püspökséget, amelyet egy évvel később II. Pius pápa is elismert. Ez a püspökség közvetlenül a pápának volt alárendelve, ezzel az Aquileiai Patriarkátus és a Salzburgi Érsekség elvesztette addigi befolyását a szlovén területekre. Az első püspököt, Sigismund Lamberget a Páduában tanult Krištof Ravbar követte, aki kiváló diplomáciai munkájának elismeréseként hercegerseki kinevezést kapott, amelyet utána minden ljubljanaei érsek viselhetett egészen 1918-ig. Ám még a ljubljanaei érsekséget is elérte a katolikus egyház 15. századi válsága – nyilvános konkubinátus, a papság kocsmatartással és kereskedéssel szerzett érdekeltisége, a kolostori fegyelem fellazulása stb.; a keresztény tanítás és az egyházi gyakorlat között egyre szélesebb szakadék tátongott, s emiatt a hívők sok helyen maguk vették kezükbe a vallási kezdeményezést. A szlovén területek értelmisége körében terjedtek a humanizmus eszméi, közülük is érdemes megemlíteni Pietro Bonomo (1458–1546) trieszti püspököt (1502–1548), aki nagy hatással volt az első szlovén könyv szerzőjére, Primož Trubarra, miközben hű maradt a katolikus egyházhoz. Egy másik fontos személy Pier Paolo Vergerio (1498?–1565) koperi püspök (1536–1548), aki protestáns lett, és Würtembergben együttműködött Trubarral. A protestáns eszmék két irányból érkeztek szlovén földre, egyrészt Trieszt felől jöttek a protestáns könyvek olasz fordításban, ezen kívül nagy szerepe volt a német egyetemeknek. Tübingenben például a 16. században körülbelül 300 diák tanult az osztrák tartományokból, ahol a szlovénok éltek. Közülük sokan hazatérésük után terjesztették a protestáns tanokat a várakban és városokban, egye-

sek prédikátorok is lettek. Már a húszas években láthatóvá vált egyes városokban a protestáns eszmék hatása, 1526-ban Villachban tevékenykedni kezdett egy protestáns prédikátor, Ljubljanában pedig 1529-től erős protestáns kör működött, amelynek számos pap is tagja volt. A harmincas években a protestáns reformáció elterjedt az összes szlovén vidéken, a legnagyobb mértékben polgári és egyházi körökben. Ebben az időben kezdte meg munkáját a szlovén protestantizmus központi alakja, a humanizmusban és teológiában jártas (Fiumében, Salzburgban, Bécsben és Triesztben tanult) Primož Trubar. 1530-ban vikárius lett Laškóban, néhány évvel később pedig Ljubljanában kezdett prédikálni. Ebben az időben még nem lépett ki a katolikus egyházból, de prédikációiban nem bánt vele kíméletesen. Trubarnak számos követője akadt a papság körében, amit a világi vezetés nem nézett jó szemmel, ezért Triesztben, Bonomo közelében kellett menedéket keresnie, de már két év elteltével visszatért Ljubljanába, hogy elfoglalja kanonoki székét. A nemesség, amely a húszas és harmincas években távolságtartóan viselkedett, a negyvenes években vezető szerepet vállalt a protestáns eszmék érvényesítésében. Kilépett a katolikus egyházból a már említett koperi püspök Vergerio és a stájerországi tartományfőnök és a horvát-szlavón határőrvidék parancsnoka Hans von Ungnad. Mindketten küldetésüknek tekintették a protestáns eszmék hirdetését a horvátok között. A hatvanas évek első felében Urachban valóban nyomtattak horvát nyelvű könyveket, amelyek azonban nem jutottak el az olvasókhoz.

Az egyre erősödő protestáns reformációs mozgalomnak ellenállt Urban Textor (1491–1558) ljubljana püspök (1543–1558), aki az ötvenes évek elejétől kezdve szlovén diákokat küldött a bécsi és római jezsuitákhoz, ami a katolikus egyház belső megújulásának kezdetét jelentette. Ezt megelőzően Textor elérte, hogy Trubar Nürnbergbe meneküljön; Trubar ekkor már belátta, hogy itt hitszakadásról van szó (és nem az egyház belső reformjáról), és felvette a lutheranizmust. Ljubljanában élt még 1561–1565 között, majd a továbbiakban Nürnbergben, Rothenburgban, Kemptenben, Urachban, Tü-

bingenben, Lauffenben és Derendingenben élt és dolgozott.

Amikor 1556-ban V. Károly (1500–1558) császár (1519–1556) az augsburgi vallásbékét (1555) saját kudarcaként fogta fel, és átadta a koronát testvérének, I. Ferdinándnak (1503–1564, császár 1556–1564), a stájer, karintiai és krajnai rendek a meggyengült politikai és pénzügyi helyzetet és az új császár engedékenységet és békülékenységet kihasználva, nem titkolták tovább protestáns elkötelezettségüket, és teljes vallásszabadságot követeltek, amelyet nem kaptak meg, de számos világi és egyházi pozícióból kiszorították a katolikusokat. Ferdinánd halála egybeesett Trubar *Cerkovna ordninga* című művének megjelenésével (1564). Ez az alkotás a „szlovén egyház” alapszabálya, amely szerint az összes szertartás nyelve szlovén, és ez vonatkozik az általános iskolákban használt nyelvre is. A mű beavatkozott a tartományurak kizárólagos jogát képező ügyekbe, ezért a buzgó katolikus II. Károly osztrák főherceg elkoboztatta a könyvet, szerzőjét pedig véglegesen száműzésre ítélte, többre azonban akkor az eladósodás és a már említett török fenyegetés miatt erejéből nem futotta. Az elkövetkező években a protestánsokkal egyre engedékenyebb lett, 1572-ben a stájerországi nemeseknek megadta a lelkiismereti és istentiszteleti szabadságot, a városi polgároknak pedig csak a lelkiismereti szabadságot. Hat évvel később ezeket a jogokat – a védelmi tervek finanszírozásáért cserébe – kiterjesztette a többi belső-ausztriai tartományra is, így módon a protestantizmus e tartományokban elérte csúcspontját: a hetvenes évek végére a legtöbb stájerországi, karintiai és krajnai nemes és városi polgár lutheránusnak számított. Sokkal gyengébb volt a protestantizmus a Velencei Köztársaság nyugati és déli határa mentén. A parasztok, földművesek is visszafogottan viszonyultak az új valláshoz, a leginkább azokon a vidékeken volt népszerű, ahol a feudális urak katolikusok voltak, s így módon fejezték ki szembenállásukat. Az egyes tartományokban a rendek vallási és pénzügyi tárgyalásokat folytattak a tartomány urával, ami legjobban a legszegényebbeket, azaz a parasztokat sújtotta, függetlenül a feudális urak vallási hovatartozásától. 1573-

ban felkelés tört ki, ami 5000 négyzetkilométert érintett, és hozzávetőlegesen 12 ezer résztvevője volt különböző tartományokból – a leginkább érintett területek Zagorje, Stájerország alsó része a Száva és a Szutla között, valamint Krajának a Szávától délre eső területe. A felkelést két hét után vérbe fojtották, és katolikusok és protestánsok egyaránt elítélték, amit azzal indokoltak, hogy – Pál apostolnak a rómaiakhoz írt levele alapján – minden hatalom Istentől származik, ezért a velük való szembeszegülés Isten rendjével való szembeszegüléssel egyenlő. Ennek az lett a következménye, hogy terjedt az intézményektől független népi vallásosság, amelynek szertartásaiba pogány elemek is vegyültek – a hegyekben rendeztek találkozókat, forogtak, tekergőztek, tűzön át futottak és eksztatikus állapotba kerültek – amiért sokszor varázslással vádolták őket.

Amikor II. Károly (1540–1590) osztrák főherceg 1578-ban a nemeseknek és a városi polgároknak megadta a vallásszabadságot, ezzel egy időben már annak megszüntetését is tervezte. Tudatában volt annak is, hogy külső segítségre lesz szüksége. Tisztában volt azzal is, hogy ebben nem számíthat a protestánsokkal toleráns unokaöccse, II. Rudolf császár és magyar király (1576–1612) segítségére, ezért szövetséget kötött a jezsuitákkal és a kapucinusokkal. A jezsuiták először Grazban alapítottak kollégiumot, amelyből 1586-ban egyetem szerveződött, majd további kollégiumok következtek más belső-ausztriai városokban (Ljubljanában 1597-ben), ahol olyan értelmiséget neveltek, akik a következő évtizedekben észrevehetően megvalósították Károly eszméit. A kapucinusok, akik a 17. században fokozatosan a legnagyobb létszámú szerzetesrend lettek szlovén földön, prédikációs és gyónató tevékenységükkel a legszélesebb néptömegekhez is elértek a városokban és a falvakban. Ugyanakkor Károly felvette a harcot a protestánsokkal. Először Görzből

úzta ki a kisszámú protestánst, majd a ljubljanoi protestáns nyomdát záratta be. Amikor 1590-ben Károly meghalt, fia II. Ferdinánd (1578–1637) lett az utódja, aki akkoriban még csak 12 éves volt, s emiatt némi szünet következett a protestánsokkal folytatott harcban, míg helyettesei uralkodtak. Amikor öt évvel később Ferdinánd, a jezsuiták tanítványa átvette a hatalmat, először azokhoz a városokhoz látott hozzá, amelyek közvetlenül az ő fennhatósága alá tartoztak. 1598-ban e városokban betiltotta a protestáns istentiszteleteket, bezáratta a protestáns iskolákat, száműzte a prédikátorokat. Parancsait vallási bizottságok hajtották végre, erős katonai segédlettel. Alsó-Stájerországban és Karintiában Martin Brenner püspök vezette e bizottságokat, Krajnában pedig az ellenreformáció központi alakja, Tomaž Hren püspök. Miután három éven át égették a protestáns könyveket, üldözték a prédikátorokat és rombolták a protestáns templomokat, szlovén földön a protestáns polgárok nagy része visszatért a katolikus hitre, és csak kevesen voltak olyanok, elsősorban a műveltebbek, életrevalóbbak és gazdagabbak, akik protestáns országokba költöztek, köztük Magyarországra. Ferdinánd csak 1628-ban kezdett tisztogatásba a belső-ausztriai nemesség körében, miután már német-római császár, magyar és cseh király lett. Megparancsolta a nemeseknek, hogy egy év alatt le kell mondaniuk vallásukról vagy el kell hagyniuk az országot. Az utóbbi megoldást választotta körülbelül 750 nemes, akik tetemes tőkéjüket is magukkal vitték külföldre, s ennek következtében a nemesség összetétele gyökeresen megváltozott – nemesi rangot kapott (gyakran vásárolt) számos itáliai bevándorló, de a városi lakosság és a parasztság körében is voltak olyanok, akik nemesi címet szereztek. (ŠTIH–SIMONITI 2009: 201–259, RAJŠP 1999: 137–141, KERŠEVAN 1995: 386–388, SIMONITI 1999: 412–413, RAJHMAN–RIGLER 1988: 170–171, GRDINA 1999: 372–378, RAJHMAN–CEVC 1990: 50–51, RIGLER 1988: 91)

Tekintettel a protestánsoknak a szlovén történelemben elfoglalt jelentős helyére, feltételezhetnénk, hogy számos szépirodalmi alkotás született erről a témáról. Ez mégsem

egészen igaz – Miran Hladnik szlovén irodalomtörténész megállapította, hogy „a protestantizmus csak kevés regény és elbeszélés központi témája, többnyire csak mellékszálként szerepel”, és csak öt nagyobb elbeszélő művet említ, amelyek teljes egészében a protestantizmusról szólnak, és közülük csak egy szélesebb körben ismert, Ivan Pregelj *Bogovec Jernej* (1923) című regénye. (HLADNIK: on-line)

Mojca Kumerdej (1964) az egyik legelismertebb 21. századi szlovén író. Nagy feltűnést keltett első regényével, amelynek címe *Krst nad Triglavom* (Keresztelő a Triglav fölött, 2001), s ennél is nagyobb figyelmet kapott elbeszéléskötete, a *Fragma* (2003), amelyet magyarul a l'Harmattan kiadó adott ki 2008-ban Gállos Orsolya fordításában. Hosszabb szünet után következett még egy elbeszéléskötet a *Temna snov* (Sötét anyag, 2011), majd 2016-ban jelent meg eddigi legjelentősebb műve, a *Kronosova žetev* (Kronosz aratása). Ez a regény nagyon kedvező kritikai fogadtatásra talált, 2017 februárjában megkapta a „kis” Prešeren-díjat. (A kb. a Kossuth-díjnak megfelelő Prešeren-díj „nagy” változatát egész életművéért ítélik oda a legelismertebb művészeknek, a „kis” díj pedig az egyes művekért jár, de – néhány kivétellel – már elismert alkotóknak.)

A *Kronosova žetev* (Kronosz aratása) Krajinában játszódik a 16. század utolsó évtizedének második felében, azaz a protestánsok elleni harcok idején, amelyek vezére a belső-ausztriai területek fiatal uralkodója, II. Ferdinánd volt. A regény három helyszínen, egy meg nem nevezett városban, a közeli várban és az ahhoz tartozó faluban játszódik. Az elbeszélés több szálon fut, a főszereplők pedig a korabeli társadalmi rétegek képviselői: a falu két legfontosabb embere a leleményes gazdag paraszt Kostanšek és egy fiatal várandós nő; a polgárok közül az olvasó a polgármester Volk Falkét, az ő fiatal írónokát Nikolaj Miklavž Paulint és egy szép fiatal, gazdag özvegyet ismer meg a legjobban, a nemességet Friderik Lamberg gróf és gyermekkori barátja Wolfgang hercegérsek képviseli, valamint – már a regény elején halott – Spitzenberg gróf, a rendíthetetlen protestáns, akinek elrettentő sorsát Friderik és Wolfgang hosszú dialógusaiból ismerjük meg. A kortárs

szlovén (és nem csak szlovén) regényben gyakori a polifónia, azaz több elbeszélő szerepeltetése. Mojca Kumerdej regényében a leggyakrabban egy harmadik személyű elbeszélő szólal meg, de találkozunk első személyű elbeszélővel is az írnok Nikolaj Miklavž Paulin közbeiktatott feljegyzéseiben (KUMERDEJ 2016: 165–168, 184–187, 195–199, 223–224, 253–254, 270–272, 298, 306–307, 312, 322, 326–327, 352, 355, 357–358, 359, 364–365), akit a kritikus Jela Krečič „szlovén Descartes”-nak nevezett (KREČIČ 2017: 17), a szerző pedig egy interjúban elárulta, hogy a feljegyzések írásakor Descartes *Elmélkedések* című művéből indult ki (BABNIK 2016: on-line). A magasztos gondolatok mellett e feljegyzések az írnok elhatalmasodó lelki betegségéről is tanúskodnak, amely csak fokozódik a rémisztő események hatására, amelyeknek szemtanúja volt. A regény vége felé az első személyű elbeszélést Wolfgang hercegérsek veszi át – az ő gondolatait az élettől való búcsú pillanatában olvassuk, amint azokat titkárának, Julijannak tollba mondta (KUMERDEJ 2016: 385–393). Ezen kívül a regényben láthatunk még a Szentszékeknek küldött két jelentést, amelyek szerzője az aquileiai pátriárka (KUMERDEJ 2016: 63–80) és a ljubljanai hercegérsek, Tomaž Hren (KUMERDEJ 2016: 394–397); valamint olvashatjuk a lavanti püspök Jurij Stobej emlékiratait is (KUMERDEJ 2016: 81). A harmadik személyű elbeszélő a „saját” fejezeteiben szívesen adja át a szót másoknak – e fejezetekben, amelyek felcíme: *Spomladanski dialogi* (Tavaszi párbeszédek, KUMERDEJ 2016: 88–93, 107–112, 146–164, 169–183, 200–215, 225–234, 246–252), Friderik gróf és Wolfgang hercegérsek hosszú dialógusait olvashatjuk, a *Predikantska pridiga* (Protestáns prédikáció) című fejezet (KUMERDEJ 2016: 113–120) pedig címének megfelelően szinte teljes egészében egy protestáns prédikátor prédikációját tartalmazza, és találunk benne egy (sokkal későbből származó) Cankar-idézetet a bevezetőben idézett *Szolgák* című drámából, „za hlapce rojeni, za hlapce vzgojeni” („szolgának születtek, szolgának nevelték őket” – KUMERDEJ 2016: 117, CANKAR 1957: 368).

A regény mellett, hogy bemutatja az ellenreformáció győzelmes útját, amelyen még maga Wolfgang hercegérsek is

csodálkozik, mert jól ismerte a protestáns rendek tartományi erejét (KUMERDEJ 2016: 382), a központi alakokon keresztül nagyszerű képet fest a korabeli életről. Az akkori időkre valószínűleg jellemző a megerőszkolt várandós fiatal nő sorsa (az első erőszaktevő az apja volt, majd a nagybácsi, a szolgálga, a kaszálók..., anyja pedig mindezt csendben tűrte), amely még a fiatal nők ellen elkövetett férfierőszakról szóló történetekhez szokott mai olvasót is megrázza. Kostanšek földműves sikeres gazdálkodásából arra következtethetünk, hogy a szegényebb rétegek képviselői abban az időben is lehettek sikeresek, ha irigy honfitársaik ebben nem akadályozták őket, ám a falusiak viszonya az általa behozott munkásokhoz azt mutatja, hogy az idegenektől való félelem akkoriban is igen elterjedt volt, az egyszerűbb emberek pedig félelmükben hajlamosak voltak az idegeneket fölöttébb lehetetlen tulajdonságokkal felruházni. Hasonló volt a polgárok és falusiak hozzáállása a zsidó „trieszti kereskedőkhöz”, akik a tiltás ellenére visszatértek – műveltnek, élelmesnek és romlottnak tartották őket. Nikolaj írnok életéből azt olvashatjuk ki, hogy a tehetséges, ám túlérzékeny lelkeknek azok az idők a mainál még kevésbé kedveztek, a polgármester sorsa pedig azt példázza, végül hogy hódolt be az ellenreformációnak a leghajlíthatatlanabb krajnaiak többsége. Így járt Friderik gróf is, aki ily módon megmenekül attól a sorstól, amely utolérte Wolfganggal közös állhatatos ifjúkori barátjukat, Spitzenberget, amiről az olvasó a *Tavaszi párbeszédekből* értesülhetett. A regény legérdekesebb alakja Wolfgang hercegecske, a hatalom cinikus képviselője. Ifjú korában Spitzenberggel, Friderikkal és más válogatott nemes ifjúval együtt mint a hatalom jövőbeli letéteményese Granadában részese volt egy beavatási szertartásnak – bódult állapotban kegyetlenül meggyilkolták gyerekek egy csoportját (az olvasót megkímélik a részletektől), ami a résztvevők egy részét végzetesen megtörte, másik részüket, pl. Wolfgangot, pedig megerősítette. (Az esetet többször említik a regényben, a legtöbbet a 231–234. oldalon tudjuk meg róla.) Az olvasó fokozatosan fedezi fel a regényben, hogy a hercegecske nem hisz Istenben (amit ki is mond egyszerűen:

„(...) Isten... egyszerűen... nincs...” – KUMERDEJ 2016: 234), és a válogatott ételeknél, italoknál és kényelmes dunyhánál is jobban kedveli az angyalnak öltöztetett kisleányokat, lírával a kezükben és hátukra erősített libatollakkal (KUMERDEJ 2016: 182).

Van-e a regénynek aktualitása? Az örök igazságon kívül, hogy az idő mindent legyőz (innen a cím), a könyv a hatalmon levők manipulációiról, kettős erkölcsiségükről és totális morális romlottságukról, korrupcióról, konformizmusról és opportunizmusról, az idegenektől való félelemről és mindkét nembéli fiatalok szexuális kiszolgáltatottságáról szól. Annak eldöntését, hogy ezeket a jelenségeket megtaláljuk-e mai világunkban is, a nyájas olvasóra bízom.

IRODALOM

- BABNIK, Gabriela, 2016: Želela sem, da bi bil roman časovna kapsula, v kateri bi bil ohranjen stik s sedanjostjo. <http://www.airbeletrina.si/clanek/zelela-sem-da-bi-bil-roman-casovna-kapsula-v-kateri-bi-bil-ohranjen-stik-s-sedanjostjo> (Utolsó letöltés: 2018.06.07.)
- BAJZEK Mária-LUKÁCS István-PAVIČIĆ, Mladen, 2007: *Szlovén irodalmi antológia I.* Budapest: ELTE BTK Szlav Filológiai Tanszék.
- CANKAR, Ivan, 1957: *Izbrana dela IX. Drame.* Ljubljana: Cankarjeva založba.
- GRDINA, Igor, 1999: Trubar, Primož. *Enciklopedija Slovenije*, 13. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- HLADNIK, Miran, <http://lit.ijs.si/protest.html> (Utolsó letöltés: 2018.06.07.)
- KERŠEVAN, Marko, 1995: Protestantizem. *Enciklopedija Slovenije*, 9. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- KMECL, Matjaž, 2005: *Kratka kulturna zgodovina Slovencev.* Ljubljana: Slovenski PEN.

- KOS, Janko, 2010: *Pregled slovenskega slovstva*. Ljubljana: DZS.
- KREČIČ, Jela, 2017: Kronosova žetev Mojce Kumerdej. *Delo* 59/135.
- KUMERDEJ, Mojca, 2016: *Kronosova žetev*. Ljubljana: Beletrina.
- LUKÁCS István-PAVIČIĆ, Mladen: A szlovén irodalom története. *Szláv civilizáció*. Budapest: ELTE BTK Szláv és Balti Filológiai Intézet. http://szlavintezet.elte.hu/szlavanyagok/slav_civil/szloven-irodalom.htm (Utolsó letöltés: 2018.06.07.)
- MELIK, Vasja (1981): Družba na Slovenskem v predmarčni dobi. *Obdobje romantike v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi*. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 513–523.
- RAJHMAN, Jože-CEVC, Emilijan, 1990: Hren, Tomaž. *Enciklopedija Slovenije*, 4. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- RAJHMAN, Jože-RIGLER, Jakob, 1988: Dalmatin, Jurij. *Enciklopedija Slovenije*, 2. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- RAJŠP, Vinko, 1996: Reformacija. *Enciklopedija Slovenije*, 10. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- RIGLER, Jakob, 1988: Čandek, Janez. *Enciklopedija Slovenije*, 2. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- SIMONITI, Vasko, 1999: Turški vpadi. *Enciklopedija Slovenije*, 13. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- ŠTIH, Peter-SIMONITI, Vasko, 2009: *Na stičišču svetov*. Ljubljana: Modrijan.
- VODOPIVEC, Peter, 2006: *Od Pohlinove slovnice do samostojne slovenske države*. Ljubljana: Modrijan.

Kiadói és nyomdai tevékenység a szerbek körében a középkor végén és az újkor hajnalán

JAKOVLJEVIĆ DRAGAN

Abstract: The final fall of Serbia to Ottoman rule in 1459 (the fall of Smederevo) caused centuries of stagnation in the cultural development of Serbian society, as well as a prolonged stalemate in publishing activities. However, it does not mean that printing and copying of Serbian books in those centuries have been completely abandoned. Cyrillic printing presses and copying of Cyrillic manuscripts existed mainly illegally, at first in monasteries, and then in some European centers, which thus have become centers of Serbian publishing activities, such as: Vienna, Buda, Pest, Trieste, Venice.

Key words: publishing, printing, Cyrillic alphabet, monasteries, identity

BEVEZETÉS

A középkori szerb állam jóval azelőtt került 500 évig tartó török uralom alá, hogy Európában megjelent és kibontakozott volna a reformáció vallási és társadalmi mozgalma. Ez az időszak tekinthető a szerb történelem egyik legnehezebb időszakának, hiszen a török megszálló hatalom mindvégig eltökélten munkálkodott a szerb kulturális és nemzeti identitás alapjainak megszüntetésén.

A kulturális identitás fogalma alatt az egyén olyan kultúrához való tartozását értjük, amellyel az adott egyén azonosulni képes (URKOM 2015b: 162). Szélesebb értelemben véve „egy olyan csoport tagjának önképe ez, amely a történelem hatása alatt alakul ki és attól függően formálódik tovább, hogy az adott csoport milyen kapcsolatban áll más társadalmi csoportokkal” (STOJILJKOVIĆ 1993: 26).

A másokhoz való viszony „az egyén vagy társadalmi csoport általános és egyedi kulturális jegyeinek összességéként definiálható, amelyek segítségével aztán az egyéneket vagy csoportokat különböztethetjük meg egymástól” (ČABARKA-PA 1999: 25).

A kollektív identitások között a nemzeti identitás fogalma a legösszetettebb, hiszen ez „a nemzeti szuverenitásért folytatott folyamatos harc kiindulópontjaként és alapfeltételeként jelenik meg” (SMIT 1998: 223).

A kollektív identitás más fajtái ugyan hatással lehetnek a nemzeti identitás kialakulásának irányvonalára, bizonyos elemekben megegyezhetnek vagy kombinálhatók is vele, de sosem helyettesíthetik azt (URKOM 2015a: 207, URKOM 2015d: 56).

A nemzeti identitás „egy adott politikai közösség tagjainak közös kulturális és politikai gyökereire utal, mégpedig a közösségben általánosan elfogadott társadalmi értékek és szimbólumok hatása alatt, amelyek lehetővé teszik az egyén és osztályok beilleszkedését egy magasabb rendű közösségbe” (GOLUBOVIĆ 1999: 76).

A közös értékek által létrejött közösség „a nemzet, mint szociális csoport, tagjainak összekapcsolódását eredményezi, amelynek minden tagja az egyedülállóság érzete mellett kölcsönös kapcsolattal kötődik egymáshoz, amely kötődés megkülönbözteti őket más egyénektől és közösségektől” (PARSONS 1969: 47).

1. AZ OSMÁN-TÖRÖK HÓDÍTÁS KÖVETKEZMÉNYEI

Mindezek hatására a középkorban illetve az újkor elején megjelenő szerb kiadói és nyomdai tevékenység meglehetősen nehéz történelmi körülmények között törhetett utat magának. 1455-ben, Gutenberg Bibliája megjelenésének idejében, a törökök éppen Novo Brdo városát, a szerbek legjelentősebb kereskedelmi és bányászati központját foglalták el. Hasonló sorsra jutott Koszovó is, amely akkoriban a szerb állam központi területeit foglalta magába. 4 évvel később elfoglalván

Smederevot, az akkori fővárost, az Oszmán Birodalom egész Szerbiára kiterjesztette a hatalmát. 1463-ban pedig török kézre került Bosznia, később pedig Hercegovina teljes területe is.

Smederevo eleste 1459-ben a szerb középkori állam megszűnését eredményezte. Az állam összeomlása a szerb fejedelmek hatalmi harcára és a folyamatos ellenségeskedésre vezethető vissza. A szerbek gyenge pontjait a törökök ügyesen használták ki. A történelmi források a törökök fosztogatással egybekötött előrenyomulását brutálisnak írják le. A hódítások során Ahmed Asiki dervis, aki maga is részt vett a Szerbia elfoglalásáért folytatott harcokban, így ír a hatalmas hadizsákmányról:

„Olyan óriási hadizsákmányra tettünk szert, hogy Szkopjében egy 4 éves fiúcska 20 akcséért (aszper, török aprópénz, azaz fillér), Szerémségben egy rabszolganő egy pár csizmáért kelt el, míg egy ciprustermetű fiatalembert csupán 50 akcséért árultak, pedig annak előtte az ilyen rabokért akár 3-4 ezer akcsét is fizettek” (RADONIC 1942: 248).

Georgios ravanikai főapát írása szerint „a törökök bejövetele után a nagy kolostorokat lerombolták. A Ravanica kolostort szétdúlták, a templomban talált ezüstöt és aranyat 12 lóra málházták, majd odébbálltak” (STOJANOVIĆ 1902: 471).

Amellett, hogy feldúlták őket, a templomokat és kolostorokat a törökök sok esetben dzsámivá alakították át, vagy istállósá, hogy lovaikat tartsák ott.

„Megint mások azt jegyezték le, hogy a janicsárok körében szokás volt a harcból hazatérőnek a keresztény vidékekről legalább egy templomi harang darabjával hazatérni, amelyet aztán az ágyúöntődékeknek adományoztak. A belgrádi székesegyházat és kolostort a törökök Belgrád elfoglalása után pedig kereskedőházzá és karaván-szállássá alakították át” (VESELINOVIĆ 1973: 269).

Ebben az időszakban a szerb patriarkátus lényegében török fennhatóság alá került, a keresztény lakosság iszlamizációja pedig óriási méreteket öltött. Ámde a szerb nemzeti korpusz nagy része mégis hű maradt addigi vallási nézeteihez.

A vallási nézetek alapvető célja, hogy „egyetlen, közös, hívó egyesületbe tömörítse mindazokat a személyeket, akik

úgy gondolják, hogy azonos szimbólumrendszerrel, értékek-renddel, hitvallással és szertartással rendelkeznek” (ZVONAREVIĆ 1985: 19).

A vallási szemléletmód elfogadásának módja nagyban hatással van a közösségbe való beilleszkedés módjára (vallási identitás), valamint az egyén önmagához való viszonyára (személyes identitás) (URKOM 2013: 1303).

„A hívő, aki Istennel egyesül, nemcsak olyan új igazságokat fedez fel, amelyeket a hitetlen ember nem ismer, hanem olyan emberré válik, aki több mindent kibír. Több erőt érez magában, legyen szó az élet nehézségeinek elviseléséről vagy azok legyőzéséről” (DIRKEM 1969: 643).

2. A NYOMDÁSZAT ÉS A KÖNYVKIADÁS KEZDETEI

A 15. század utolsó évtizedében, a szerb nyomdászat és kiadói tevékenység kezdeti időszakában, a szerb területek közül már csak Montenegró hegyvidéki részei voltak függetlenek, amelyek felett Ivan Crnojević (vagy Crnojevics) és fia, Đurađ uralkodtak.

Mindezen körülmények nagyban hatással voltak a szerb sajtó kezdeti sajátosságainak kialakulására. A szerb katonai ellenállás megtörése után, annak helyébe a – bizonyos értelemben szellemi ellenállásnak is tekintett – kiadói tevékenység lépett, óriási szerepet vállalva magára ezzel a szerbek szellemi és etnikai öntudatának megtartásában. Ebben az időben a nyomdákban kizárólag ortodox vallási témájú könyvek kerülhettek ki, hiszen a törökök iszlamizációs törekvéseivel szemben létfontosságúvá vált az ortodox egyház és hit megőrzése. A szétesett, megtört és kizsákmányolt szerb nemzet számára a (nyomtatott) könyv a nemzeti összetartozás szimbólumává és a törökök vazallusaiként élő szerbek hitének és nemzeti identitásának legfőbb megtartó erejévé vált. Bizonyos könyvekben a vallási szövegek mellett néhol még világi tartalmak is megjelentek, 1597-ben pedig megjelent nyomtatásban az első kis szerb ábécés könyv is (URKOM 2017: 217, URKOM 2015c: 490)

Istenbe vetett hittel, és abban a reményben, hogy a szerb ortodox egyház nem kerül iszlám uralom alá, Zeta (azaz Montenegró) utolsó uralkodója, Đurađ Crnojević, szerb nyomdai betűket készíttetett és Cetinjében megalapította Montenegró első nyomdáját, amely Makariusz lelkész vezetése alatt 1494 és 1496 között összesen 5 egyházi könyvet jelentetett meg, szerb szerkesztésű ószláv nyelven, mígnem aztán Zeta török kézre jutásával végül a nyomda bezárt.

3. A KÖNYVNYOMTATÁS ÁTTELEPÍTÉSE ÉSZAKRA

Több, mint 500 éve történt, hogy 1494. január 4-én ebben a nyomdában elkészült az első délszláv cirill betűs könyv, az „Oktoih” (liturgikus énekek gyűjteménye). Kijelenthetjük, hogy a szláv nyelvű kéziratok könyvek hagyományaira támaszkodva, az ornamentumok terén azonban a kortárs reneszánsz művészet irányvonalait véve figyelembe, a cetinjei nyomda működését magas szintű minőség jellemezte és egyáltalán nem meglepő, hogy követendő példaként szolgált minden későbbi nyomda számára.

Montenegró eleste után a szerb nyomdászat új területek felfedezésére kényszerült. Az ortodox vallási témájú könyvek kiadása legelőbb a román fejedelemségek, elsősorban Havasalföld területén folytatódott. 1507-től kezdve Makariusz nyomdász már itt jelentette meg bolgár szerkesztésű nyelven írt egyházi könyveit, hiszen Romániában akkoriban ezt a nyelvet használták. Ezeken a kiadványokon egyértelműen kimutatható a cetinjei nyomda hatása. Kijelenthetjük továbbá, hogy maguk a kiadványok óriási hatással voltak nem csak a román, hanem a későbbi szerb nyomdászat fejlődésére is. Velük kezdődött a szerb-román kiadói együttműködés egy kifejezetten termékeny időszaka, amely aztán a gorazsdei nyomda Romániába költöztetésekor új lendületet vett és valóban a szerb-román kulturális és szellemi kapcsolatok legfényesebb, közös, történelmi momentumainak egyikévé vált.

A szerb nyomdászat legjelentősebb külföldi központja pedig Velence városa volt. Velencében a montenegrói Podgori-

cából származó Božidar Vuković nyomdájában 1520 és 1540 között számos szerb nyelvű könyv jelent meg. Božidar fia, Vincenzo Vuković és az őt követő nyomdászok egészen a 16. századig működtették sikeresen a nyomdát, sőt még az 1638-as évből, azaz a 17. századból is találunk példát ott megjelent könyvre.

A török veszedelem árnyékában Velence városa és a Vatikán bizonyos mértékben igyekeztek szemet hunyni a szerb könyvek kiadása és az ortodox diaszpóra aktív jelenléte fellett. Később a szerbek csatlakoztak a Grak testvériség tevékenységéhez, Božidar Vuković egy időben a testvériség vezetőjeként is ismert. Megbecsült kereskedőként és nyomdászként, továbbá mint a közélet befolyásos tagja, akinek V. Károly király nemesi címet adományozott, Božidar Vuković rendületlenül fenntartotta kapcsolatait a már török hódoltságban lévő szerb területek népességével. Együttműködése a Mileševa kolostorral és a Skadari-tó környékén levő kolostorokkal példaértékű. Nem véletlen, hogy halála után testét, kívánságának megfelelően, éppen ezek egyikében helyezték végső nyugalomra. Nyomtatásban megjelent könyvei a szerb templomok falain kívül is széles körben fellelhetők voltak, és nagy hatást gyakoroltak az európai Kelet világára, egészen a Balti-tengerig.

Ugyanebben az időben Božidar Goraždanin vezetésével megalakult a szerb nyomdászat másik irányzata is, melynek vezetését később Božidar Ljubavić vette át, aki Mileševa kolostorban tett látogatása után mindkét fiát Velencébe küldte, hogy beszerezvén a szükséges eszközöket, ott kezdjék meg kiadói tevékenységüket. Első könyvük az 1519-ben, más adatok szerint 1520-ban, napvilágot látott „Služavnik” (miskönyv). Nyomdájuk székhelyét ezután helyezték át a Drina folyó melletti Goraždeba. Ez lett az Oszmán Birodalom első nyomdája, habár 1520 és 1566 között néhány kisebb és viszonylag rövid életű nyomda működéséről is van tudomásunk, mégpedig a törökök vezetése alatt. Ezek között említjük a Zlatibor-hegységben működő Rujno nyomdát, illetve Gračanica, Mileševa, Belgrád és Skadar nyomdáit is. Utóbbit

Mardarijusz belgrádi nyomdász szerzetes vezette 1562-től 1566-ig a Mrkšina crkva nevű településen.

A fent említett nyomdák mind Szulejmán szultán (1520–1566) uralkodása idején működtek. Az ő nevéhez fűződik Belgrád és Buda elfoglalása, és ő volt az, aki hadjárata céljából két alkalommal Bécs bevételét is kitzte. Bár az iszlám kultúra nem vette túl jó néven a nyomdászat fellendülését, tény, hogy Szulejmán szultán uralkodása alatt a török kormány hivatalosan nem tiltotta a szerb egyházi könyvek kiadását, realisan nézve azonban semmivel sem támogatta a nyomdák működését. Így aztán rövid fennállásuk alatt a felsorolt nyomdák mindösszesen 11 könyvet adtak ki.

Eredeti céljuk minden bizonnyal nem az volt, hogy mindössze egy-két könyv megjelentetésén dolgozzanak. Valószínűsíthető, hogy akaratuk ellenére hagytak fel működésükkel, hiszen a török hódoltság által biztosított körülmények és a szerb társadalom szétszabdaltsága túl nagy terhet jelentett számukra. Még az 1557-ben bekövetkezett Szerb Patriarchátus megújítása sem változtatott a nyomdászat helyzetén.

Egyedül a goraždei nyomda működött továbbra is. Romániába helyezték át, ahol tevékenységét végigkövethetjük 1545-től egészen az 1580-as évekig. Nyomdászai közt olyan neveket találunk, mint a dečaniból érkezett Mózes, aki azelőtt Božidar Vuković nyomdásza volt, Dimitrije (Demeter) Ljubavić, Božidar Goraždanin unokája és Coresi diakónus, román származású nyomdász. Romániában két szerb vallási témájú könyvet is kiadtak, 1580-ban és 1648-ban. Utóbbi a szerb szerkesztésű ósláv nyelven megjelent könyvek utolsó példánya is egyben. Mivel saját erőből, önálló kiadói tevékenységre a továbbiakban nem futotta, a szerb egyház az orosz nyelvű kiadványok felé fordult, remélvén, hogy ilyen módon legalább az ortodox könyvek autentikus voltát sikerül megőrizni. Ilyen módon jutott meghatározó szerephez a szerb nyelvi kultúra fejlődésében az orosz szerkesztésű nyelvváltozat.

A régi szerb tipográfiák összesen csupán kb. 40 publikációt hagytak örökölni az utókor számára. Azok kulturális és történelmi jelentősége azonban megkerülhetetlen. Segítségükkel

a szerb egyház a török hódoltság legnehezebb időszakait is átvészelte. Megjelenésüknek köszönhető az is, hogy a szláv ortodox könyv méltó helyet vívott ki magának a nyomdászat fejlődésének történetében és sikerült ezt a helyet megőriznie egészen addig a pillanatig, amikor végül teljes mértékben az orosz nyelvű könyvek kiadása került előtérbe. A régi szerb nyomdák hagyatékát a vallási közösségek kivétel nélkül kulturális örökségünk mérhetetlen kincseiként tartották számon. A könyveket elsősorban az istentiszteletek alkalmával használták, színvonalas megjelenésükkel azonban az iparművészeti alkotások kimagasló példáiként is megemlíthetők.

4. A HABSBURG MONARCHIA MINT A SZERB KÖNYVKIADÁS ÚJ KÖZPONTJA

A 16. század utolsó harmadában az Oszmán Birodalom területein a szerb könyvkiadás kilátástalan helyzetbe került. Habár a szerbek többsége még mindig a birodalom határain belül élt, a szerb könyvek kiadására már csak a birodalom határain kívül kínálkozott lehetőség. Így volt ez egészen a 19. század második feléig, mégis azt mondhatjuk, hogy a 17. század sötét és nehéz időszaka után, a 18. század valamiféle javulást is hozott, hiszen a szerb nyomdászat végre újabb területeken is megjelent, mégpedig a Habsburg Birodalom határain belül, ahol nagy számban telepedtek meg szerbek.

Az ottani hatalom azonban sorra elutasította a szerb egyházi vezetők kérését, hogy szerb nyomdát alapítsanak, azt remélve, hogy a szerbek oktatás és könyvek nélkül könnyebben megadják magukat a Római Katolikus Egyház hittérítő törekvéseinek és áttérnek. Ennek ellenére a szerb metropoliták helyi-közzel sikeresen megoldották néhány fontos kiadvány megjelentetését, amelyek ekkor már orosz szerkesztésű egyházi szláv nyelven íródtak. Megjelentetésük egyrészt az Oláhországban található Ramnic (1736, 1755, 1761), másrészt a moldvai Iasi (Jászvásár) (1765) településhez kötődik. Emellett további kiutat keresve a helyzetből, megemlíthetjük ekkor a rézkarcok megjelenését is, amelyek legtöbbször az egyház

által anyagilag támogatott művészek saját kiadásában jelentek meg. Köztük Hristifor (Kristofer vagy Kristóf) Žefarović és Zaharias Orfelin nevét. Mindezek együtt sem bizonyultak azonban elegendőnek a szerb könyvkiadás fellendítésére.

A szerb könyvek kiadása 1761-ben gyorsult fel, amikor Demeter Theodosius, görög származású velencei nyomdász megnyitotta nyomdájának cirill részlegét. Annak ellenére, hogy ortodox vallási könyvek kiadásán dolgozott, a szerb papság nagyfokú gyanakvással fogadta a katolikus közezből érkező kiadványokat. Hogy bizalmatlanságukat eloszlassa, Theodosius könyveinek címlapján a nyomda helyszínéként Moszkvát, Kijevet vagy Szentpétervárat jelölte meg. Bár ez pontatlanságra vall, jelölése nem állt messze a valóságtól, hiszen Theodosius valójában orosz egyházi könyveket nyomott újra, hogy a szerb egyház szükségleteit ki tudja elégíteni. Vállalkozásából tíz év alatt, több mint 40, szerbek számára készült könyv született.

Az osztrák kormány végül belátta, hogy a szerb nyomdai tevékenység betiltásával a helyzet csak rosszabbodik, mert ennek következtében egyrészt ellenőrizhetetlenül megnőtt az oroszok befolyása a térségben, másrészt a könyvkiadásból származó anyagi haszon osztrák helyett külföldi (ebben az esetben velencei) zsebbe került.

5. A KURCZBECK-NYOMDA FELLENDÜLÉSE

Ezért 1770-ben végül egy bécsi nyomdász, Jozef Kurczbeck számára biztosítottak kizárólagos jogot, szabadalmat a szerb könyvek nyomtatására. Ekkora privilégiumot adni egy bécsi, nem szerb származású vállalkozónak az osztrák kormány szemszögéből nézve nagyon is célravezetőnek tűnt, mivel ezáltal sikerült teljesen az ellenőrzésük alá vonni a szerb irodalmi kiadványok megjelenését. A konkurencia harcában pedig Kurczbeck ezáltal sokkal jobb helyzetben találta magát, mint Theodosius, aki azonban még ebben az időben is megoldotta néhány szerbeknek szóló kiadvány publikálását. Ezek egyike a híres és monumentális jellegű "Istorija Petre

Pervago" (I. Péter élettörténete) című mű, a szerb származású Zaharias Orfelin műve, amely azonban orosz nyelven, orosz olvasóközönség számára íródott.

„A szerbek elégedetlenek voltak a Kurczbeck-nyomdával. Az unijátustól való régi félelem feléledt és mérhetetlen gyanakvással fogadták a „máshitú” Bécsben nyomtatott egyházi könyveket, amelyek egy katolikus hitű és külföldi nyomdásztól származtak. Annál is inkább, mert hasonló könyveket Oroszországból behozni ugyanakkor szigorúan tilos volt. A bizalmatlanság 1758-tól kezdve különösen megnőtt, amikor II. József császár elrendelte, hogy cirill betűk kizárólag a vallási szertartások könyveiben jelenhetnek meg, az összes többi kiadvány, tankönyv és világi könyv kötelezően latin betűkkel kerülhet csak nyomtatásba.” (SKERLIĆ 2006: 36).

Demeter Theodosius halála után, követője Pane Theodosius a megkezdett gyakorlatot követve, folytatta a szerb nyelvű könyvek kiadását. Míg 1786 előtt Kurczbeck nyomdája kizárólag egyházi cirill, azaz középkori cirill betűtípussal dolgozott, 1786-ban már megjelent nyomtatásban a modern cirill betűsor is, azaz a polgári ABC, amely a latin betűtípusok mintájára készült. Ezt a betűtípust Oroszországban vezették be a 18. század elején, Nagy Péter orosz cár rendelete alapján.

Az osztrák határokon kívül tevékenykedő szerb írók és nyomdák azonban sokkal kevésbé bizonyultak konzervatívnak. Szentpétervárott pl. már 1754-ben megjelent a „Montenegró története”, amelynek szerzője Vasilije Petrović montenegrói metropolita. 1768-ban Velencében pedig napvilágot látott Zaharias Orfelin „Szláv-szerb magazin”-ja, 1772-ben a már említett Nagy Péter orosz cár biográfia. 1783-ban Lipcsében pedig kinyomtatták Dositej Obradović „Život I priključenija” (önéletrajz) című művét.

6. STEFAN NOVAKOVIĆ KIADÓI ÉS NYOMDAI TEVÉKENYSÉGE

1790-ben egymástól függetlenül két nyomdász – Emanuel Janković és Damjan Kaulici – is kérvényezte egy újvidéki szerb nyomda megnyitását, Bécsben azonban mindkettőjük kérelmét elutasították. Mindezek ellenére 1792-ben, halála

után, Kurczbeck cirill betűs nyomdáját, annak kizárólagos jogával együtt a szerb származású és nagy lelkesedéssel munkához látó újságíró, Stefan Novaković vásárolhatta fel.

„A nyomda szerb kézre kerülése nemzeti sikerként lett elkönyvelve, így Novaković „Slaveno-serbska, valahijska i vostočnih jezikov tipografija” (Szláv-szerb, vlah és keleti nyelvek nyomdája) nevű nyomdája nem sokkal ezután már olyan szerzők műveit jelentette meg, mint Dositej Obradović és Jovan Rajić. Mindazonáltal, bár Kurczbecknél sokkal lelkiismeretesebben dolgozott és nemzeti illetve vallási hovatartozása a szerbek körében előnyös volt, Stefan Novaković valódi anyagi hasznot mégsem tudott felmutatni, így vállalkozása rövidesen válságba jutott” (SKERLIĆ 2006: 38).

Ennek következtében Stefan Novaković végül arra kényszerült, hogy 1796-ban túladjon nyomdáján. Ilyen módon vált a szerb nyomda a Pesti Egyetem budai várban működő nyomdájának részévé, amely akkoriban már elismert és korszerű intézményként működött és számos nyelven jelentetett meg könyveket.

Mindez azért érdekes, mert Novaković a nyomdával együtt eladta a szerb könyvek kizárólagos megjelentetési jogát is az új tulajdonosnak, így kerülhetett sor arra, hogy a szerb intelligencia képviselőinek figyelme egyszeriben Buda és Pest felé forduljon, s a két város a szerb kultúra, ezen belül is a szerb írásbeliség fontos európai központjává váljon.

Magyarország egész területén egyedül ez a nyomda rendelkezett a szerb könyvek, újságok és kalendáriumok kiadási jogával, így 30 éven keresztül a szerb kiadványok megjelenési helye kizárólag Pest maradt. Ez az időszak a nemzeti öntudatra ébredés időszakára is egyben, Ausztria szerb és más nemzetiségű lakosai körében, amelynek kulcsfontosságú tényezőjévé vált az írott szó. A szerb könyvek nyomtatásba kerülése mellett azonban hasonló gondot okozott a szerb kiadványok eljuttatása is az olvasókhoz, hiszen könyvesbolti hálózat még nem épült ki és a közlekedési hálózat sem volt jobb helyzetben. A szerb kereskedők, akik között voltak nagyon tehetősek is, a könyveladásban nem láttak különösebb anyagi hasznot,

emiatt csak kis százalékuk vállalkozott a könyvek árusítására, ők is inkább hazafias érzésektől vezérelve.

A könyvbeszerzés akkori talán legegyszerűbb és leggyakoribb módja az előfizetés vagy prenumeráció volt, amely még a művek nyomtatásba kerülése előtt történt. Ezt olyan agilis személyek bonyolították le, akik saját városukban összegyűjtötték az előfizetéseket és megrendelték a kért könyveket a lakosság számára. Ilyen módon a szerzők egyrészt biztosak lehettek az eladott példányszámban, másrészt előre megszerezték a nyomtatás költségére fordítandó pénzeszeget. Az előfizetők pedig, azon kívül, hogy árendemnnyel jutottak a művekhez, jogot formálhattak arra is, hogy nevük megjelenjen a könyv utolsó lapján, ahol az előfizetők és mecénások névsora volt látható.

Mivel a Pesti Egyetem évtizedekig tudhatta magánál a Habsburg területek szerb cirill betűs kiadványainak megjelentetési jogát, a 19. század első felében csak ritkán fordulhatott elő, hogy valamely szerző ezt a nyomdát megkerülve, művét mégis nyomtatásban láthassa.

7. A MILOŠ OBRENOVIĆ FEJEDELEM KORÁBAN BEKÖVETKEZETT FORDULAT

A szerb nyelvű könyvkiadás helyzete egyedül 1832-ben változott meg, amikor Belgrádban, Miloš Obrenović fejedelem kormánya alatt, megkezdte működését a „Knjaževska srpska pečatnja”, azaz a Szerb Fejedelemségi Nyomda (a későbbi Országos Nyomda, és a mai Belgrádi Könyvkiadó Intézet elődje). Ez a jól felszerelt intézmény már működésbe lépésekor olyan produktivitásról tett tanúságot, hogy szinte azonnal magára vállalhatta és magára is vállalta a szerb művek kiadásának legnagyobb részét.

Nem sokkal ezután Petar Petrović Njegoš, montenegroi fejedelem és püspök-író gondoskodott róla, hogy szegény és kicsi országa is saját nyomdához jusson. Ezek után a Pesti Egyetem nyomdájának jogai végülis értelmüket veszítették. 1836-ban már Pavle Janković is megkapja a nyomdaműkö-

dési engedélyt Újvidéken, 1841-ben pedig hasonló engedélyt állítanak ki Jovan (János) Kaulicije számára is.

Az elkövetkező időszak szerb kiadványainak megjelenése leginkább három város nevéhez köthető: a Habsburg Monarchia területén a könyveket főleg Budán és Újvidéken, Szerbiában pedig Belgrádban adták ki. A budai nyomda megszűnésével az 1848-as forradalom és szabadságharc idején a könyvkiadás központja pedig véglegesen szerb etnikumú területre került át. Szerbiában a kiadói tevékenység hirtelen fejlődésnek indult, miután megszabadult az osztrák bürokrácia által szabott korlátoktól. Míg a 19. század első évtizedében Stojan Novaković „Szerb bibliográfia” című műve szerint mindösszesen csak 194 szerb könyv jelent meg, addig a 40-es években már 386, a 60-as években pedig 670 könyvről tesz említést. Ezek között folyamatosan nőtt a Szerbiában megjelentek száma is, amely a 19. század hetvenes éveiben már meghaladta az 50 %-ot.

Megnyílt tehát az út a szerb nyomdászat további fejlődése előtt, amely a többi országhoz hasonlóan, nálunk is kétféle módon jelentkezett: a produktivitás növelésével egyidejűleg megvalósult a technikai korszerűsítés is. A fejlődés folyamatát időről-időre olyan szerencsétlen történelmi események szakították csak meg, mint az I. és II. világháború, amelyek egy időre visszafordították az idő kerekét.

IRODALOM

DIRKEM Emil, 1969: *Teorije o društvu*, knjiga 1, Beograd: Vuk Karadžić.

ČABARKAPA Lazar, 1999: *Kulturni identitet i pluralizam interesa*, Novi Sad: Prometej.

GOLUBOVIĆ Zagorka, 1999: *Ja i drugi*, Beograd: Republika.

PARSONS, Talkot, 1969: *Teorije o društvu*, knjiga I, Beograd: Vuk Karadžić.

RADONIĆ Jovan, 1942: *Skenderbeg i Albanija u 15. veku*, Beograd: Spomenik SKA HCV / 74.

- SKERLIĆ Jovan, 2006: *Istorija nove srpske književnosti*, Beograd: Zavod za udžbenike.
- SMIT Antoni, 1998: *Nacionalni identitet*, Beograd, Biblioteka 20. vek
- STOJANOVIĆ Ljubomir, 1902: *Stari srpski zapisi i natpisi 1-3*, Beograd, Srpska kraljevska akademija.
- STOJILJKOVIĆ Branimir, 1993: *Evropski kulturni identitet*, Niš: Prosveta; Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
- URKOM Aleksander, WALKO Ádám, 2013: „Zavičajno kosmopolitski“ – književnolingvistička analiza romana „Websajt-stori“ Petra Miloševića, In: Ivana Živančević-Seke-ruš (szerk.) *Susret kultura: šesti međunarodni interdisciplinarni simpozijum*, Novi Sad, 1299-1308.
- URKOM Aleksander, 2015a: Az identitás percepciója a szerb mint idegen nyelv tanulása során. In: Lukács István (szerk.) *Tanulmánykötet Milosevits Péter tiszteletére*. ELTE Szláv Filológiai Tanszék, Budapest: 205-212.
- -, 2015b: *Usvajanje stranih jezika i procesi u funkcionisanju identiteta*. Tanulmányok, Novi Sad, 155-169.
 - -, 2015c: *Migracija identiteta - identitetska obeležja i njihova manipulacija*. Komunikacije – Mediji – Kultúra, Beograd, 483-498.
 - -, 2015d: *Percepcija identiteta kroz učenje srpskog kao stranog jezika*. Bosnistika plus II, Tuzla, 53-61.
 - -, 2017: *Jezička kompetencija i savremeno društvo*. Budapest: ELTE BTK Szláv és Balti Filológiai Intézet.
- VESELINOVIĆ Rajko, 1973: *Stanje srpske crkve od pada srpskih država pod tursku upravu do obnavljanja pod patrijarhom Makarijem*, Beograd: Bogoslovlje.
- ZVONAREVIĆ Mladen, 1985: *Socijalna psihologija*, Beograd: Školska knjiga.

A protestánsok és a pravoszláv keresztények kapcsolatai az Oszmán Birodalom korában

MENYHÁRT KRISZTINA

Abstract: The aim of the present paper are the contacts between the Protestants and the eastern Christian Church from the 16th until end of 19 century. The first dialogue was initiated in the theologians from Tübingen in the 1570th years, a few decades later Cirill Lukaris, a patriarch aiming for reforms, tried the communication out. At the beginning of the 19th century the British and American representatives of Protestant churches came in the territory of the Ottoman Empire, to evangelize Jews and Muslims, but soon changed their areas of activity and mostly concentrated on the non-Protestant Christian population. As part of this activity the missionaries organized the translating of Bible to the languages spoken there. The study examines in detail the role of the American missions in the Bulgarian Revival, and through the Bible translation in the consolidation of Bulgarian literary language.

Keywords: Protestants, Orthodox Church, Ottoman Empire, Bible translation, Bulgarians

BEVEZETÉS

A 16. század folyamán az európai kontinenst politikai és vallási ellentétek szabdalják. Az 1517-ben elkezdődött Reformáció és a rá adott részben vallási, részben politikai válaszok megszüntették a nyugat-európai terület addigi vallási egységét, miközben Keletről egyre jobban fenyegetett az oszmán veszedelem. Ebben a szituációban értékelődött fel a keleti keresztény egyház és azon belül a Konstantinápolyi Pátriárkatus (teológiai és politikai) álláspontja, és indultak el a hivatalos kapcsolat felvételi kísérletek. A jelen tanulmány célja ismertetni a protestánsok és a keleti egyház képviselői közötti hivatalos és informális kapcsolatokat, feltárni a tárgyalások

kudarcának okait, illetve bemutatni a protestáns missziók szerepét az Oszmán Birodalom a bolgárok nemzeti újjászülési és függetlenségi törekvéseiben.

KOMMUNIKÁCIÓ A KONSTANTINÁPOLYI PÁTRIÁRKATUS ÉS A PROTESTÁNSOK KÖZÖTT

Az első kapcsolat felvételi próbálkozás, amely végső soron válasz nélkül maradt, Philipp Melanchton 1559-ben II. Ioasaph konstantinápolyi pátriárkához írt levele, amelyben kiállt amellett, hogy a protestánsok hűek a Szentíráshoz, illetve elküldte az Ágostai hitvallás görög fordítását is (BENZ 1949; ФЛОПОВСКИЙ 2014). A protestáns Nyugat és az ortodox Kelet közötti első teológiai eszmecsere a Tübingeni Egyetem teológus professzorainak, elsősorban Martin Crusius, (illetve társai: Jacob Andeae, Johannes Brenz, Jacob Heerbrand, Lucas Oslander) kezdeményezésére jött létre. A leveleket II. Jeremiás pátriárkához írták, akit válasza megírásában neves görög tudósok segítettek (pl. Johannes és Theodosios Zygomalas). A kapcsolat felvétel okai között kiemelendő, hogy a korai reformátusok nem szándékoztak újításokat bevezetni a tanok terén, hanem éppen ellenkezőleg, arra törekedtek, hogy megtisztítsák az egyházat az évszázadok során bekerült újításoktól és rétegektől. Ehhez logikusnak tűnt a kora keresztény egyházhoz, a keresztény múlthoz fordulni, amelynek szerves része a Rómától független keleti keresztény egyház is (ФЛОПОВСКИЙ 2014). Az első két levelet Stephan Gerlach, tübingeni teológus, lelkész juttatta el a pátriárkához, 1573-ban. Ezek aláírói Martin Crusius és Jacob Andeae voltak. Stephan Gerlach Ungnád Dávid, Sonneck báró, a német-római császár nagykövetének lelkészeként utazott Konstantinápolyba, ahol 1578-ig tartózkodott. Másik feladata volt, hogy közvetítsen egy esetleges protestáns–ortodox unió létrejöttében, aminek érdekében öt éven keresztül folyamatosan kapcsolatban állt a Konstantinápolyi pátriárkatus képviselőivel, megfigyelte és tanulmányozta az egyházi tanokat és gyakorlatot. Emellett több ízben is megpróbálta bemutatni a pro-

testánsok álláspontját, érvelt helyessége mellett, illetve régi filozófiai és egyházi könyveket vásárolt (ЦБЕТКОБА 1976). Benyomásait úti naplójában örökítette meg, amely a korszak egyik fontos forrása (bolgár nyelven vö. ГЕРЛАХ 1976). Gerlach 1573. október 15-én adta át a pátriárkának J. Andreae és M. Crusius leveleit, és leírást közölt az egyházi vezetőről, környezetéről és a körülötte zajló intrikákról. Az 1574-es évi bejegyzésében részletesen bemutatta a pátriárkaválasztás rendszerét, a korrupciót, illetve az istentiszteletek és a bűntök rendjét. Véleménye szerint a pátriárka, II. Jeremiás, nem azért lett megválasztva, mert ő lenne a legméltóbb, hanem mert Kantakuzénosz¹ beárulta elődjét a pasánál, és ragaszkodott megválasztásához. Gerlach még néhányszor találkozott személyesen a pátriárkával, és végül sikerült érdemi, teológiai választ is kapnia a felvetett kérdésekre. Az első válaszlevél 1576. május 15-ei dátummal érkezett, és azonnal továbbították Tübingenbe. Tartalmát tekintve a szöveg semmi újat nem tartalmaz, az ortodox tan alapos, több ismert forráson alapuló bemutatásának tekinthető, emellett kitért azokra a protestáns tanokra, amelyet a pátriárka semmiképpen sem fogadhatott el (ilyen a Filioque problematikája, az Eukarisztia, a bűnbánat stb.), és foglalkozik más vitás momentumokkal is, mint a szentekhez való fohászkodás vagy a szerzetesi fogadalom (ФЛОРОВСКИ 2014). A lényeg, hogy II. Jeremiás szerint a protestánsoknak kellene csatlakozni az ortodox egyházhoz és maradéktalanul elfogadni annak tanításait. A tübingeni tudósokat érdeklő kérdés viszont az, hogy készen állnak-e a keleti egyház és hívei, hogy elfogadják a protestáns tanítást, úgy, ahogy az az Ágostai hitvallásban szerepel. A későbbiekben még háromszor került sor levélváltásra, de mivel az álláspontok nem kerültek közelebb egymáshoz, II. Jeremiás 1581-ben megszakította a kapcsolatot a tübingeni teológusokkal. Levelében a következőt írta: „Megkérünk hát titeket, ne fáradozzatok tovább azon, hogy ezekről a dolgokról így írja-

1 Kantakuzénosz Mihály (1510–1578) befolyásos só és bőr kereskedő, akit végül szultáni parancsra akasztottak fel (ЦБЕТКОБА 1976).

tok nekünk, minthogy ti az egyház fáklyáit, világító tanítóit és tanait hol így, hol úgy alkalmazzátok. Szavakban nagyra becsültétek őket, cselekedeteitekkel azonban elvetitek őket... Járjátok a magatok választotta utat! Ne írjátok nekünk többé a dogmákról, hanem csak azért, hogy fenntartsuk a barátságot, ha ezt valóban szeretnétek!”².

A következő kapcsolat felvételre a 17. században került sor, ortodox részről Cirill Lukarisz, konstantinápolyi pátriárka és közeli munkatársa, Metrophanes Kritopoulos voltak a kezdeményezők. Cirill Velencében és Padovában tanult, majd látogatást tett a svájci, német és holland területen, ahol kapcsolatba került protestáns egyetemi tanárokkal. 1601-ben Alexandriai, 1620-tól pedig Konstantinápolyi pátriárkává választották. Kritopoulos már fiatalon szerzetesi fogadalmat tett, majd 1617 és 1624 között az Oxfordi Egyetemen tanult, majd német egyetemeken folytatta tanulmányait. 1630-tól Alexandriában telepedett le, ahol 1636-tól már pátriárkai rangot kapott. A protestáns teológusokkal informálisan Metrophanes Kritopoulos vette fel a kapcsolatot, mint Cirill pátriárka különmegbízottja. Angliai tanulmányai és tárgyalásai idején írta a „18 válasz” c. munkát, amellyel az angliai teológusok által, a keleti kereszténységről feltett kérdésekre válaszolt. A német területen Helmstedtben Georg Calixtus és Hermann Conring kérésére megírta „A keleti katolikus és apostoli egyház vallomása” c. művét, amely számos előítéletet eloszlatott a protestáns gondolkodók körében, azonban nem nyerte el a konzervatívabb protestáns teológusok tetszését, akik megakadályozták kiadását (РИБОЛЮВ 2018). Cirill pátriárka sorsát viszont alapjaiban befolyásolták a protestáns teológusokkal fenntartott kapcsolatok, illetve igyekezete, hogy protestáns módra megreformálja az ortodox egyházat (többek között ő támogatta a Biblia újjörög fordításának elkészítését 1629 körül) – „protestáns” nézetei miatt többször is lemondatták, majd az angol és a holland nagykövetek nyo-

2 <http://-+/reformacio2017.hu/2017/03/20/21-szazadi-csodak-apropo-an-az-ortodoxok-krisztust-akarjak-unnepelni-nem-az-egyhazszakadast/ford>. Békefy Lajos

mására visszahelyezték tisztségébe. Élete tragikus véget ért – felségárulással vádolták meg, és a janicsárok megfojtották 1638-ban (HADJANTONIOU 1948).

PROTESTÁNS MISSIONÁRIUSOK A GÖRÖG ÉS A BOLGÁR TERÜLETEKEN

A keleti keresztény egyház és protestánsok következő kapcsolat felvétele már a 19. századi protestáns térítési mozgalmakkal kapcsolatos, amikor az Oszmán Birodalom területére angol és amerikai misszionáriusok érkeztek.

Az amerikaiak külföldre irányuló missziós tevékenységét az 1810-ben alakult Amerikai Külföldi Missziók Tanácsa (American Board of Commissioners for Foreign Missions) megalapítása mozdította elő. Először Indiában és a Szentföldön próbálkoztak térítő tevékenységükkel, majd 1819-ben érkeztek meg Izmirbe, az Oszmán Birodalom területére. A misszionáriusok tevékenysége a kezdetekben nem terjedt ki Bulgáriára, csak a török, örmény és orosz területeken dolgoztak. Céljuk volt a keleti keresztény egyházak megreformálása protestáns minta alapján, új hívek toborzása, illetve a muszlimok edukációja (SAHIN 2004; ERHAN 2000).

A bolgárok iránt először Elias Riggs (1810–1901) érdeklődött, aki 1839-ben érkezett Izmirbe, miután a már szabad Görögországban erősen korlátozták a protestáns misszionáriusok tevékenységét (ШОПОВ 1974). Bár a misszionáriusok nagyon óvatosan igyekeztek eljárni az újjáalakult görög állam területén, és tevékenységüket főleg iskolák alapítására és könyvnyomtatásra korlátozták, helyzetük egyre bizonytalanabb lett, az ortodox egyház és az állam is egyre ellenségesebben viszonyult hozzájuk, ezért az ottani missziót gyakorlatilag bezárták (DOGAN 2013). Ebben az időszakban felügyelte szintén Izmirben Konsztantin Fotinov³ az Újszövetség újbolgár nyelvű

3 Konsztantin Fotinov (?-1858) – neves bolgár pedagógus, újságíró, az első bolgár folyóirat szerkesztője, kiadója, az első bolgár földrajztankönyv szerzője. Izmirben nyitott iskolát, ahol kapcsolatba került a protestáns misszionáriusokkal, akik bolgár betűkészletet is rendeltek nyomdájukba, ott nyomtatták ki az Újszövetség újbolgár nyelvű fordítását (KONSZTANTINOV 1929/2003).

fordítását, amit Neofit Rilszki készített (1840-ben jelent meg). Riggs érdeklődött a bolgár nyelv iránt, és összeállított egy kezdetleges bolgár grammatikát a misszionáriusok számára (Notes on the Grammar of the Bulgarian Language, 1843 – ШОПОВ 1974). A bolgár területet azonban elsőként az angol Benjamin Barker, a Brit Bibliatársulat képviselője járta be missziós céllal, benyomásait útleírásban is leírta (ЇОНОВ 1986). A térítés megkezdéséről csak 1856-ban született döntés, és ekkor teremtették meg az anyagi hátteret is. A Metodista Egyház kapta az észak-bolgár területet, az evangélikusok pedig a déli részt, egészen Albániáig. 1857-ben Henry Jones és Cyrus Hamlin körutazást tettek Bulgáriában, és jónak találták a térítés feltételeit. A Metodista Egyház ugyanebben az évben Albert Long és Wesley Prettiman misszionáriusokat küldte Észak-Bulgáriába, akik Sumenben (1857), Várnában, Tarnovóban és Tulcsában nyitottak missziót (ШОПОВ 1974). A déli területen Charles Morse vezetésével alakult misszió Edirnében (1858), aki 1862-ben Szófiába tette át székhelyét. Plovdivba William Merriam és James Clark ment (1859), előbbi rablógyilkosság áldozata lett 1862-ben. A plovdivi missziónak és iskolának nem volt túl nagy sikere, a hittérítők számos konfliktusba keveredtek, a tanulók száma 10 év alatt összesen 30 fő volt. Ezért 1869-ben az intézményt Sztara Zagorába költöztették, ahol szintén 1859-ben kezdődött a térítés, illetve 1863-ban leányiskola is nyílt, ahol a bibliai ismeretek mellett közismereti tárgyakat és gyakorlati ismereteket (háztartásvezetés, varrás) tanítottak. Protestáns templom épült Kazanlakban, majd Mericsleriben is, ahol erős protestáns közösség alakult, és megnyílt a második protestáns imaház is (СТОЯНОВ 1964). Szófia után Charles Morse Szamokovba tette át székhelyét (1867), majd Banszkoba látogatott, ahol szintén alakult közösség, és itt épült az első dél-bulgáriai imaház. 1870-be Szamokovba költöztették a plovdivi és a sztarazagorai iskolákat, emiatt további misszionáriusok érkeztek oda (СТОЯНОВ 1964). A hittérítők még számos kisebb településen próbáltak tevékenykedni, kisebb sikerrel. Néhány helyen összetűzésbe keveredtek a pravoszláv bolgárokkal, akik ugyan kezdetben

örültek az iskoláknak és a bolgár nyelvű nyomtatott kiadványoknak, de nem voltak nyitottak a protestáns hittételek iránt. A misszionáriusokat többször kellett a török hatóságoknak a védelmükbe venni, illetve több helyen fel is kellett adni a missziós tevékenységet (СТОЯНОВ 1964; ШОПОВ 1974; ШИБАПОВ 2015).

A PROTESTÁNSOK ÉS BOLGÁR ÚJJÁSZÜLETÉS

1. A bolgár függetlenségi mozgalom és a protestáns misszionáriusok

A brit és az amerikai hittérítők a bolgár újjászületés második fázisában érkeztek, amikor a bolgárok két fő célkitűzése az egyházi és a politikai függetlenség megvalósítása volt. A krími háború utáni időszak a bolgár társadalom szempontjából rendkívül feszült, a bolgárok lakta terület a békeszerződés egyenlőtlen feltételei miatt gazdasági válságban volt, miközben két párhuzamos szálon, napirenden volt a bolgár egyház függetlenedése a Konstantinápolyi Pátriárkatustól, illetve a harc a nemzeti, politikai függetlenségért az Oszmán Birodalomtól. A protestáns hittérítők, akiknek egyik célkitűzése a keleti egyház megreformálása volt, óhatatlanul belecsöppentek a kiélezett vallási vitába, majd később fontos szerepet játszottak az Április Felkelés (1876) utáni véres megtorlás nyilvánosságára hozatalában.

A bolgárok és a Konstantinápolyi Pátriárkatus közötti harc 1859 után lángolt fel igazán, a protestáns térítők pedig azzal az elképzeléssel vették fel bolgár vezetőivel a kapcsolatot, hogy a 16. századi reformáció útjára terelhetik a bolgárok vallási életét. 1860. április 3-án, Húsvét napján Ilarion Makariopolszki kihirdette a bolgár egyház különválását a Konstantinápolyi Pátriárkatustól, ami futótűzként terjedt az egész bolgár területen, viszont sem a török hatóságok, sem a keleti egyház képviselői nem ismerték el, Ilariont pedig száműzésbe küldték. Ebben a feszült szituációjában, 1861-ben az Angol Evangéliumi Szövetség küldöttsége találkozott Todor Burmov, Nikola Tapcsilestov és dr. Zahari Strumski bolgár

vezetőkkel, és arról próbálta meggyőzni őket, hogy forduljanak a szövetséghez segítségért, amely saját részről fel fog lépni a protestáns államok képviselői előtt a bolgárok érdekében. A bolgárok levelét végül 33 neves bolgár képviselő és két bolgár püspök írta alá, azonban magasabb diplomáciai szinten a kérés nem vezetett eredményre (СТОЯНОВ 1964). Közben Elias Riggs megkísérelte meggyőzni a bolgárok néhány vezetőjét (pl. dr. Sztojan Csomakovot), hogy a bolgár egyházat protestáns alapokon kell átszervezni. Nem sokkal Ilarion Makariopolszki száműzetése előtt (amit 1861 és 1864 között töltött le) E. Riggs megpróbálta meggyőzni őt, hogy fogadja el az uniót az evangélikus egyházzal és a Bibliát, mint a hit egyedüli követendő szabályát. Levélben Ilarion Makarioposzki a következőt válaszolta: „A protestánsokkal egyetértésben mi is elfogadjuk az Ó- és az Újszövetséget, azokkal a szertartásokkal és szokásokkal egyetemben, amelyek régi idők óta léteznek a mi bolgár egyházunkban.” (КЛЯПК 2006). A későbbiekben számos konfliktust jegyeztek fel a protestáns térítők és a pravoszláv papok által feltűzelt lakosság között. Ezeknek egyik oka az egyházi függetlenségért vívott küzdelem felfokozott érzékenysége, amikor a bolgárok mindenkit, aki vallási ügyekben nem az ő álláspontjukat képviselte, potenciális ellenségként azonosítottak. Másik ok Oroszország képviselőinek aktív politikája a nyugati egyházi missziók tevékenységének akadályozására, azzal a hivatkozással, hogy a pravoszláv hit nélkül a bolgárok a nagyhatalmak és az Oszmán birodalom áldozataivá válnának, illetve, hogy ez a vallás az egyedüli, amely megfelel a szláv népek szellemi szükségleteinek⁴.

Miután 1870-től létrejött a Bolgár Exarchátus, a konfliktusok száma is csökkent. A protestánsok stratégiája is változott – a bolgár egyház megreformálása helyett kicsi, autonóm protestáns közösségeket igyekeztek létrehozni, több-kevesebb sikerrel, különösen Dél-Bulgáriában, pl. Banszko vagy

4 <http://www.bgblagovestie.com/download/book-plf.pdf>

Mericsleri, illetve tovább fejlesztették az iskolahálózatot (СТОЯНОВ 1964).

A protestáns hittérítők szerepe azonban felértékelődött a 1876-os Áprilisi felkelést követő véres megtorlások hírének kijuttatásában a nemzetközi sajtóba, illetve a sérültek és földönfutóvá váltak segélyezésének megszervezésében. Az első külföldi, aki meglátogatta a népiirtás által legjobban sújtott területeket, James F. Clark volt. 1876. júliusa és szeptember között körbejárta a plovdivi területet, és megállapította, hogy az 56 falunak több mint a fele részlegesen vagy teljesen megsemmisült, a meggyilkolt bolgárok száma pedig csak ezen a területen ötezer körül van, de sokan haltak meg éhezés és betegségek következtében. Ő az első, aki Batak faluban⁵ is járt. Hat hónapon keresztül (1876 augusztusa és 1877 márciusa között) koordinálta és személyesen intézte a segélyek eljuttatását a rászorulókhoz. A segélyekről két alap gondoskodott: a Központi Jótékonyági Alap Bulgáriáért, illetve lady Emily Strangford segélyalapja a „Bulgarian Present Relief Fund”. Clark jelentései, amelyeket Henry Dwight egészített ki, azonban nem lettek publikálva, csak 1883-ban kerültek nyilvánosságra (ГЕНОВ 2013; ШОПОВ 1974). Lady Emily Strangford 30 000 fontot gyűjtött össze, 6 kórházat hozott létre a legelesettebb településeken (ahol 4 angol orvos és 6 nővér dolgozott, nekik a Robert College diákjai tolmácsoltak), támogatta a házak felújítását, népkonyhákat létesített, ruhákat osztott (МАРИНОВ 2006). Ebben nemcsak J. Clark, hanem Albert Long misszionárius is segítette. A segélyezés az 1877-78-as orosz-török felszabadító háború alatt is folytatódott. A protestáns hittérítők emellett elemi higiénára, praktikus szakmai és háztartási ismeretekre, puritán erkölcsre is oktatták a bolgár lakosságot. Ők hozták létre a Bolgár Antialkoholista Szövetséget is, amely 1892–1940 között működött (ГЕНОВ 2013).

5 1876. május 1-én Batak falut körülférték a török haderők. Bár a felkelők átadták a fegyvereiket, véres leszámolás kezdődött, aminek a végén az áldozatok számát 2000 fő körülre teszik.

2. A protestánsok és a Bibliafordítás új bolgár nyelvre

A reformáció egyik legfontosabb momentuma a Biblia kö-zérhetővé és mindenki számára elérhetővé tétele a nemzeti nyelvekre történő fordítások által. A bolgárok ugyan a 9. század óta megkapták a lehetőséget, hogy a keresztény hitet saját nyelvükön gyakorolják, viszont a 19. századra az elavult egyházi nyelvezet gyakorlatilag érthetlenné vált a széles tömegek számára. A bolgár nemzeti újjászületés programjának egyik sarkalatos pontja az, hogy az ismereteket beszélt bolgár nyelven juttassa el a bolgárokhöz, ahogyan azt Paiszij Hilen-darszki „Szláv-bolgár történelem” c. művében is írja: „én az egyszerű bolgároknak egyszerűen írtam”⁶. A bolgár irodalmi nyelv kérdése a 19. század elejétől vált aktuálissá, több dialektus is szóba jött, mint az új irodalmi nyelv alapja. Az a tény, hogy végül az észak-keleti bolgár dialektus vált az irodalmi nyelv alapjává, nagyban összefügg a protestáns misszioná-riusok által szorgalmazott és finanszírozott Bibliafordítással. A protestáns bibliaegyesületek tagjai körében már 1815 körül felmerült, hogy szükség lenne a Biblia lefordítására új bolgár nyelvre. Az első kezdeményező Robert Pinkerton, a Brit Bib-liaegyesület képviselője volt, aki olyan bolgárokat akart fel-kutatni, akik képesek megfelelően lefordítani a Bibliát beszélt bolgár nyelvre. A tarnovói metropolita javaslatára Pinkerton Teodoszj Bisztriski archimandritához fordult, aki már 1819-től az Újszövetség fordításán dolgozott. 1822-ben jóváhagyták 5000 példány nyomtatását a Szentpétervári nyomdában (csak Máté evangéliuma készült el), azonban a fordítás grammati-kailag szegényes volt és az egyházi szláv verzió erős hatása érződött rajta. Mivel a fordítás minősége iránt már a nyomta-tás során kétségek merültek fel, kevesebb példányban adták ki a tervezetnél, illetve szinte azonnal kivonták a forgalomból (ЧОЛОВА 2007).

Szintén sikertelennek tekinthető Petar Szapunov fordítása is, amely 1828-ban jelent meg 1200 példányban (ez sem a tel-jes Újszövetség, csak a négy evangélium), azonban a rengeteg

6 Паисий Хилендарски: „История славянобългарска” – 1762.

grammatikai és nyelvi hiba miatt a bolgár lakosság nem fogadta el. Barker tervezte a megmaradt példányok felvásárlását és a kiadás újranyomtatását, de a sok hiba miatt elállt ettől (ЧОЛОВА 2007).

Az Újszövetség első sikeres, teljes és általánosan elfogadott fordítását új bolgár nyelvre Neofit Rilszki készítette el. Izmirben nyomtatták ki 1840-ben és 1859-ig hat kiadás jelent meg, a Konstantinápolyi Pátriárkatus erős ellenállása ellenére⁷. Maga a fordítás 1835 és 1837 között készült, és szigorú követelményeknek kellett megfelelnie – pontosan követnie kellett az eredeti szöveget, ha pedig a beszélt bolgár nyelvben nem volt meg a megfelelő szó, akkor az ószláv vagy a görög eredeti szót kellett használni, a fordítás végén pedig szószeretben kellett elmagyarázni el az ismeretlen szavak jelentését. Az első fordítás nyugat-bolgár dialektusban készült, az újabb kiadásokat azonban átdolgozták és a kelet-bolgár nyelvjárás nyelvi szabályaihoz igazították (ТРИФОНОВА 2009; ПЕТРОВ-ИЛИЕВА-ДОНЕВ 2005).

A teljes Biblia kiadása szintén a protestáns misszionáriusok közreműködésével valósult meg, azonban közel három évtizeden át készült. A kezdetekben Konsztantin Fotinov dolgozott rajta 1851-től egészen 1858-ban bekövetkezett haláláig. A Zsoltárok fordítása 1855-ben jelent meg, majd a Példabeszédek, Mózes könyvei, és a Prédikátor könyve is. Ezek a fordítások erősen eltérnek a szláv változattól, feltételezhető, hogy a héber eredetiből készülhettek. 1858-ban Elias Riggs visszatért Konstantinápolyba, ahol az a döntés született, hogy a nyugat-bolgár nyelvjárásra jellemző elemeket ki kell venni az eddig elkészült fordításokból, ugyanis ez jobban megfelelne a bolgár nyelvi helyzetnek. Ez a döntés is hozzájárult ahhoz, hogy a bolgár irodalmi nyelv alapja a tarnovói (észak-kelet bolgár) nyelvjárás lett. Fotinov halála után

7 A pravoszláv metropoliták utasítást kaptak, hogy semmisítsék meg a protestáns Újszövetség példányait. Mivel a bolgár lakosság bojkottálta ezt, ekkor a görög egyházvezetés kijelentette, hogy a fordítás hibás. Az ellenőrzés során, amelyet Najden Gerv tanár, szótáríró végzett, azonban hibákat nem találtak (АНГЕЛОВА 2007).

a munkába Hrisztodul Kosztovics (Szecsán Nikolov) bolgár tanár kapcsolódott be (ШОПОВ 1978).

1857-ben érkezett Bulgáriába Albert Long a Metodista Egyház képviselőjében. A Bibliafordítás ügyében 1862-ben Elias Riggs-szel együtt felvették a kapcsolatot Petko Racsev Szlavejkov neves bolgár íróval⁸ a Biblia fordításával kapcsolatban. Szlavejkov azonnal megkezdte a munkát, feladata Neofit Rilszki fordításának felülvizsgálata volt a keleti bolgár nyelvjárás szerint. Ebben segítette őt Sztojan Mihajlovszki (a már említett Ilarion Makariopolszki testvére). Így alakult ki az öt fős fordítócsapat, bolgár részről Petko Szlavejkov, Hrisztodul Kosztovics és Sztojan Mihajlovszki, akik a fordítás tényleges munkáját végezték, illetve amerikai részről Elias Riggs és Albert Long, akiknek feladata a szakmai lektorálás volt.

1860-ban jelent meg a már felülvizsgált Ószövetség első kötete, éppen a „Bolgár Húsvét” idején, amikor a bolgár pravoszláv egyházi képviselők elvetették a Konstantinápolyi Pátriárkatus fennhatóságát, és elindultak a független bolgár nemzeti egyház felé vezető úton (ШОПОВ 1974). A teljes Bibliafordítás megjelenése 1871-ben, időben egybeesik a Bolgár Exarchátus létrehozásával, illetve hozzájárult a bolgár irodalmi nyelv kodifikációjához. Erről Petko Szlavejkov fia, Pencso Szlavejkov költő így ír: „A Biblia lefordítása véget vetett a nyelvi összevisszaságnak, a különböző nyelvjárások birkózásának az elsőségért, és létrehozta az irodalmi nyelvet. A Biblia megjelenése után (1871) elhalnak a viták a különféle bolgár nyelvjárások között – a kelet-bolgár lett a közös nyelv a gondolat harcosai és a nemzettudat számára.” (СЛАВЕЙКОВ 1901: 25). Minden pozitívuma ellenére a protestánsok által támogatott bibliafordítást az újraalakult bolgár pravoszláv egyház nem fogadta el, bár évtizedekig

⁸ Petko Racsev Szlavejkov (1827–1895): bolgár tanár, író, újságíró, néprajzkutató, a bolgár irodalmi nyelv egyik létrehozója.

használatban volt, mivel más fordítás nem volt. A bolgár pravoszláv egyház által megrendelt bibliafordítás 20 évi munka után, 1925-ben jelent meg⁹.

3. A protestánsok iskolahálózata

A protestáns térítők egyik legsikeresebb vállalkozása a színvonalas, modern iskolák megnyitása volt. Egy olyan időszakban érkeztek a bolgár területekre, amikor maguk a bolgárok is iskolaalapítási lázban égtek, és sorra alapították nemcsak az elemi ismereteket adó falusi iskolákat, hanem a szűkös lehetőségek ellenére szerteágazóbb ismereteket adó, osztályos iskolákat és gimnáziumokat is (az első bolgár gimnáziumot Vaszil Aprilov hozta létre 1835-ben Gabrovo városában). Az amerikai protestáns misszió által alapított első fiúiskola 1860-ban jött létre, Plovdivban, majd ezt követte 1863-ban a Sztara Zagorában létrehozott leányiskola¹⁰. 1871-ben a két iskolát Szamokovba költöztették, ami által létrejött a bulgáriai American College, amely a legrégebbi amerikai iskola az USA területén kívül. Kezdeti évei összefonódnak James F. Clark amerikai misszionárius sorsával, aki egész életét ennek szentelte. Az elkövetkezendő évtizedekben az iskola nagy tekintélyt vívott ki magának, komoly szerepet játszva a bolgár politikai és tudományos elit képzésben. Az első világháború után az Amerikai Külföldi Missziók Tanácsa felveti az iskola bezárásának ötletét, de az általános tiltakozás miatt ez nem valósul meg. 1926-ban az iskolát új szervezet – a Sofia American Schools, Inc. vette át, ekkor kezdődött az új iskolaépület felépítése a Szófia melletti Szimeonovo faluban. Az iskola 1930-ban készült el, ekkor 120 fiú és 190 leány tanulója volt. Az igazgató 1926-tól Dr. Floyd H. Black volt, aki 1942-ben

9 <https://www.pravoslavie.bg/въпроси-към-свещеника/библейските-преводи-на-български-ези/>

10 Visszaemlékezések szerint a városban protestáns fiúiskola is volt, de a bolgár közösség nehezen fogadta el őket. Amikor Theodor Byingtont 1867-ben Charles Morse váltotta, akkor a konfliktusok kiéleződtek, és Morse-t a török hatóságoknak kellett megvédeni a felháborodott bolgároktól. Ez volt azényleges oka az iskola elköltöztetésének (ДОНЕБА 2011).

kényszerült arra, hogy elhagyja Bulgáriát. 1947-ben a bolgár kormány lefoglalta az iskola teljes ingó és ingatlan vagyonát, az épületeket pedig a rendőrség kezelésébe adta. A bulgáriai American College ezzel évtizedekre megszűnt létezni, és csak 1992. szeptemberétől nyitották meg újra¹¹.

1863-ban nyílt meg a Robert College, amely az egyik legtekintélyesebb és legnagyobb hatású amerikai protestáns oktatási intézmény az Egyesült Államok határain kívül. Az iskola Dr. Cyrus Hamlin kezdeményezésére alakult, Christopher Rhinelander Robert amerikai kereskedő támogatásával, az Isztambul melletti Bebek faluban lévő régi misszionárius iskola épületében. A tanítás megkezdése utáni évben iratkozott be az első bolgár hallgató, de két évvel később már az ott tanulók fele bolgár volt. A tananyagban matematika, természetismeret, gazdasági ismeretek, logika, politikatörténet, nemzetközi jog és filozófia szerepelt. Az itt végzettek között többen is komoly karriert futottak be az 1878-ban felszabadított Bulgáriában (ШОПОВ 1974).

Emellett a protestánsok más városokban is nyitottak iskolákat, például 1871-ben Banszkoban létesült protestáns imaház és iskola (itt működött az egyik legsikeresebb protestáns közösség Bulgáriában), 1881-ben Lovecsben megalakult az Amerikai Elemi Leányiskola, amely 1900-tól 7 osztályos, 1922-től pedig 11 osztályos iskolaként és internátusként működött.

A protestánsok nemcsak a felsőbb oktatás szervezésében nyújtottak segítséget a bolgároknak, hanem a kisgyermeknevelésben is – Elisabeth Clark (James F. Clark leánya) 1898-ban hozott létre óvodát Szamokovban, ami két évvel később Szófiába költözött. Az óvodát és a mellette működő óvónőképző iskolát rendszeresen látogatták a Szófiai Egyetem pedagógushallgatói is, ott továbbképzéseket tartottak a bolgár óvónőknek. 1923-ban E. Clark sokéves munkájának eredményeként törvény született, amely minden 20 ezer lakos fölötti települést kötelezett óvoda megnyitására (КУЛИЧЕВ 2008; ГЕHOB 2013).

¹¹ <https://www.acs.bg>

A felszabadulás (1878) utáni bolgár állam és a protestáns iskolák viszonya azonban közel sem volt felhőtlen. A bolgár politika arra törekedett, hogy egységes, az állam által ellenőrzött oktatáspolitikát folytasson, és az oktatást is ennek szellemében szervezze meg. A protestáns iskolahálózat iránt is megnyilvánuló bizalmatlanság következtében a szamokovi iskola csak nehezen tudott új épületet építeni, illetve az 1891-es oktatási törvény megvonta tőlük a gimnáziumi státuszt, emiatt az ott végzettek csak különbözeti vizsgák után tanulhattak tovább a felsőoktatási intézményekben. 1911-től a bolgár állam megszüntette az alapfokú egyházi iskolákat, és állami monopóliumot vezetett be az általános iskolai oktatásra. A protestáns iskolák csak 1915-ben kapták vissza gimnáziumi státusukat (ХРИСТОВ 1981).

A PROTESTÁNS MISSZIÓK TÉRÍTÉSI TEVÉKENYSÉGE

Az amerikai térítők egyik alapvető célja a protestáns tanok terjesztése volt a balkáni népek között. Ennek keretében kezdeményezték a Biblia lefordítását bolgár, görög, örmény nyelvre, hozták létre az iskolahálózatot és segélyezték a rászorulókat. A kezdeti terv a pravoszláv egyház megreformálása lett volna, de nagyon hamar világossá vált, hogy a Konstantinápolyi Pátriárkatus erősen ellenáll ennek a törekvésnek, a független Görögországból pedig gyorsan távozásra kényszerítették a térítőket. A bolgárok között megkezdett térítő tevékenység elején a misszionáriusok segítették a független bolgár egyház létrehozására irányuló harcot a bolgár nyelvű Újszövetség és Biblia kiadásával, illetve megpróbálták rábeszélni a bolgár képviselőket, hogy fogadják el a protestáns hittételeket és az uniót a protestáns egyházzal, ami által a bolgárok megszabadulhattak volna a Konstantinápolyi Pátriárkatus fennhatóságától. Miután ezek a törekvések nem vezettek eredményre, kezdték meg a térítést és a protestáns közösségek létrehozását a bolgárok között. Ez a tevékenység objektíven is kudarcnak tekinthető: 1860-tól 13 év alatt 109 embert térítettek meg, 1883-ra protestánsok száma 150 körülire tehető, viszont az

elemi iskolák száma 15. 1894-re az országban 24 misszionárius és 78 bolgár segítő dolgozott, 42 imaházuk működött, a hívek száma ugyan jelentősen növekedett, de így sem nagyon nagy: 2 278 fő. A vasárnapi iskolákat 1886 tanuló látogatta (ГЕНОБ 2013). Az áttértett bolgárok száma az elkövetkezendő években lassan növekedett, 1900-ban 4524 fő, 1910-ben 6396 fő, legtöbben pedig 1934-ben voltak: 8371 fő.

Az 1946-os népszámlálás nem rögzítette a protestáns hívek számát. Becsült adatok szerint (a Bolgár Pravoszláv Egyház és a vallási kultuszok ügyével foglalkozó Bizottság szerint) 1977-ben számuk kb. 5127, 1988-ban pedig már 10 650 fő (ДОНКОВА 2014).

A protestánsok száma a rendszerváltás után indult igazán növekedésnek: 1992-ben 21 878 fő, 2001-ben 42 308 fő, a 2011-es népszámláláskor pedig 64 476 fő vallotta magát protestáns vallásúnak¹². Etnikai szempontból 2011-ben a protestánsok közül 36 613 fő bolgár, 23 289 roma и 2 400 török nemzetiségű. A templomok, imaházak száma 80, a regisztrált külföldi misszionáriusok kb. 300-an voltak az országban 2011-ben (ДОНКОВА 2014). A számbeli növekedés oka valószínűleg a rendszerváltás óta aktivizálódott protestáns térítés eredménye, amelyet segít az a tény is, hogy a szocialista rendszer idején általánosan tiltott vallási tevékenység eltávolította a híveket a hagyományos egyházaktól.

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmányban kísérlet történt arra, hogy számba vegyük a Reformáció hatásait a Nyugat-Európával közvetlenül nem érintkező, a 14-15. század óta közel 5 évszázadon keresztül oszmán török fennhatóság alatt élő pravoszláv keresztények (görögök és bolgárok) vallási és kulturális életére. A korai kapcsolat felvételi kísérletek csak a Konstantinápolyi Pátriárkatus görög nemzetiségű, magas egyházi rangot viselő tag-

12 A „protestáns” megjelölés gyűjtőfogalom, amely a Püünkösdi, Baptista, Lutheránus, Metodista és Evangélikus Egyházak híveit jelenti (ДОНКОВА 2014).

jait érintették. Az első kontaktus kezdeményezői a tübingeni protestáns professzorok voltak a 16. század második felében, céljaik között a protestáns tanok bemutatása szerepelt, illetve egyfajta visszatérés a régi keresztény gyökerekhez. Személyes közvetítőként Stephan Gerlach lépett fel, aki nemcsak a leveleket adta át, hanem személyes kapcsolatokat is kialakított többek között II. Jeremiás pátriárkával is. Több évi levelezés után azonban világossá vált, hogy a két egyház között áthidalhatatlan a szakadék, ekkor a pátriárka kérésére a kapcsolat megszűnt. Egy évszázaddal később a Nyugat-Európában végzett reformer pátriárka Cirill Lukaris kezdeményezett párbeszédet német és angol protestáns teológusokkal, de igyekezete, hogy megreformálja a keleti egyházat teljes kudarcot vallott, és végül az életébe került. Elkészült viszont a Biblia első fordítása úgörög nyelvre.

A 19. század első évtizedeiben brit és amerikai misszionáriusok érkeztek az Oszmán Birodalom területére térítési, oktatási és felvilágosítási szándékkal. Eredeti céljuk a szentföldi népek és a muszlimok megtérítése, amelyről azonban gyorsan kiderült, hogy megvalósíthatatlan. Ekkor fordították figyelmüket a keleti keresztények – görögök, örmények és bolgárok – felé, székhelyüket pedig Izmirbe helyezték, ahol nyomdát is nyitottak. A független görög állam megalakulása után világossá vált, hogy ott a protestáns térítőket nem látják szívesen, ezért a missziós tevékenység a bolgárok felé terelődött. Az amerikai protestánsok éppen az egyházi és nemzeti függetlenségért vívott harc idején érkeztek Bulgáriába, a bolgárok pedig ebben az időszakban minden segítségért hálásak voltak. A protestánsok segítettek az Újszövetség, majd később a teljes Biblia fordításában és kiadásában, azonban alapjaiban félreértették a bolgárok függetlenségi törekvéseit, amikor a reformációhoz hasonlították őket. Az a tervük, hogy protestáns irányba tereljék a bolgárokat és az egyházukat, teljes kudarcba fulladt, számos konfliktusba keveredtek a bolgár pravoszláv közösség tagjaival. A bizalmatlanságot nemcsak a bolgár társadalom zárt jellege, hanem az orosz diplomácia is erősítette, illetve az a tény is, hogy a bolgárok vallása és

nemzettudata erősen összekapcsolódott. Erről L. Bont miszionárius így írt 1870-ben: „Hogyan lehetsz egyszerre bolgár és protestáns is, ez nekik [bolgároknak] érthetetlennek tűnik.” (МИШКОБА 2006). A bolgárok erős pravoszláv tudata, amely minimális vallási ismeretekkel párosult, a népi mitológiával és a népszokásokkal együtt hozta létre azt a népi kereszténységet, amely a hagyományos bolgár kultúra alapját alkotta. Felvilágosult, protestáns szemmel nézve ez nyilván nem volt több, mint elavult, babonás téveszmék összessége, de a bolgárok számára ez egyben identitásuk alapját is jelentette. Az amerikaiak esetenként kioktató stílusa sem mindig nyerte el tetszésüket, például Sztara Zagorában, az iskolanyitás kapcsán hangzott el a következő vélemény bolgár részről: „A közösségünk gondoskodik mind a fiúk, mind lányok oktatásáról, nincs arra szükség, hogy idegenek jótékonykodjanak, a jó misszionáriusok pedig elmehetnek tanítani a vad népeket Afrikába, akik nem gondoskodnak a fiataljaik oktatásáról.” (СЛАБОВ 2008, 85– 86). A protestánsok által alapított iskolák eredeti elgondolása a vallási tanok terjesztése volt, de mivel hamar megértették, hogy a bolgárok erre nem fogékonyak, ezért egyre több praktikus, illetve természettudományos ismeretet iktattak be, ami vonzóvá tette iskoláikat. A magas szintű ismereteket, kiváló angol nyelvtudást adó intézmények, mint az American vagy a Robert College végül fontos szerepet játszott a bolgár politikai és tudományos elit formálódásában.

A misszionáriusok fontos érdeme a teljes Biblia bolgár nyelvű fordításának megszervezése, koordinálása, a szöveg ellenőrzése, illetve kinyomtatása és terjesztése. Ez a fordítás közvetve hozzájárult a bolgár irodalmi nyelv formálódásához. A bolgár pravoszláv egyház ugyan nem fogadta el, de mivel a hivatalos bolgár Biblia csak 1925-ben jelent meg, a protestáns Bibliafordítás 55 éven keresztül egyedüli volt, és csak az első kiadás évében (1871) 36 ezer példány kelt el.

A Bulgáriába küldött misszionáriusok, illetve tanítványaik voltak az elsők, akik az 1876-os Áprilisi felkelés után megtorlásokról pontos információkat küldtek az Egyesült

Államokba és Nagy Britanniába, amelyek azután kikerültek a sajtóba, és felhívták a nyugati országok közvéleményének figyelmét a bolgár kérdésre. Emellett nagyszabású gyűjtést is rendeztek a bolgárok megsegítésére, kórházakat létesítettek, részt vettek a lerombolt települések újjáépítésében. Az erős szociális érzékenység végig jellemző volt rájuk, üzemeltettek árvaházakat, higiéniaira, egészséges életmódra tanították a lakosságot, megalapították az antialkoholista egyesületet.

Az amerikai protestáns misszionáriusok kétségtelenül sokat tettek a bolgárokért a 19. század második felében, viszont felmerül az a kérdés is, hogy a bolgár lakoságnak mégis mekkora részéhez juthattak el. Missziós állomásaik csak a nagyobb városokban voltak, de hosszútávon ezek közül csak a Szamokovban, Banszkoban és a Szófiában lévők maradtak fenn. A misszionáriusok száma is nagyon alacsony volt, egyszerűen 30 térítónél több nem tartózkodott Bulgáriában, bolgár segítőik száma sem volt magas. Éppen ezért érthető, hogy a kezdetekben erőfeszítéseik a bolgár vezető rétegek (egyházi és világi) megnyerésére irányultak, a cél pedig a bolgár egyház protestáns típusú átalakítása lett volna. Ez az elitista hozzáállás több esetben is felháborodást vált ki az egyszerű bolgárok részéről, akik egyrészt nem megreformálni, hanem függetleníteni szerették volna az egyházukat, másrészt végtelenül bizalmatlanok voltak a másvallású idegenekkel szemben. A források és a szakirodalom tükrében nagyon nehéz pontosan megítélni a protestáns térítők tevékenységének tényleges hatásait, mert az írások gyakran politikai és vallási álláspontokat tükröznek, azonban a Bibliafordításban és az 1876-os megtorlások ügyében nyújtott segítség megítélésében alapvetően konszenzus figyelhető meg.

A tanulmány egy négy évszázados időszakban a nyugati, protestáns és a keleti, ortodox vallás képviselői között zajló kommunikációt mutatta be. Az új iránt nyitott, belülről reformálódó, éles konfrontációkat is vállaló protestánsok és a bezárkózó, minden újnak ellenálló ortodoxok, akik egy más vallású birodalmon belül próbáltak túlélni és fennmaradni, nehezen tudtak volna konszenzusos álláspontot kialakítani,

hiszen álláspontjából egyik sem akart engedni. És itt nemcsak merev hitbeli kérdésekről van szó, hanem hatalomféltésről és kicsinyes egyéni érdekekről is. Bármilyen rossz is volt a keleti keresztény egyház helyzete az Oszmán Birodalmon belül, mégis az egyházfő volt a többmilliós keresztény lakosság hivatalos képviselője, a mindent átszövő korrupció egyik haszonélvezője, aki a külföldi misszionáriusokban saját hatalmának veszélyeztetőit látta. Az a rövid időszak, amikor a bolgár egyházi vezetők kommunikációt folytattak a protestáns hittérítőkkal, az egyházi függetlenségért vívott békés harc kritikus pillanata volt, hozzájuk csatlakozni azonban nem állt szándékukban. Nemzeti, független bolgár pravoszláv egyházat akartak, a Reformáció újításai még a 19. században is messze álltak tőlük. Ebben keresendő a protestáns térítés viszonylagos kudarca is, hiszen addig, amíg a bolgároknak (illetve a többi balkáni népnek is) erős, élő kapcsolata volt a nemzeti egyházzal, nem volt lelki szükségletük, hogy más vallási irányzathoz csatlakozzanak.

IRODALOM

- АНГЕЛОВА Пенка, 2007: Трудът на Джеймс Ф. Кларк „Библейските дружества, американските мисионери и националното възраждане на България. *Годишник на департамент „История“* 2. 283–314.
- ГЕНОВ Румен, 2013: Среца и взаимодействие на културите: американското мисионерско семейство Кларк и българската среда XIX-XX век. <http://protestantstvo.com/sreshta-i-vzaimodeystvie-na-kulturite-amerikanskoto-misionersko-semeystvo-klark-i-balgarskata-sreda-hih-hh-vek/>
- ГЕРЛАХ Стефан, 1976: Дневник от едно пътуване до Османската порта в Цариград. София: Издателство на Отечествения фронт.
- ДОНЕВА Ваня, 2011: Протестантската пропаганда в Ески Загра. *Societas classica*, 147–164.

- ДОНКОВА ЖАСМИНА, 2014: Протестантската общност в България след 1989 г. Свет 3. <https://www.svet.bg/протестантската-общност-в-българия-с/>
- ЙОНОВ Михаил (съст.), 1986: Немски и австрийски пътеписи за Балканите 15-16 век. София: Наука и изкуство.
- КЛАРК ДЖЕЙМС Ф., 2006: Библията и българското Възраждане. София: МАК.
- КОНСТАНТИНОВ Георги, 1929: Константин Фотинов. Живот – творчество – идеи. I. София: Факел. (Máso-dik kiadás: 2003, Варна: LiterNet.) Elektronikus változat: <https://litenet.bg/publish9/marnaudov/bpisateli/1/content.htm>).
- КУЛИЧЕВ Христо, 2013: Елизабет Кларк и предучилищното възпитание в България. *Годишник на департамент „История“* 2. 316–323.
- МАРИНОВ Александър П., 2006: Лейди Странгфорд и Перушица. *LiterNet* 7. https://litenet.bg/publish19/al_marinov/leidi.htm
- МИШКОВА Дияна, 2006: В търсене на балканския оксидентализъм. Анамнеза, 1. 1–32.
- ПЕТРОВ Момчил, ИЛИЕВА Весела, ДОНЕВ Доний К., 2009: Българската библия: преводът на Фотинов. <http://protestantstvo.com/balgarskata-bibliya-prevod-at-na-fotin/>
- РИБОЛОВ Светослав, 2018: Диалогът между протестантите и вселенската патриаршия през XVII век. Християнство и култура. <http://www.hkultura.com/news/detailed/1822/>
- СЛАВЕЙКОВ Пенчо, 1901: П. Р. Славейков, Избрани съчинения (предговор). Книга I. София:
- СЛАВОВ Господин, 2008: Хронологическо описание на по-важните и забележителни събития в град Стара Загора в черковно, училищно и общонародно отношение в XIX в. Стара Загора: Кота.
- СТОЯНОВ Маньо, 1964: Начало на протестантската пропаганда в България. Известия на Института за история 14–15, 45–67.

- ТРИФОНОВА Ива, 2009: Към историята на новобългарския превод на библията (преводаческите бележки на Неофит Рилски). *LiterNet* 7. https://litenet.bg/publish20/i_trifonova/kym_istoriata.htm
- ФЛОРОВСКИ Георги, 2014: Патриарх Йеремия II и лутеранските богослови. https://dveri.bg/component/com_content/Itemid,100522/catid,281/id,19059/view,article/
- ХРИСТОВ Христо, 1981: Протестантските мисии в България през XIX век. Годишник на Духовната академия. София.
- ШИВАРОВ Стоян, 2015: Шумен и началото на мисията. Докторантски изследвания в социалните и хуманитарните науки. Традиции и новаторство. София: Изток-запад, 176–188.
- ШОПОВ Петър, 1974: Пропагандата и просветната дейност на американските библиейски общества в българските земи през 19 век. Известия на Института по история. 23. 149–184.
- ШОПОВ Петър, 1978: Първите зикове и културни връзки между българи и североамериканци. Исторически преглед 6. 78–98.
- ЦВЕТКОВА Бистра, 1976: Предговор. Дневник от едно пътуване до Османската порта в Цариград. София: Издателство на Отечествения фронт, 5–13.
- ЧОЛОВА Цветана, 2007: Към въпроса за библиейските преводи в България. Годишник на департамент „История“ 2. 112–139.
- BENZ Ernst, 1949: *Wittenberg und Byzanz: Zur Begegnung und Auseinandersetzung der Reformation und der östlich-orthodoxen Kirche*. Marburg: Elwert-Gräfe und Unzer.
- DOGAN Mehmet Ali, 2013: *American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) and „Nominal Christians“: Elias Riggs (1810-1901) and American Missionary Activities in the Ottoman Empire*. Salt Lake City: University of Utah.

- ERHAN Cagri, 2000: Ottoman Official Attitudes Towards American Missionaries. <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/44/670/8532.pdf>
- HADJANTONIOU, G. A., 1948: Cyril Lucaris: his Life and Work. file:///C:/Users/User/Downloads/0074081c.pdf
- ŞAHİN Emrah, 2004: Errandin to the East; A History of Evangelical American Protestant Missionaries and their Missions to Ottoman Istanbul during the XIX Century. Ankara: Bilkent University

A magyarországi szlovákok evangélikus énekeskönyve és irodalomtörténeti hagyományai

ISTVÁN ANNA

Abstract: The scope of this article is to provide an overview on the hymnbook – often referred to as *Tranoscius* – widely used by the Lutheran Slovak minority in Hungary. The hymnbook was compiled by Juraj Tranovský, and it was published under the title *Cithara sanctorum* in 1636 in Levoča, by the Brewer family's printing office.

The collection consists of 414 hymns, of which 25 were written by Luther, 43 were adopted from German hymnbooks while many more from Czech ones; and 150 songs were composed by Tranovský himself. The book has proved to be so popular among the Czech, Slovak and Polish Lutherans that it is currently in its 170th edition – though Tranovský, unfortunately, did not live to see even the second edition as he died on 29 May 1637. In addition to Levoča, the hymn collection was also published in Trenčín, Vienna, Leipzig, Bratislava, Banská Bystrica, Budapest, Prague, and, in the early 1900s, in Békéscsaba as well.

Keywords: hymnbook, Juraj Tranovský, Lutheran, Reformation

JURAJ TRANOVSKÝ MUNKÁSSÁGÁNAK JELENTŐSÉGE

Dolgozatomban a magyarországi evangélikus szlovákok által használt énekeskönyvet, a *Tranosciust* mutatom be, amely évszázadok óta jelen van a magyarországi szlovák családok mindennapi életében. A tanulmány további célja, hogy bemutassa és összegezze az énekeskönyvvel kapcsolatos szakirodalmat a magyar nyelvű olvasók számára, amelynek többsége természetesen szlovák nyelvű dokumentumokból áll. A *Tranosciusszal* kapcsolatos szakirodalom nagyságának következtében leginkább azokkal foglalkozom, amelyek az énekgyűjtemény megjelenésének 300. jubileumi évfordulója alkalmából jöttek létre, ugyanis ezek azok az igazán jelentős

munkák, amelyek már monográfiába, tanulmánykötetbe rendezve, hosszas filológiai kutatást követően születtek.

A magyarországi szlovákok által évszázadok óta használt énekeskönyv szerzője és összeállítója Juraj Tranovský. Juraj Tranovský vagy Jiří Tranovský, latinosított vagy humanista formában Transcius a sziléziai Cieszynben (Tešín, Tessény) született 1592. április 9-én. Vezetékeve arra a helysége utal, ahonnan ősei származtak. Középiskolai tanulmányai után wittenbergi egyetemre került 1607-ben és ott tanult 1611-ig. 1629-ben ódagyűjteménye jelent meg, amely latin nyelvű verseket tartalmazott. A kötet érdekessége, hogy a versek végén felsorolta azokat a versmértékeket, amelyeket használt. A legtöbb ezen művek közül adaptáció, de voltak saját költemények is. Az adaptált művek abból a szempontból is kiemelkedőek, hogy megtartották az ódák versformáját, az alliterációkat például, tartalmukat azonban kereszténnyé alakította, vagyis átítatta a keresztényi gondolkodás elemeivel, és ezzel együtt tulajdonképpen megkeresztelte a kötetbe került ódákat, műveket.

Tranovský élete során volt iskolarektor, tanár, de végül szülei indíttatására lelkész lett. 1631-ben a Liptószentmiklósról érkezett az evangélikus gyülekezet meghívására és itt szolgált, mint lelkész haláláig, 1637-ig.

Juraj Tranovský munkásságával és indíttatásával kapcsolatban több elmélet is született arra vonatkozóan, hogy miért döntött egy egységes énekeskönyv létrehozása mellett, abban azonban egyetértenek a terület kutatói, hogy Juraj Tranovský felismerte, hogy a Pázmány Péter által vezetett ellenreformáció hatását úgy tudja ellensúlyozni a legkézenfekvőbb módon, hogy ha töretlenül ragaszkodik a hitvalló iratokhoz és népszerűsíti a vallásos éneklést. Úgy gondolta, hogy ha dallamhoz rögzíti a szöveget, az majd segítséget fog nyújtani a szövegek megjegyzéséhez, és talán majd terjed, mint általában a könnyebb dallamú világi és más egyházi énekek. Sziklay László hívja fel a figyelmet arra a tényre, hogy Tranovský gyűjteménye előtt pont két évvel megjelent egy másik, ugyancsak evangélikus énekesgyűjtemény, mégpedig

Daniel Pribiš (1580-1645), szepesgörgői (ma Spišský Hrhov, korábban Harchov, Eperseji kerület, Lőcsei járás) evangélikus lelkész tollából. Ő Lőcsén adta ki kötetét 1634-ben, és csupán a katekizmus fordításának mellékleteként látott napvilágot. Pribiš kötete néhány kivételtől eltekintve szintén fordítás, latin, német és cseh nyelvű énekek adaptációja. A két kötet abban hasonlít egymásra, hogy a szerzők saját költeményeit sem jellemzi a személyesség, mindkettő a német dogmatikát követi, a hívek szolgálatában az evangélikus hitvallás szellemiségét igyekszik közvetíteni.

A magyarországi szlovákok Tranosciusnak nevezett evangélikus énekeskönyv *Cithara sancthorum* néven elsőként 1636-ban látott napvilágot Lőcsén, Brenner Lőrinc nyomdájában. Az eredeti címe így hangzik: *Cithara Sanctorum: Apocalyp: 5. Pijsné duchownij, stare y nowe, kterychž cyrkew křestianska, při výročnjch slavnostech a památkach, gakož y we wsselikých potřebách swých obecných y obzwlássných, s mnohým prospěchem, vžjwá: K njmžto přidaný gsau Pijsné mnohe, z Německé Ržecj do nassj Slowasnké, přeložené...*, röviden *Cithara Sanctórum*, vagyis *Chitara sanctorum* : régi és új egyházi énekek amelyeket a keresztyén egyház az év ünnepnapjain és emlékünnepein ... használ s amelyeket egykor összegyűjtött és kiadott Tranovszky György.

Az énekeskönyvben 414 ének volt található az eredeti elképzelés alapján, amelyből 25 Luther költeménye, 43 átvétel több különböző német énekeskönyvből, sok költeményt cseh énekeskönyvből vett át és 150 éneket pedig ő maga írt.

Magyar fordítása is született 1935-ben, ennek előszavában a fordító, Vietórisz József a következőket írja: „Nem lehet tagadnunk hogy egy hatalmas gyűjtemény a maga nagy gazdagságával és változatosságával méltó is a kegyetes megbecsülésre. Valóban igazi kincsesbányája a legjelesebb, tót, cseh, lengyel, énekecsszerzők szebbnél szebb alkotásainak; sőt kiegészítésül a régi latinnyelvű énekekből is átvész annyit, amennyi a történeti folytonosság biztosítása és a liturgia teljessége szempontjából célszerűnek ítélt.” (TRANOVSZKY 1935: 1)

Olyan nagy érdeklődés követte a kiadást a cseh, szlovák és lengyel evangélikusok között, hogy máig 170 kiadást ért

meg, bár Tranovský már a másodikat sem láthatta, mert 1637. május 29-én halt meg. Kiadták Trencsénben, Lőcsén, Bécsben, Lipcsében, Pozsonyban, Besztercebányán, Pesten, Prágában, majd az 1900-as évek elején Békéscsabán is.

A kötet szerkezetéről és betűtípusáról is szükséges néhány szót ejteni. Az énekek a kötetben ábécébe rendezve sorakoznak és követik az egyházi liturgiát. A Tranosciust 1636 és 1925 között fraktúrbetűs nyomtatással adták ki, a kifejezés a latin fractus szóból származik. A római és karoling íráshoz hasonlóan a vonalak a betűkben megtörnek annak érdekében, hogy kéziráshoz hasonlítsanak, ez a betűtípus a gót betűk egyik alváltozatának családjába tartozik. Ehhez az írásképhez ragaszkodtak egészen a XX. század első feléig, amíg még volt olyan a családban, aki el tudta olvasni és át tudta adni a tudást a következő generációnak.

Azt hozzá kell tenni, hogy az újabb és újabb kiadások mindig egyre több énekkel kerültek kiadásra, ma már 1041 vallásos éneket tartalmaz a könyv, amelyeket imádságos rész követ, majd újabb 131 énekkel zárul a Tranoscius. Ahogy már említettem nagyszámú ének található a könyvben, amely tematikájában és témáját tekintve is igen sokféle. Különböző énekek születtek az élet szakaszainak megéneklésére, születés és halál, temetés és virrasztás alkalmával segítette a híveket, de énekek szóltak a házassághoz és lakodalom alkalmával. Természetesen minden egyházi ünnep alkalmához is születtek énekek.

Egy 1930-ban született szakirodalom szerint a békéscsabai, tehát dél-alföldi város szlovák hívó evangélikus lakói majd 600-700 féle dallamot ismertek és énekeltek, és hozzávetőleg ennyi ének szövegét is pontosan ismerték.

A magyar fordító a következőképpen összegzi az énekeskönyv tartalmát: *„Tranovszky György könyve az évszázadok folyamán mindig bővülő s ma az eredetinek háromszorosára növekedett kiadásában egész tartalmával olyan, mint az élet minden vonatkozására alkalmazott biblia: annak igazságát hirdeti, annak ismeretét feltételezi, annak szövegét követi. Az ó-szövetség történeti és zsoldtárai, az új-szövetség példázatai és hitelvei s mindkettő-*

nek erkölcsi értékei egyaránt Istenhez emelik a hivatását betölteni óhajító ember lelkét, hogy a mennyei hatalom szemléletébe merülve s a mennyei irgalom oltalmába menekülve keresse földi boldogságát s égi üdvösségét. Néhol a szinte elemi egyszerűség és igénytelen-ség, máshol a szinte művészi választékosság és emelkedettség, de mindenütt a Krisztus vérével megváltott alázatos ember vallásos ér-zelmeinek őszintesége és mélysége jellemzi ezeket a buzgó énekeket, fohászokat, imákat.” (TRANOVSZKY 1935: 1)

A CITHARA SANCTORUM, MINT KÖNYVKÖTÉSZETI SAJÁTOSSÁG

A Transciusok kötése is figyelmet érdemel, ezzel kapcsolatban Tábori György ír részletes jellemzést, kitérve a könyv létrehozásakor felhasznált anyagokra és a mesterség leírására is, amely az évszázadok során alakult ki, hogy megfeleljen az énekeskönyv kiadása által támasztott követelményeknek. A legtöbb Transciust sárgarézborítás fed részben vagy egészben, és emellett bőrborítás is védi a felületét. Ha a szakirodalom nem téved, a már bekötött könyvet adták oda a drótosoknak, akik rátették a könyvre a rézlemezeket. Ez a típusú rézlemezes borítás az evangélikusoknál nem csupán a Transciust borította, hanem a Funebrált, vagyis a temetési énekeket, imádságokat tartalmazó könyvet és némely Bibliakiadást is.

Tulajdonképpen praktikus oka volt ennek a később külön mesterséget, *knihorez* néven ismert foglalkozást létrehozó eljárásnak, mégpedig az, hogy megvédjék a könyvet a használat során. Ilyen védelmi célt szolgáltak a kiálló bütykök is, amelyek a kiemelkednek a felületből, ezzel védve a papírt és a bőrkötést is. Az egyes köteteken jól látszik, milyen jól teljesítették a feladatukat. A már említett mesterség a 17. században vált elterjedté, és a Nyugati Beszkidekben lakó vásároló görálok közvetítésével terjedt el előbb Vág folyó mentén Zsolna körzetében, majd indult el nyugatra és délre. (TÁBORI 1986: 19.)

Az eljárás a 11. századtól kezdve jelen volt Európában, de virágkorát a 13-15. században élte. A 16-17. században nyom-

tatott, még a német gótika szellemében született Bibliák, amelyek fém sarokverettel voltak ellátva, ott voltak az evangélikus templomok oltárain. Valószínűsíthetően ezek a gazdagon díszített változatok lehettek a mintái aztán a Tranosciust készítő mesterek előtt, és igyekeztek legjobb tudásuk szerint leegyszerűsítve visszaadni a látottakat.

Kétféle díszítést különít el a hagyomány, az egyik eljárás csak sarokvereteket és erősen hangsúlyos középdíszet tesz a könyvre, a másik pedig a fedőlap alsó és felső szélén pánttal díszít, középső motívumnak pántos rozettát illeszt a táblára.

A második féle eljárás terjedt el inkább a magyarországi dél-alföldi szlovákoknál is. Az egyházi, őskeresztény szimbolika is helyet kaphatott a fedőlapon, leginkább a nap szimbólumát vésték rá, de szív alakú kivágás is előfordult az fedőlapon. Természetesen tükrözve a vallást, a díszítés is rendkívül puritán volt, az említettekén kívül csak kevesebbet lehet rajta találni, és inkább a praktikumot szolgálta, mint az esztétikát. A könyv védelme jó szolgálatot tett, hiszen a családok gyakran forgatták a Tranosciust.

A mai Magyarország területén élő nemzetiségi szlovák evangélikus családok ősei vagy hozták magukkal az énekeskönyveket, vagy pedig aztán vették meg őket. Az évszázadok alatt töretlen volt a kötődés és a ragaszkodás a Tranosciuzhoz és a szokás, a belőle való éneklés is megmaradt egészen a legújabb időkig.

A 19. század második felében alakult ki a speciális békéscsabai formavilág és díszítés, amely aztán elterjed Békéscsaba környékére is. Békéscsabán nem voltak könyvkötők, akik rézveretet tudtak volna csinálni. A városban helyőrség híján tölre katonákat helyeztek el itt az 1850-es, 60-as években. Ekkor került ide Szemenkár Márton és György is, akik testvérpár voltak, a katonáskodáson kívül pedig könyvkötők. A katonaság letelte után pedig maradtak Békéscsabán, és könyvkötő műhelyt nyitottak 1850-ben.

Az új díszítőkötés sajátossága az volt, hogy a könyv két tábláját sárgaréz lemez majdnem teljesen fedi. A tábla közepén hosszan elnyúló tükör van kivágva, amelyen keresztül

jól látható a könyv bőr vagy adott esetben papír kötése. Az 1860-as évek után a tükör szabályos hasáb, ritkábban ovális alakot öltött, belső oldalain félkörös kivágásokkal. A vereten előforduló díszítés pedig a következő lehetett: szív bemélyített vagy teljesen áttört alakja, pontsoros vagy zártvonalú kör, tulipán, csillag, leveles indák, virágok, hullámvonalak szoros szimmetrikus elhelyezésben. (TÁBORI 1986: 18-25)

AZ EVANGÉLIKUS ÉNEKSKÖNYV AZ IRODALOMTÖRTÉNETI HAGYOMÁNYBAN

Az énekeskönyv külső jellegzetességeivel kapcsolatos leírás után következzen a Cithara Sanctorummal kapcsolatos számos szakirodalmi kötet bemutatására.

„Felvidéki és alföldi evangélikus tótajkú hittestvéreink hagyományos szertettel ragaszkodnak ahhoz az Énekeskönyvükhöz, amely Tarnoscus néven kerek háromszáz év óta éleszti bennük a vallásos buzgalmat, s nemcsak igényük kielégítésére, hanem áhítatuk fokozására is alkalmasnak bizonyult.” (TRANOVSZKY 1935: 1) Írja Vietórisz József a Tranoscus általa fordított előszavában és jól összegzi azt a viszonyulást, amely alapvetően ma is jellemzi a magyarországi szlovák evangélikus közösség kapcsolatát énekeskönyvükkel.

Az első kiadás után háromszáz évvel, 1936-ban számos jubileumi tanulmánykötet, monográfia, konferenciakötet és cikk született Juraj Tranovský tiszteletére, de ezen túl olyan kötet is napvilágot látott, amely összegzi a jubileumi ünnepségsorozatra való felkészülés dokumentációját. Ez a kötet *Tranovského jubilejné slávnosti, 1636-1936*, vagyis Tranovský jubileumi ünnepségei 1936-1936 címmel látott napvilágot 1937-ben. A kötet érdekessége, hogy a szerző, Ľudovít Šenšel részletes, szöveges beszámolót készített arról, milyen módon készítették elő a nagyszabású jubileumi rendezvényeket. A kötet tartalma: előkészületek leírása, propagációs anyagok, amelyek az eredeti felkérő leveleket is tartalmazzák, a meghívottak névsorai, szóban és írásban elhangzott felhívások, eredeti plakátok színes másolatai, de a szlovák evangélikus

egyház küldöttségének és bizottságainak a névsora is szerepel a kötetben, amely határozott az ünnepségek menetéről. Érdekes lehet még megemlíteni, hogy a dokumentum tartalmaz továbbá részletes beszámolt a miniszter az akkori köztársasági elnök, Euard Beneš és felesége Hana Benešová látogatásáról is. (ŠENŠEL 1937: 89-101) A szerző megjegyzi, hogy nagyon pontosan érkezett meg az elnöki pár Liptószentmiklósra az ünnepségek megnyitójára, és a patetikus hangvételő köszöntések és az elnöki pár jellemzése jól példázza az emelkedett hangulatot, amely jellemzi a jubileumi ünnepségeket és azok leírását a kötet egészét tekintve.

Štefan Krčméry, az ismert irodalomtörténész 1836-ban megjelent a *Szlovák himnológiából* (*Zo slovenskej hymnologie*) című munkájának előszavában Jannus Pannóniushoz hasonlítja Tranovský munkásságát (KRČMÉRY 1936: 7). Fontosnak tartja megemlíteni, hogy a szlovák líra egyik legnagyobb lírikusa Pavol Országh-Hviezdoslav merít az énekes gyűjtemény himnuszaiából, lévén evangélikus, amely hatásról Sziklay László is megemlékezik: „A hajnaltól napestig tartó nehéz mezei, illetőleg háztáji munka mellett mély vallásosság s jellemezte az Országhok portáját. Nem a papi-tanítói értelmiség kultúrhatományoktól terhes egyháziassága volt ez, sokkal inkább a népmesei és mondai elemekkel átszőtt hitvilága: a kis Palkó a Tranoscius énekeit az édesanyjától hallott mesékkel és fonólánnyok mélabús dalával tanulta meg.” (SZIKLYA 1962:473) Krčméry megemlíti még, hogy a katolikus Jozef Gregor Tajovský is fontos momentumnak élte meg, hogy Békéscsabán megismerhette a magyarokkal körülvelt dél-alföldi szlovákságot és annak evangélikus közösségét, akiknek mindennapi életéhez tartozott a Tranosciusból való éneklés. Krčméry arra is felhívja a figyelmet, hogy az énekeskönyv lassanként vált ismertté és olvasottá, kiadásról kiadásra terjedt a népszerűsége, nem pedig úgy, ahogy például Sziklay is feltételezi. Valószínűsíthetően pont annyira lehetett népszerű és ismert megjelenésekor, mint Pribeš énekei. (KRČMÉRY 1936: 47)

Ján Ďurovič 1939-ben jelentette meg monográfiáját, amelyben a szlovák líra és egyházi énekek Tranovský előtti hagyo-

mányát dolgozza fel. Monográfiájának elején hívja fel arra a figyelmet, hogy Tranovský az énekeskönyvében felhasználja Pribiš gyűjtését. Pribiš 116 verséből csupán 21 éneket nem szerepeltetett, a maradék 95 éneknek talált helyet saját Cithara Sanctorumában. Azt még hozzáteszi, hogy a Tranovský által kiadott első változatba maga Tranovský csupán 57 éneket vett át, Pribiš további énekei a már Tranovský halála utáni kiadásokban szerepel. (ĐUROVIČ 1939: 8) Đurovič majd' négyszáz oldalnyi terjedelemben dolgozta fel azt az irodalomtörténeti, vallástörténeti hagyományt, amely korban megelőzte a két énekgyűjtő munkásságát. Kutatásának legfontosabb forrása Tranovský könyvtárának könyvjegyzéke, amelyet több könyvtár is őriz. Ennek alapján megállapította, hogy felhasználhatta az úgynevezett Cseh Szertartáskönyvet, amely 1581-ben került kiadásra (*Agenda česká z roku 1581 aneb luterská liturgie v lidové řeči*), mint ahogy más cseh nyelvű könyveket is, kancionálékat, vagyis énekeskönyvek, amelyek az istentiszteleteken is elhangzottak. Felhasználhatott ócseh nyelvű dalokat is. Az ócseh énekeket tartalmaz szerinte például az úgynevezett Besztercei Szertartáskönyv is. Természetesen sok olyan éneket is tartalmaz, amelynek eredetét a szlovák hagyományhoz köti. Megemlíti Ján Pruno Fraštacký nevét, aki valószínűleg jól tudott héberül és görögül, wittenbergi diák volt, majd Trencsénben halt meg. Nyolc énekét őrizte meg az utókor, amelyeket katekizmusában adott közre, vagy 1581-ben vagy 1583-ban. Azt meg kell jegyezni, hogy a 16. századi énekeszerzők személyazonosságát csupán ritka esetben tudták azonosítani, Pruno az egyik kivétel Eliáš Láni és Ján Silván mellett. A másik szerző, amelyet azonosít a már említett Besztercei Szertartáskönyvben említi magát: Ondrej Cengler néven.

Mindkét szerző a vallásos barokk líra csoportjába sorolható. E költészet jellegzetessége, hogy a szükség hozza létre, a vallásos barokk ember igénye a közös éneklésre a templomban. Az itt elhangzott énekeket aztán gyűjteménybe, vagy kancionálékba, énekeskönyvbe rendezték szerzőre való tekintet nélkül. Néhány esetben, ahogy látni lehet azonban

az énekek mellé került a szerző neve is, sok azonban anonim maradt. Az említett Besztercei Szertartáskönyv valójában a legrégebbi szlovák – cseh nyelvű kéziratos énekgyűjtemény, amelyet 1585-ben állítottak össze és amelyben húsz szlovák eredetű éneket azonosítottak. A húsz ének közül a legtöbbnél nincs szerző feltüntetve, csupán a már említett Ondrej Cígler írta oda a nevét néhány ének mellé. Ďurovič a két szerzőn kívül tulajdonképpen a monográfia további részében Pribiš munkásságával és életével foglalkozik. Részletesen bemutatja életének minden ismerhető vonatkozását és pontos leírást ad énekgyűjteményének létrejöttével kapcsolatban és elemzést az énekekkel kapcsolatban.

Tranovský gyűjteménye (Tranovského sborník) címmel jelent meg szintén a jubileumi 300. évforduló alkalmából egy tanulmánykötet, amelyben 28 tanulmány kapott helyet. A tanulmányok nagyobb része összefoglalás, visszatekintés, vagy pedig hatástörténeti munka. A hatástörténeti munkák közül érdemes megemlíteni Emil B. Lukáč a Tranoscus magyar változatáról írt szövege, a Tranoscus amerikai hatástörténeti elemzése, vagy a békéscsabai Tranoscusok történeti áttekintése. Másik, kisebb részük komparatistikai tanulmány, ilyen például Ján Bohuslav Čapek Ján Kollár és Tranovský munkásságának hatástörténeti tanulmánya.

A Tranoscus a közép-európai evangélikus közösségek, köztük a szlovák ajkú lakosság igen jelentős vallásos könyve, énekgyűjteménye. A nagyszámú szakirodalom, és főleg a 300. évfordulóra megjelent munkák többsége részletes elemzést tartalmaz, mint filológiai, mint pedig hatástörténeti szempontból. Azonban egyik munka sem tér ki a Tranoscusok egy nagyon fontos közös jellemzőjére, mégpedig arra, hogy az egyes családoknál lévő énekeskönyvek adattárolásra, vagy másképp családi események lejegyzésének helyeként is szolgált, tudniillik a Tranoscusok belső kemény borítóját használták a születések és halálozások lejegyzésének helyeként. A legfontosabb események mellett más fontos események is helyet kaptak itt annak függvényében, hogy az adott család mit tartott fontosnak feljegyezni.

Sajnos arról sehol nincs adat, hogy pontosan hány Tranoscus maradt meg az utókor számára és arra sincs, hogy ezek közül melyek a legrégebben nyomtatottak, így a legrégebbi családi adatokkal ellátottak. Vannak azonban gyűjtők, akik igyekeznek a legtöbb kidobásra ítélt énekeskönyvet megszerezni és archiválni. Az egyik ilyen gyűjtő Juraj Antal Dolnozemský, magyarországi szlovák költő, aki nagy számú Tranosciussal rendelkezik. Az ő gyűjteményének feldolgozására vállalkozott Száz Gréta hallgató, aki az említett gyűjtemény családtörténeti vonatkozásait igyekszik feltárni 2019-es OTDK-ra szánt dolgozatában. A kutatás hiánypótló munka, hiszen eddig nem sokat foglalkoztak a mikrotörténelem ezen szegmensével.

IRODALOM

- ČAPLOVIČ Ján, 1936: *Vydanie Ťranovského kancionála*. Martin: Knihtlač. uč. spol.
- DEMME József (szerk.), 2016: *Slovenský kňaz, maďarský historik : listy a denník L'udovíta Haana*. Békéscsaba: Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku ; Budapest : MTA BTK TI.
- ĎUROVIČ Ján, 1939: *Duchovná poezia slovenská pred Tranovským*. Liptovský Sv. Mikuláš: Nákladem Vydavat. a Knihkup. uč. spol. Tranoscus.
- HAAN Ludewit, 1873: *Cithara sanctorum, její historia, její puwodce a tohoto spolupracownici*. Pest: Tisk. Horňanský.
- JANOŠKA Jur. szerk., 1891: *Tristoročná pamiatka narodenia Jura Tranovského: slávená v Lipt. Sv. Mikuláši 26. augusta 1891*. V Jasenovej: Redakcia „Cirkevných Listov”.
- KLECONDA Vladimír, 1936: *Sborník k 300. výročí kancionálu Githara sanctorum*. Bratislava: Státni Tisk. v. Praze.
- KRČMĚRY Štefan, 1936: *Zo slovenskej hymnologie*. Liptovský Sv. Mikuláš: Nákladem Vydavat. a Knihkup. uč. spol. Tranoscus.

- OSUSKÝ Samuel Št., 1936: *Tranovského sborník*. Liptovský Sv. Mikuláš: Nákladem Vydavat. a Knihkup. uč. spol. Tranoscus.
- ŠENŠEL Ľudovít, 1937: *Tranovského jubilejné slávnosti*. Liptovský Sv. Mikuláš: Tranoscus.
- SZIKLAY László, 1962: *A szlovák irodalom története*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- TÁBORI György, 1986: *A rézveretes Tranoscus, A magyarországi szlovákok régi, vallásos könyve*. Békéscsaba: Békés M. Tcs.
- TŘANOVSKÝ Jiřík, 1653: *Písňe duchovní...* vydané od kněze Jiříka Třanovského. W Lewoči: Wawřinec Brewer. RNyT E-187/2/ jelzet alatt.
- TRANOVSZKY György, 1935: *Chitara sanctorum: régi és új egyházi énekek*. Fordította VIETORISZ József. Budapest: A Magyar Luther-Társaság kiadása.

A *Düsevní Liszt* (1922-1941) mint a muravidéki evangélikus nyelvtervezés forrása

RÁGYANSZKI GYÖRGY

Abstract: The Lutheran Deanery of Prekmurje was founded in 1922. The new deanery was the first church possessed by the Lutheran Slovenians living in Prekmurje. Most of the ministers of the deanery could not accept the new political situation in the Serbian-Croatian-Slovenian Kingdom. They interpreted the old literary language of Prekmurje as an independent Slavic language and started to cultivate their "old Slovenian" or "Vend Slovenian" language. Political leaders of the first Yugoslavia were not interested in Lutheran questions and it helped Lutherans in their implicit language planning process. Lutheran intellectuals did not write any normative grammar or spelling rules but they published newspapers and translated church and secular literature. The Lutheran newspaper *Düsevní liszt* was published between 1922 and 1941. Its language development documents the process of Lutheran language planning in Prekmurje.

Keywords: literary language of Prekmurje, language planning, Lutherans in Prekmurje, *Düsevní liszt*

A MURAVIDÉKI EVANGÉLIKUS ESPERESSÉG

A Szlovén Köztársaság Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyháza 18 000 hívével és 14 egyházközségével a legnagyobb protestáns egyház a mai Szlovéniában. Az egyházközségek közül 11 muravidéki gyülekezet található, melyek a Bánffy és Nádasdy családok segítségével alakultak meg a 16. század végén. Az ellenreformáció következtében az osztrák örökös tartományokból szlovén evangélikusok menekültek a történelmi Magyarország Mura-menti területére.

A Szerb-Horvát-Szlovén Királyság (SzHSzK) megalapításáig a muravidéki evangélikus szlovénok a Magyaror-

szági Evangélikus Egyház Dunántúli Egyházkerületéhez tartoztak. A SzHSzK belül nem jött létre egységes jugoszláv evangélikus egyház, a szlovén területeken élő német evangélikusok önálló Német Evangélikus Egyházmegyét alapítottak, a muravidéki szlovénok 1922. február 2-án létrehozták a Muravidéki Evangélikus Esperességet Kováts István (Števan Kovatš) (1866-1945) esperes vezetésével. A muravidéki evangélikus szlovénok történelmük során először kaptak lehetőséget arra, hogy önálló egyházzal rendelkezzenek, a hívek viszonylag szabad keretek között gyakorolhatták hitüket, mivel a SzHSzK egyházpolitikájában a protestánsok kérdése marginálisnak számított. Franc Kuzmič szerint: „az állami hatalom először nem mutatott különösebb érdeklődést aziránt, hogy egységes evangélikus egyházat hozzon létre, hiszen így is három jól szervezett és erős felekezete volt (katolikus, pravoszláv és iszlám). Az állam ezért nagyobb figyelmet szentelt a nemzeti kérdéseknek, hiszen az új állam egymástól különböző nemzeteket foglalt magában, melyeknek nem volt közös történelmük.” (KUZMIČ 2006: 184)

A Muravidéki Evangélikus Esperesség a SzHSzK autonóm egyházaként maga rendelkezhetett liturgiájáról, nyelvhasználatáról és kiadói tevékenységet is folytathatott. Az egyház vezetői elődeikhez hasonlóan nem ismerték el az egységes szlovén irodalmi nyelvi normát. A szlovén nyelvtörténet újabb interpretációja szerint a szlovén pannon térségben nyelvi egység volt, azon belül is a muravidéki térségben „egységes muravidéki kelet-szlovén irodalmi norma létezőről kell beszélni” (JESENŠEK 2010: 44), amely a 18. században jött létre Küzmics István Újszövetség fordításával. A központi szlovén irodalmi nyelv létrejött a 19. század közepén azonban erősen megosztotta a muravidéki evangélikus és katolikus értelmiségi köröket. A katolikus írók kiálltak a szlovén nyelv egységesítése mellett, a protestánsok ezzel szemben az ún. vend elméletet fogadták el, mely szerint a muravidéki szlovén irodalmi nyelv a központi szlovén nyelvtől eltérő szláv nyelv, amit a központi szlovén irodalmi nyelvű hitoktatás ügyével kapcsolatban ki is fejtettek:

„Tanfelügyelő úr! [Rado Juro]

A maga idejében halálra ítélték a mi szép vendszlovén nyelvünket! Ami a magyaroknak, németeknek, oláhoknak és albánoknak meg van engedve, vagyis hogy a falusi iskolákban a tanítók oktatási nyelve az anyanyelv legyen (és csak heti négy órában kötelesek az államnyelvet is tanítani), az számunkra nem megengedett, a mi nyelvünket kiűzték az iskolákból, tilos a nyelvünket beszélni, tanítani; a mi vendszlovén nyelvünket holtnyelvé akarja változtatni (!) Egy nemzetet halálra ítélni, megfosztani legdrágább kincsétől az nem emberi, hanem hóhérmunka.” (Düševni Liszt 1923 I/4: 49)¹

NYELVTERVEZÉS A MURAVIDÉKI EVANGÉLIKUS ESPERESSÉGBEN

A Muravidéki Evangélikus Esperesség 1945-ig nem használta a központi szlovén irodalmi nyelvet, és a SzHSzK időszakában részben implicit módon szerepet vállalt a muravidéki szlovén irodalmi nyelv nyelvtervezésében. A nyelvtervezés általában az állam vagy a nyelvészek által irányított standardizációs folyamat, melyhez hozzátartozik a normatív helyesírás, nyelvtan és szókészlet kidolgozása.

Einar Haugen szerint a nyelvtervezést leginkább a kormányok tudják megvalósítani, mivel az iskolarendszer igazgatásával ki- vagy átalakíthatják a népesség írásszokásait. (HAUGAN 1998:25) A Muravidéki Evangélikus Esperesség példája is megerősíti Haugan elméletét. Az egyház vezetői nyelvtervezőként nem tudták standardizálni a muravidéki szlovén irodalmi nyelvet, nem volt megfelelő jogi és intézményi háttérük, és nem rendelkeztek a nyelvtervezéshez szükséges nyelvészeti ismeretekkel.

1 Saját fordításom, eredeti szöveg:

„Goszpón Nadzornik!

Vu vasem vrejmeni je na smrt odszodjeni nas lepou donécsi vendszlovenszki jezik! Ka je vougrom, nemcom, vlahom, albánom dopüsztseno, tou je tou, ka vu vesznicski soláj je návucsni jezik vucseníkov materszki jezik (i li szamo cseresz tjédna 4 vóre szo dúzsni drzsávni jezik tüdi vcsiti) tou je nej dopüsztseno nam, nas jezik szo vo sztírali z soule, prepovejdano je ponyem gúcsati, vcsiti, nas vendszlovenszki jezik za máli csasz za mrtvi jezik scsé posztaviti (!) Eden jezik na smrt oszouditi, eden národ porobiti namejnoti od nádrag-sega nyegovoga kinsa, je nejcslovesztva – nego hohársztvo delo!” (Düševni Liszt 1923 I/4: 49)

Annak ellenére, hogy az első világháborút követően Fliszár János (Janoš Flisar) (1856-1947) evangélikus tanító megírta a *Magyar-vend* (*Vogrszki-vendiski* (*vogrszki-szlovénszki, sztári szlovénszki*) rêcsnik) és *Vend-szlovén* (*Vendiski-vogrszki* (*vogrszko-szlovénszki, sztáro szlovénszki*) rêcsnik) szótárt, a muravidéki szlovén irodalmi nyelv valódi korpuszbővítése nem valósult meg. Fliszár szótára 50 000 címszót tartalmaz, a teljes kézirat sohasem jelent meg nyomtatásban. A kéziratról már 1920-ban megállapították, hogy a szavak jelentős része nem a nép nyelvéből származik, hanem neologizmusok, melyeket részben Fliszár János és Kardos János alkottak meg. Ezzel magyarázatot, hogy 1922-ben a kéziratnak csak a rövidített változatát jelentették meg. (LUKÁCSNÉ BAJZEK 2006: 551) Fliszár újításai több okból is problematikusak voltak. Fliszár nem volt képzett nyelvész, terminológiai újításai és szóképzési módszertana távol áll a szlovén úzustól. (RÁGYANSZKI 2017: 209-216) Fliszár neologizmusai azért sem honosodhattak meg a muravidéki szlovén nyelvben, mivel hiányoztak a nyelvhasználat megfelelő szinterei. A szótár megírása után a központi szlovén irodalmi nyelv vált a közigazgatás és az oktatás nyelvévé.

A fent említett információk birtokában megállapíthatjuk, hogy a muravidéki evangélikusok a nyelvtervezés folyamataiban kizárólag a normaválasztás szintjéig jutottak el. Normaválasztásuk lényege, hogy elvetették a központi szlovén irodalmi nyelvet, és helyette „régí vendszlovén” nyelvüket használták. A muravidéki szlovén irodalmi nyelvet az evangélikus szlovén értelmiségiek nem kodifikálták, az általuk ideálisnak vélt muravidéki nyelvi normát az evangélikus kiadványokban kultiválták.

A muravidéki szlovén nyelv nyelvtanának hiányát a katolikus Pável Ágoston (Avgust Pavel) (1886-1946) próbálta pótolni. Pável készítette el a muravidéki szlovén nyelv első és utolsó normatív nyelvtanát. Lukácsné Bajzek Mária kutatásaiból tudhatjuk, hogy Pável már 1916-ban elkészült nyelvtanával (BAJZEK LUKÁČ 2013: 381), de a kézirat csak 2013-ban jelent meg nyomtatott formában szlovén irodalmi nyelvű for-

dítással együtt. A nyelvtan megjelenése felélénkítette a muravidéki szlovén nyelvészeti kutatásokat, de Pável nyelvtana főleg történeti és dialektológiai forrásmunka, a nyelvpolitika iránt érdeklődők legfeljebb azt kutathatják, hogy Pável miként kodifikálhatta volna a muravidéki szlovén irodalmi nyelvet.

Tekintettel arra, hogy Pável nyelvtana nem volt szélesebb körben ismert, a két világháború között a muravidéki szlovén nyelvet az evangélikus írók használták aktívan, így a korszak legtöbb forrása az evangélikus szerzőkkel kapcsolatos. Terjedelmi okokból tanulmányomban nem tudom feldolgozni a korszak teljes evangélikus írásbeliségét, ezért a *Düsevní Liszt* újság számaint elemezve mutatom be a muravidéki evangélikus nyelvtervezés folyamatát.

NYELVTERVEZÉSI KÍSÉRLETEK A DÜSEVNI LISZTBEN

A *Düsevní Liszt* első száma 1922. december 20-án jelent meg. Az újság havilapként működött. Folyamatosan beszámolt a Muravidék Evangélikus Esperesség egyházközösségeinek eseményeiről, rendszeresen közölt vallási írásokat és szépirodalmi alkotásokat (leginkább magyar és német műfordításokat). Az újság *Krónika* rovatában rövidebb belföldi és külföldi vonatkozású hírek kaptak helyet.

Az újság 19 éves működése alatt a muravidéki implicit nyelvtervezés legmeghatározóbb tényezőjévé vált. Az újság szerkesztői nem rendelkeztek normatív helyesírással és nyelvtannal, mégis befolyásolni tudták az evangélikus egyház nyelvhasználatát. Feltehetőleg tudatosan őrizték meg magyar helyesírási hagyományaikat, hogy ezzel is demonstrálhassák a *vendszlovén nyelv* önállóságát. A magyar helyesírásnak a nyelvpolitikai okok mellett gyakorlati okai is voltak. A 19. század közepéig a muravidékiek kevés kapcsolatot áptak a Mura túloldalán élő szlovénokkal. Nem ismerhették a Gaj-féle helyesírást használó szlovén helyesírást, ugyanis magyar oktatási intézményekben tanultak, ahol a magyar nyelvvvel és kultúrával kerültek közelebbi kapcsolatba (DU-

DÁS 2013: 114). A *Düsevní Liszt* helyesírása is magyar hatást mutat, de a lap történetében több korszakot kell megkülönböztetnünk.

A lap első számától 1924-ig a szerkesztők teljes mértékben a magyar ortográfiai mintát követték. A magánhangzók esetében jelölték a hosszúságot, használták a muravidéki nyelvjárások jellegzetes fonémáit, az ö és ü magánhangzókat és a diftongusokat is. A diftongusokat először *aj*, *ej* és *ou* grafémákkal írták le, a mellékjeles â, ê, ô alakokat 1924-től kezdték használni. A mellékjeles helyesírás komoly nyelvtervezési innovációnak tekinthető, de már volt hagyománya a muravidéki irodalmi nyelvben. Az â, ê, ô grafémák Barla Mihály 1820-as imakönyvének megjelenése után váltak nyelvi normává. (DUDÁS 2014: 36)

A *Düsevní Liszt* 1924-ben egy másik helyesírási újítást is bevezetett: a *zs* grafémát *ž*-re cserélték. A muravidéki helyesírásban először Küzmics István használta, később Kardos János műveiben tűnt fel. A *zs* graféma első megjelenése a muravidéki szlovén irodalmi nyelvben igen késői, Küzmics Miklós 1783-as imakönyvének 12. kiadásában használták először (1864). (DUDÁS 2014: 37) Az 1924-es helyesírási változtatások okát nem ismertette a szerkesztőség. Nem valószínű, hogy külső politikai nyomásra történt volna, abban az esetben egy jóval átfogóbb helyesírási reformot kellett volna végrehajtaniuk.

Valószínűleg Fliszár János lehetett az 1924-es módosítás kezdeményezője. Fliszár 50 000 címszavas szótárkéziratában is a *ž* alakot használta. Fliszár *Düsevní Liszt*-be írt cikkeit *zs* grafémával közölték. 1922-től jelentetett meg egy magyarból szlovénosított elbeszélést folytatásokban, az 1924. évi februári számban még *zs*-t és *ou*-t használt, de a Muraszombati Könyvtár digitalizált számában látszik, hogy ezt a két grafémát áthúzták, és *ž*-re és *ô*-ra javították kézzel. Az elbeszélés könyvkiadásban is megjelent 1938-ban, és ott is a szótár kéziratában használt helyesírással jelent meg: „Jeli sze vzemete za méne v-porok, kim szem dú’zen? Tô nede potrěbno, ár jasz

polojno árende naprê vö plácsam 'ze dnesz eti v-Pipagyujtô ostarji." (FLISZÁR 1938: 54)

A zs hang írásának kérdése jól bizonyítja, hogy az újság szerkesztői nem voltak képzett nyelvészek. Elsődleges céljuk nem is a normateremtés volt, hanem a muravidéki irodalmi nyelv hagyományának életben tartása, nem gondolták végig kodifikációs jelleggel bíró lépéseik következményeit. A ž használata során nem tartották be a szisztematikusság elvét (az összes többi kétjegyű mássalhangzót megtartották), amely a norma és a funkció elve mellett a harmadik legfontosabb kodifikációs elv. (DOLNÍK: 2010: 164) Az újság helyesírási reformjainál többször megfigyelhető, hogy a szerkesztők gyorsan döntöttek (kellett dönteniük?) a változtatásokról, és így egy azonos újságszám cikkei különböző betűtípusokkal lettek tördelve.

Az újság történetében a második legjelentősebb helyesírási reform a Gaj-féle helyesírás bevezetése volt 1931-ben. A Gaj-féle helyesírást korábban elvértve már használták a *Düševni Liszt* cikkeiben is. Ennek gyakorlati okai voltak, a szerkesztők nem kívánták átírni a lapban közölt hivatalos közleményeket és a sajtószemle Gaj-féle helyesírással írt cikkeket. Az 1931-es változtatások után már csak 1941-ben változtattak az újság helyesírásán, a Muravidék magyar megszállása után visszatértek az 1924-es változathoz.

A muravidéki evangélikus értelmiségiekre és a *Düševni Liszt*re leginkább a szlovén irodalmi nyelv és a szlovén nemzeteszme ellenpólusaként szokás tekinteni. Valóban igaz, hogy az újság szerkesztői elhatárolódtak a szlovén irodalmi nyelvtől, nyelvjárásukra a szlovéntől eltérő nyelvként tekintettek. A két nyelvváltozat szembenállása ellenére a *Düševni Liszt* időnként a szlovén irodalmi nyelvből kölcsönzött szavakat, ilyenkor zárójelben a magyar ekvivalenst közölték: *veliki zsupan* (főispán), *brezobresztno* (kamatnélküli), *gledaliscse* (színház), *prilozsek* (melléklet), *vodna rêč* (jelszó), *vláda* (kormány). A szókölcönzések kapcsán nagyon sajátos a muravidéki evangélikusok nyelvstratégiája, a nyelv művelői általában az idegen hatásoktól akarják megóvni nyelvüket,

a muravidéki szlovén evangélikusok pedig éppen magyar jövevényszavakkal próbálták elkülöníteni saját nyelvvaltozatukat a központi szlovéntól.

A DÜSEVNI LISZT MEGSZÜNTETÉSE

A Muravidéki Evangélikus Esperesség Jugoszlávia megszállását követően 1941. június 30-án visszakerült a Vasi Közép Egyházmegyéhez. A muraszombati parókia megőrizte a Vendvidéki Evangélikus Esperesség lelkészi és felügyelői kara 1941. május 26-án Muraszombaton tartott értekezletének jegyzőkönyvét, melyen a Vasi Közép Evangélikus Egyházmegye képviselője is megjelent. A jegyzőkönyvből tudhatjuk, hogy a megszálló magyarok teljes lojalitást vártak a lelkészi és segédlelkészi kartól, hűségüket esküvel kellett igazolniuk a járasi katonai parancsnokságon. A muravidéki esperességnek a megszüntetése már ezen az ülésen napirendre került, a lelkészi és felügyelői kar támogatta a javaslatot, és az integráció miatt kezdeményezték az egyházmegye intézményeinek felszámolását. A lelkészi és felügyelői kar ülése érintette a muravidéki szlovén nyelv használatát is:

„Benkó József, egyházmegyei felügyelő, bizalmasan ismerteti a járasi katonai közigazgatási parancsnokság kívánságát, hogy a Düsevní liszt magyar nevet vegyen fel és magyar nyelvű cikkeket is közöljön. Az értekezlet egyhangúlag elhatározza, hogy a Düsevní liszt ezentúl *Lelki harmat* cím alatt fog megjelenni, régi címét mint alcímet fogja viselni és magyar nyelvű cikkeket is közöl.”

A júniusi szám már *Lelki Harmat* címen jelent meg. Az újság közleménye szerint ez a lelkészi kar és az inspektorok közös döntése volt, melynek célja, hogy a magyar hívek is tájékoztatást kapjanak a fontosabb egyházi és világi eseményekről. A megszállást követően magyar patrióta cikkek és revizionista irodalmi alkotások is helyet kaptak az újságban olyannyira, hogy számuk időnként meghaladta az egyházi hírekét.

A Muravidék katonai megszállásáig az újság szerkesztői nem írtak magyar-szlovén nyelvi konfliktusokról. A *Düsevní*

ni Liszt-ben elvétele közöltek magyar nyelvű írásokat is, azok azonban nem érintették a muravidéki magyarok nyelvi helyzetét. Nyelvpolitikai vonatkozású írásokban inkább a muravidéki szlovén és a központi szlovén irodalmi nyelv rivalizálásával foglalkoztak. A Muravidék megszállása azonban változást hozott. A magyar megszállás után az újság szerkesztői felvállalták magyar identitásukat.

A *Düsevní Liszt* értékes forrása lehetett volna a 2. világháború Muravidékének és a muravidéki szlovén nyelv alakulásának, de az 1941-es évfolyam végén a szerkesztők az újság megszüntetéséről döntöttek, és ezt muravidéki szlovén nyelvű vezércikkben jelentették be. A lap megszüntetésének anyagi okai voltak, a kiadó nem bírta fedezni a kiadás költségeit, a háború miatt az amerikai előfizetőknek nem tudták postázni a lapot és az előfizetők jelentős részének fizetési elmaradása volt. A szerkesztők nem szerették volna, hogy a muravidéki evangélikusok egyházi folyóirat nélkül maradjanak, ezért elsősorban nem is megszüntetésről, hanem összevonásról írtak:

„A *Düsevní Liszt* az eljövendő új évben a magyar országos evangélikus hitéleti lappal, a *Harangszó*-val társul. Ezért a *Düsevní Liszt* minden megrendelője az új évben a heti megjelenésű magyar *Harangszó*-t kapják, amely minden héten egyformán vasárnap jelenik meg. Az egész évre szóló megrendelés díja 4 pengő 80 fillér. Szépen kérünk minden megrendelőnket, hogy a *Düsevní Liszt* helyett fogadják el a *Harangszó*-t, és legyenek ennek az újságnak a megrendelői és előfizetői.”² (*Düsevní Liszt*, 1941 XIX/12: 126)

2 „*Düsevní Liszt* sze z pridoucsm novim letom zdrüzi z vogrszkim orszacskim evangelicsanskim verszkim lisztom z „*Harangszó*”-jom. Zató *Düsevnoga Liszt*a vszi narocsniki na nouvo leto dobijo vogrszke kedenszke novine „*Harangszó*”, stere novine vszáki keden ednouk, v nedelo pridejo. Narocsina na cejlo leto znása 4 pengő 80 fillejrov. Vsze nase narocsnike lepou proszimo, da mászto *Düsevnoga Liszt*a z radosztjov i veszéljom gorprimlete *Harangszó* i tüdi vszi posztante narocsniki, naprejplacsitelje toga liszt.” (- *Düsevní Liszt*, 1941 XIX/12: 126)

ÖSSZEGZÉS

A *Düsevani Liszt* egyházi havilap nyelvi elemzése alapján megállapíthatjuk, hogy a muravidéki szlovén evangélikus értelmiség nem folytatott explicit nyelvtervezést. A két világháború között működő evangélikus lelkészek és tanítók nem voltak szakmailag felkészülve arra, hogy modern nyelvstratégiát teremtsenek a Muravidékén. Szándékaikat leginkább az motiválta, hogy a muravidéki szlovén irodalmi nyelvet teljes mértékben delimitálják a központi szlovén irodalmi nyelvtől, ezért cikkeikben vendszlovén nyelvi törekvéseiknek adtak hangot.

A muravidéki evangélikus írók tevékenységükkel egy nagyon sajátos központi szlovén-muravidéki szlovén diglossziás helyzetet teremtettek a muravidéki evangélikusok között. A jugoszláv törvények lehetővé tették, hogy az evangélikusoknak saját egyházi alkotmányuk legyen, így az istentiszteletek és a liturgikus kiadványok nyelvét maga az egyház határozta meg. Ezzel párhuzamosan a SzHSzK szekularizálta az államot, fokozatosan államosították az iskolákat, így a központi szlovén irodalmi nyelv nemcsak a közigazgatásban volt használatos.

A muravidéki szlovén evangélikusok diglossziájának több ismertetőjegye van. A fent részletezett törvényi rendelkezések hatására szigorú funkcióelkülönülés jött létre a muravidéki szlovén és a központi irodalmi nyelv között. Diglossziás helyzet leírásakor legtöbbször megkülönböztethetünk emelkedett és közönséges változatot (LANSTYÁK 1994: 166), ez a felosztás a muravidéki példánk esetében nem annyira egyértelmű, mivel más-más funkcionális keretek között mindkét nyelvváltozatnak magas presztízse lehetett, és a központi szlovén és a muravidéki szlovén nyelvváltozat is gazdag irodalmi örökséggel rendelkezik.

- BAJZEK LUKAČ Marija, 2013: Od rokopisa do prevoda in objave Pavlove slovnice. *Prekmurska slovenska slovnica. Vendar nyelvtan*. Bielsko Biala, Budapest, Kansas, Maribor, Praha: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta, 379-394.
- DOLNÍK Juraj, 2010: *Teória spisovného jazyka so zreteľom na spisovnú slovenčinu*. Bratislava: Veda.
- DUDÁS Előd, 2013: Magyar hatás a muravidéki szlovén helyesírásban. *Magyar Nyelvőr* 137/ 110-115.
- –, 2014: *A muravidéki szlovén irodalmi nyelv magyar jövevényszavai*. Budapest (doktori disszertáció).
- FLISZÁR János, 1938: *Vsze je dobro csi je konec dober. Návocsne pripovejszti. Z-vogrszkoga poszlovenenco Fliszár János*. Murska Sobota: Prekmurska ziskarna v M.-Soboti.
- HAUGAN Einar, 1998: Nyelvészet és nyelvi tervezés. *Nyelvi tervezés*. Budapest: Universitas Kiadó, 11-29.
- JESENŠEK Marko, 2010: *Prekmuriana. Fejezetek a szlovén nyelv történetéből*. Budapest: Balassi Kiadó.
- KUZMIČ Franc, 2006: Evangeličanska cerkev v slovensko-madžarskih odnosih v Prekmurju v 20. stoletju. *Protestantizem, slovenska identiteta in združujoča se Evropa*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 181-196.
- LANSTYÁK István, 1994: Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról. *Kétnyelvűség* 1/166-182.
- LUKÁCSNÉ BAJZEK Mária, 2006: Strokovno izrazje v slovarjih Jánosa Fliszárja. *Jezikovna predanost. Akademiku prof. dr. Jožetu Toporišiču ob 80-letnici*. Maribor: Slavistično društvo Maribor, SAZU Ljubljana, 550-558.
- RÁGYANSZKI György, 2017: János Fliszár in njegov slovensko-madžarski slovar. *Slovenistika* 10. Budapest: ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék, 209-216.

FORRÁSOK

Muraszombati Evangélikus Egyházközség iratai: A Vendvidéki Evangélikus Esperesség lelkeszi és felügyelői kara
1941. május 26-án Muraszombaton tartott értekezletének jegyzőkönyve
Düsevní Liszt 1922-1941

A reformáció és a nyugat-magyarországi horvátok

DUDÁS ELŐD

Abstract: This article presents the history of Protestantism in the west part of Hungary in the 16th century. At that time a lot of Croats moved to Hungary and settled there. The new religion, the Protestantism was succesfully widened among the Croats. Their first known writer and churchman was Grgur Mekinić who published two hymnals in 1609 and 1611. Publishing these hymnals was really important for the development of the Burgenland Croatian literary language in the 18th and 19th century.

Key words: Protestantism, West Hungary, Burgenland Croats, Grgur Mekinić, hymnals

1. BEVEZETÉS

A reformáció magyarországi történetét a neves evangélikus egyháztörténész Payr Sándor szerint (PAYR 1924: 4) három nagy korszakra oszthatjuk: 1. az alapvetés és első virágzás kora (1522–1647); 2. az elnyomatás kora (1647–1781); 3. a feléledés és vallási megújulás kora (1781–).

A továbbiakban az első nagy korszakról, tehát a reformáció hazai megjelenéséről és terjedéséről lesz részletesebben szó, illetve arról, hogy a nyugat-magyarországi horvátok mily módon kapcsolódtak be a reformáció magyarországi történetébe, és irodalmi nyelvi felfogásukra milyen hatással volt a Magyar Királyság nyugati részén kifejtett munkásságuk.

1.1. A reformáció Magyarországon a 16. században

A reformáció tanai Magyarországon elsőként a többségében német ajkú szabad királyi városban, Sopronban jelentek meg,

majd később Pápa és Sárvár is jelentős dunántúli központtá vált (PAYR 1924: 2). A lutheri tanok elsősorban a városi polgárság és a birtokos nemesség körében találtak követőkre (FABINY 1997: 29), viszont a nemesi birtokokon a parasztság is követte földesura vallását, így idővel a reformáció mind inkább elterjedt. A 16. sz. folyamán Nyugat-Magyarország területén a két legnagyobb befolyással és birtokkal bíró nemesi család a Batthyány és a Nádasdy család volt. Mindkét család érdemei megkérdőjelezhetetlenek, nem csupán vallástörténeti, hanem művelődéstörténeti szempontból is. Elegendő, ha csak a Nádasdyak sárvári birtokán virágzó iskolára és nyomdára gondolunk, vagy éppen Sylvester Jánosra, aki szintén Sárváron működött. A hazai reformáció történetében kiemelt jelentőséggel bír az 1591-ben Csepregen megtartott kollokvium. Ezen a gyűlésen szakadt ugyanis szét a reformáció két nagy ága a királyi Magyarországon. A két irányzatra való szakadás háttérében egyébiránt a Batthyány és Nádasdy család rivalizálását is könnyen felismerhetjük (FABINY 1997: 29). A csepregi kollokviumot követően a Batthyány család a Kálvin János-féle református tanokat követte, míg a Nádasdyak a Luther Márton által lerakott alapok mellett tartottak ki és váltak az ágostai evangélikus vallás legbuzgóbb követőivé. A sors furcsa fintora, hogy később mindkét főnemesi család visszatért a római katolikus hithez.

1.2. A nyugat-magyarországi horvátok

A 16. sz. során a törökök balkáni előretörésének hatására több ezer horvát hagyta el eredeti lakhelyét és telepedett át a Magyar Királyság nyugati határvidékére. A horvátok megtelepedése az 1520-as években kezdődött és több hullámban érkeztek az új lakosok, egészen az 1580-as évekig (HADROVICS 1974: 17). Az érkezők Pozsony, Moson, Sopron és Vas vármegye területén telepedtek le. Mivel valamennyi megye német neve a *Burg* főnévre végződik (Preßburg, Wieselburg, Ödenburg, Eisenburg) ezért ezt a területet *Burgenland*nak nevezik. A négy egykori vármegyét az első világháborút követő béketárgyalások területi döntései felszabdalták, ami

a szó jelentésszűküléséhez vezetett és ma már csak az ausztriai részt nevezik Burgenlandnak. A német szó mintájára keletkezett a horvát *Gradišće* 'Burgenland' tükörszó, ebből pedig a *gradišćanski* 'burgenlandi' melléknevet képezték. A nyugat-magyarországi horvátokat tehát burgenlandi vagy gradistyei/gradišćei horvátoknak nevezzük. Mivel Nyugat-Magyarország területére különböző horvát területekről érkezett az új lakosság, így értelemszerűen nyelvileg sem voltak egységesek. A letelepedett horvátok között mindhárom horvát nyelvjárás (što, ča, kaj) beszélői megtalálhatók voltak, mégis legtöbbször valamilyen ča-horvát dialektust beszéltek. Ebből következik, hogy a 18–19. sz. során használt irodalmi nyelvük alapját is a ča-horvát képezi, amely azonban nem mentes egyes kaj-horvát elemektől sem.

Az alábbiakban azokról a nyugat-magyarországi horvát településekről lesz szó, amelyekben a reformáció hatása tetten érhető volt, tehát voltak evangélikus lakosai és akár önálló gyülekezete is.

A Sopron megyei Kópházán (Koljnof) és Klimpán (Klingenbach/Klimpuh¹) volt evangélikus lakosság, bár gyülekezetté nem alakultak (PAYR 1924: 21). 1529–1533 között jelentős számú horvát lakosság telepedett meg Kismarton (Eisenstadt/Željezno) környékén: Nagyhöflány (Großhöflein/Velika Holovajna), Kishöflány (Kleinhöflein/Mala Holovajna), Szárazvám (Müllendorf/Melindoff), Lajtapordány (Leithaprodersdorf), Fraknónádasd (Rohrbach bei Mattersburg/Orbuh), Sopronszentmárton (Markt Sankt Martin/Sveti Martin), Sérc (Schützen am Gebirge/Česno). Ezek a települések Payr Sándor véleménye szerint elnémetesedtek (PAYR 1924: 24). Horvát lakosságú maradt azonban Szarvkő (Hornstein/Vorištan), Vulkapordány (Wulkaprodersdorf/Vulkaprodrštof), Büdöskút (Steinbrunn/Štikapron), Darázsfalu (Tausdorf an der Wulka/Trajštof), Darufalva (Draßburg/Rasporak), Cinfalva (Sigendorf/Cindrof) és Oszlop (Oslip/Uzlop) (PAYR 1924: 24–25). Jelentős horvát ajkú gyülekezet alakult

1 A ma Ausztria területén fekvő települések esetében régi magyar nevük mellett feltüntettem a hivatalos német és horvát nevét is.

Németlövön (Deutsch Schützen/Nimške Šice), ahol az 1530-as évektől egyre több horvát család telepedett le. A matrikulák tanúsága szerint a leggyakoribb családnevek a *Balić*, *Djuravić*, *Milković*, *Mušić*, *Palović*, *Portić*, *Radić*, *Štefanić*, *Sedemić* volt (PAYR 1924: 118). A település 16. századi jelentőségét jól mutatja az is, hogy 1592–93-ban itt működött Manlius híres vándornyomdája is (PAYR 1924: 119). Horvát anyanyelvű evangélikus lakosok éltek továbbá Sopronkövesd (Kevešd), Pereszteg (Peresteg), Pinnye (Pinjija), Hidegség (Vedešin), Fertőhomok (Umok), Füles (Nikitsch/Filež), Sopronkeresztúr (Deutschkreutz/Kerestur), Németújvár (Güssing/Novigrad), Rohonc (Reichnitz/Rohunac), Csajta (Schachendorf/Cajta), Incéd (Dürnbach in Burgenland/Vincjet) településeken.

Amint azt a fentebbi felsorolás is megerősíti, Nyugat-Magyarországon a 16. sz. során számos horvát telepedett le a Fertő-tó tágabban vett vidékén és a mai magyar-osztrák határ mentén. A Kismarton környéki Weiszprach-birtokokon és szerte Nyugat-Magyarországon a Nádasdyak birtokaiban a horvátok nem csupán megtelepedtek, hanem felvették földesuraik vallását, azaz a reformáció híveivé váltak, bár ez nem volt tartós állapot, hiszen a 17. sz. második felében már szinte kivétel nélkül visszatértek őseik hitéhez, a római katolikus valláshoz.

1.3. A reformáció és a horvátok

Ugyan a horvátok körében a reformáció korántsem bír olyan irodalom-, nyelv- és művelődéstörténeti jelentőséggel, mint akár a magyarok, akár a szlovének esetében, viszont kijelenthetjük, hogy számos érdekes kérdést vetett fel, amely nem egy esetben csupán évszázadokkal később foglalkoztatta a vezető horvát értelmiségieket. A reformáció eszméje elsősorban a mai Horvátország északi területein terjedt el, sőt igazi színtere Nyugat-Magyarország volt (BARTOLIĆ 1977: 1107). A protestantizmus terjedését, éppúgy, mint a magyaroknál, a legnagyobb horvát nemesi családok (Zrínyiek, Frangepánok) támogatták (OCZKOWA 2010: 180). A refor-

máció leglelkesebb hívei az isztriai glagolita papok köréből kerültek ki, legkiemelkedőbb alakjai pedig Stjepan Konzul, Anton Dalmatin, Juraj Cvečić és Juraj Jurišić voltak. A horvát protestáns írók aktívan együttműködtek a szlovén reformáció kiemelkedő alkotóival, így Primož Trubarral és Jurij Dalmatinnal, sőt Trubar egyféle tanácsadóként „bábáskodott” a horvát nyelven megjelent művek felett. Stjepan Konzul egyébként 1567-től 1579-es haláláig a nyugat-magyarországi Kismartonban és Fraknón működött (PAYR 1924: 26), így nem túlzás azt állítani, hogy Nyugat-Magyarország egy időben valóban a horvát protestantizmus otthona volt. Természetesen a horvát protestáns írók is követték az alapvető lutheri eszméket, így azt, hogy híveikkel érthető nyelven, azaz anyanyelvükön ismertessék meg a Biblia tanításait. Ehhez azonban fordításokra volt szükség. Konzul és társai komoly fordítói teljesítményt mutattak fel abban a pár évtizedben, amíg a horvát protestantizmus virágzott. Az anyanyelvre való fordítás azonban egy komoly nehézség elé állította a reformáció híveit. Ez nyelvi sokszínűség, vagy más szóval a nyelvi szétszabdaltság volt, ugyanis a horvátok által lakott területeken három nagy nyelvjárást is beszéltek, beszélnek, így Konzuléknak elsőként ezt a nehézséget kellett valamilyen módon feloldaniuk. A fordítás során saját anyanyelvjárásukra hagytakoztak, amely a ča-horvát isztriai-tengermelléki dialektusa volt (BARTOLIĆ 1977: 1111; VINCE 1978: 28). Ez azonban nem lehetett alkalmas arra, hogy valamennyi horvát anyanyelvűhöz szóljon, hiszen a ča-horvátot a Tengermelléken, a szigeteken és Isztrián beszélték/beszélik, így csak egy szűk réteget szólíthattak volna meg fordításaikkal. Ezzel Konzul is tisztában volt, ezért szemei előtt egy olyan hibrid nyelv lebegett, amely valamennyi horvát számára könnyen érthető. Ezért megmaradt ugyan az isztriai ča-horvát alap, viszont ezt kaj- és što-horvát elemekkel, illetve számos egyházi szláv jellegzetességgel egészítették ki (OCZKOWA 2010: 178; VINCE 1978: 28). Az eszme ismerős lehet számunkra, hiszen a horvát nyelv történetében később kétszer is felbukkan. Egyrészt a 18. században az ozalji nyelvi kör tagjaiban merül fel

egy közös, minden horvát számára érthető nyelv megalkotása. Másrészt majd mintegy száz évvel később az illírismus karolja fel ismét ezt a gondolatot. Azonban mint láthatjuk már a 16. sz. második felében a horvát protestáns írók körében is megfogalmazódott az egységes nyelv gondolata, viszont ennek megvalósulására még évszázadokat kellett várni. Ugyanakkor Konzul és társai munkássága maradandó nyomot a megjelent fordítások mellett nem hagyott a horvát nyelv és irodalom fejlődésében és könnyűszerrel söpörte el azt az erős ellenreformáció, amelyhez természetesen a protestantizmus marginális volta is jelentős mértékben hozzájárult.

2. A NYUGAT-MAGYARORSZÁGI HORVÁT IRODALOM ELSŐ SZERZŐJE – GRGUR MEKINIĆ

A reformáció tanai, amint azt már az 1.2. fejezetben ismerttettem, a Nyugat-Magyarországon megtelepedett horvátok körében is számos követőre lelt. A reformációs tanok megjelenése jótékony hatással volt a kialakulóban lévő irodalmi tevékenységükre is, amelynek nem csupán irodalmi, hanem jelen esetben nyelvtörténeti és kultúrtörténeti jelentősége is van. Az első nyomtatott könyvet, amely 1568-ban jelent meg, követte az első név szerint is ismert alkotó Grgur (Pythiraeus) Mekinić két énekeskönyve is. Nem feledkezhetünk meg az évekig Kismartonban és Fraknón tevékenykedő Stjepan Konzulról sem, azonban az ő munkássága nem köthető a nyugati végeken kialakulóban lévő gradišcei/burgenlandi horvát irodalmi nyelvhez, hiszen nem a lokális nyelvi alapon nyugvó nyelvet használta fordításaiban, hanem a már említett isztriai-tengermelléki ča-horvát dialektust.

2.1. Grgur Mekinić élete

Grgur Mekinić születésének helye és ideje ismeretlen. Először az 1591-ben megtartott csepregi kollokvium jegyzőkönyvében fordul elő a neve, Pythiraeus Gergely néven említik (ŠKAFAR 1969: 273), mint répcerkőhalmi lelkészt. 1603-ban és

1604-ben vizitációkon vett részt Bükön, Horpácson, Újkéren (JEMBRIH 1990: 9). 1596-tól haláláig, azaz 1617-ig a sopronkeresztúri evangélikus gyülekezet lelkészeként működött.

2.2. Mekinić munkássága

Mekinić lelkési hivatása mellett énekeskönyvek összeállítására és kiadására is vállalkozott. Ez nem olyan meglepő, hiszen maga Luther is jelentetett meg énekeskönyvet és egyéb-ként is, nem egy esetben a legjelentősebb protestáns szerzők a 16. században énekeskönyv-szerkesztőként és énekszerzőként is tevékenykedtek (H. HUBERT 2004: 7). Ehhez hozzátehetjük továbbá azt is, hogy Luther nagy jelentőséget tulajdonított az énekeknek, amelyeknek kiemelt szerepet szánt az anyanyelven való hit terjesztésében. Ezért maguk az énekek és az énekeskönyvek is jelentős mértékben hozzájárultak a reformáció tanainak gyors terjedéséhez (vö. JEMBRIH 1990: 23). A protestáns egyházban az énekeknek egy sajátos típusa, az úgynevezett gyülekezeti ének honosodott meg. A gyülekezeti ének olyan protestáns, anyanyelvű ének, „amelyet az egész gyülekezet énekel a templomi istentiszteleten, másrészt olyan dallammal ellátott strofikus költemény, amelyet a protestáns gyülekezetek bizonyos szabályozott módon használnak” (H. HUBERT 2004: 9). Mekinić tehát az énekeskönyvek kiadásával a reformáció, és ezzel együtt Luther eszméjének is kívánt adózni.

2.2.1. Dvseвне peszne (1609)

Mekinić első énekeskönyve 1609-ben jelent meg Sopronkeresztúron, Farkas Imre nyomdájában. Farkas Imre a híres vándornyomdász Manlius özvegyét vette el, így került hozzá a nyomda is (PAYR 1924: 82). Az énekeskönyv 160 éneket tartalmaz. A Zrínyi Miklósnak szóló ajánlót követik az énekek, amelyek a bibliai történetek mellett az egyházi év különböző eseményeit dolozzák fel, de megtaláljuk az alapvető imádságokat is.

2.2.2. Drvge kniige dvssevnih peszszan, psalmov, hymnuššev (1611)

Mekinić második énekeskönyve 1611-ben szintén Sopronkeresztúron és ugyanott jelent meg, azaz Farkas Imre nyomdájában. Ez az énekeskönyv valamivel kevesebb éneket, szám szerint 141-et, tartalmaz, szerkezetét tekintve viszont követi a két évvel korábban megjelentet. Ezt az énekgyűjteményt is mecénásának, Zrínyi Miklósnak ajánlja, viszont az előszóba egy fontos gondolat is bekerült, mégpedig az, hogy a horvátok számára fordította az énekeket: „ [...] ia oue moie druge kniige pešlžan Heruatom i Szlouinczem ka hafznomu i prudnomu ufaniu po redu peruih lipo špraune, [...]“.

2.2.3. Az énekeskönyvek forrásai

Mekinić énekeskönyvei forrásainak megállapítása nem állítja könnyű feladat elé a filológusokat, hiszen mivel a szerző egy igazi, mai divatos szóval élve multikulturális közegben alkotott, ahol német, magyar és horvát anyanyelvűek éltek együtt, magától értetődőnek tűnik, hogy az énekek fordításához is több irányból érkezhettek az inspiráció. Az énekeskönyveknek a német és szlovén protestáns énekeskönyvekhez való viszonyát részletesen Marijan Smolik (SMOLIK 1969: 250–262) mutatta be. Szerzőnk az énekeket elsősorban németből és latinból fordította horvatra, de magyar énekeket is fordított (JEMBRIH 1990: 22). Az eredeti énekek meghatározásában az énekeskönyvek dallamjelzései nyújtanak segítséget. Azonban az énekek száma Mekinićnél lényegesen több mint a német és szlovén protestáns énekeskönyvekben (SMOLIK 1969: 252). Az énekeskönyvekben előforduló énekek nagy népszerűségéről vall az a tény, hogy szinte kivétel nélkül mindet megtaláljuk a német, szlovén, sőt a későbbi ismert kaj-horvát énekgyűjteményekben, így Krajačević énekeskönyvében és a Pavlinski zbornikban (1644) is (JEMBRIH, 1990: 26). Véleményem szerint az énekek nagyobb számának okát a korabeli magyar protestáns énekeskönyv-hagyományban kell keresnünk. 1593-ban Bártfán jelent meg a *Az Keresztyéni Gyülekezetben Való Isteni dicséreték egyben szedegetett ujonnan nyomtatatot*,

émendaltatot és sok szép dicsireteckel meg öregbitettet című énekeskönyv, amely a 16. századi protestáns énekkészlet legfőbb válogatását adja, hiszen 267 éneket tartalmaz (H. HUBERT 2004: 139). Ez a példa is azt bizonyítja, hogy a magyar énekeskönyvek közt található Mekinić terjedelmeset is. Lőkös István (2014: 72–74) Mekinić magyar forrásainak vizsgálata során megállapította, hogy mindenképpen használta Gálszécsi István és Bornemissza Péter énekeskönyveit. Gálszécsi István evangélikus iskolamester és lelkész volt, akinek az énekeskönyve az első magyar nyelven megjelent énekeskönyv volt. 1536-ban jelent meg Krakkóban és híven követi Luther énekeskönyvét (H. HUBERT 2004: 106). Bornemissza Péter evangélikus énekeskönyve 1582-ben jelent meg Detrekőn *Énekek Harom Rendbe* címmel (H. HUBERT 2004: 129). Mindemellett okkal feltételezhetjük, hogy Mekinić ismerte a horvát protestantizmus műveit és szerzőit, tehát Stjepan Konzult és Antun Dalmatint is.

2.3. Mekinić jelentősége

Grgur Mekinić két énekeskönyve igen fontos jelentőséggel bír és nagy hatással volt a gradišcei/burgenlandi horvát regionális irodalom és irodalmi nyelv fejlődésére. Már maga az a tény is, hogy az 1609-ben és 1611-ben megjelent énekeskönyvek az egyedüli fennmaradt nyomtatott művek a 17. századból, amelyek gradišcei/burgenlandi horvát nyelven születtek, mutatja az ő jelentőségét. Viszont hatása a későbbi szerzőkre nézve ennél sokkal több. Egyrészt Mekinić volt az első szerző, aki a gradišcei/burgenlandi horvát irodalmi nyelvre jellemző ča-horvát alapon nyugvó nyelvi koncepciót követett. Ezzel mintegy irányt mutatott a 18. században alkotó szerzőknek. Másrészt a maga által megalkotott helyesírási-rendszer és grafémahasználatot követték a 18. sz. második feléig, sőt némely grafémája egészen a gajica bevezetéséig használatban maradt. Végül, de nem utolsó sorban, ami talán a legfontosabb: a reformáció eszméitől vezérelve kívánt gyülekezete tagjaihoz anyanyelvükön szólni és a protestáns hívők számára saját anyanyelvükön írt vallásos

énekeket adni. Nyelvi koncepciója pedig, hogy a ça-horvát nyelvi alapot kaj-horvát és esetenként što-horvát elemekkel is egészítette, pedig a horvát protestánsok által elképzelt nyelvi koncepcióval rokonítható, hiszen Stjepan Konzul és társai is hasonló nyelvi sokszínűséggel kívántak minél szélesebb réteghez eljutni és azokat megszólítani.

3. ÖSSZEGZÉS

A fentiekben szerettem volna rövid áttekintést adni a 16. sz. folyamán Nyugat-Magyarországon megjelent horvát népeség reformációhoz való kapcsolatáról és azt a korabeli, kissé szélesebb magyar, német és horvát kontextusban elhelyezni és értelmezni. Grgur Mekinić élete és munkássága pedig kiváló bizonyítéka annak, hogy térségünkben számos jótékony, vagy olykor kevésbé jótékony kulturális és politikai hatás alatt miképp sikerülhet valakinek hitéhez és népéhez is hűnek maradni és mindkettőt eredményesen és lelkiismeretesen szolgálni.

IRODALOM

- BARTOLIĆ, Zvonimir, 1977: Književni rad Stjepana Konzula i krug hrvatskih protestantskih pisaca. *Forum* 12/1100–1121.
- FABINY Tibor, 1997: *A Magyarországi Evangélikus Egyház rövid története*. Budapest: Evangélikus Sajtóosztály.
- HADROVICS László, 1974: *Schrifttum und Sprache der burgenländischen Kroaten im 18. und 19. Jahrhundert*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- H. HUBERT Gabriella, 2004: *A régi magyar gyülekezeti ének*. Budapest: Universitas Kiadó.
- JEMBRIH, Alojz, 1990: *Grgur Pythiraeus Mekinić i njegove pjesmarice (1609. i 1611.)*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- LŐKÖS István, 2014: *Literatura kajkaviana. A kaj horvát irodalomtörténet magyar szemmel*. Budapest: Kairosz Kiadó.

- OCZKOWA, Barbara, 2010: *Hrvati i njihov jezik*. Zagreb: Školska knjiga.
- PAYR Sándor, 1924: *A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület története*. Sopron.
- SMOLIK, Marijan, 1969: Grgur Mekinić in njegovi pesmariči 1609 in 1611. Časopis za zgodovino in narodopisje 60/246–272.
- ŠKAFAR, Ivan, 1969: Gergur Mekinić Pythiraeus, hrvatski protestantski pisatelj, in začetki slovstva pri gradišćanskih Hrvatih. Časopis za zgodovino in narodopisje 60/273–295.
- VINCE, Zlatko, 1978: *Putovima hrvatskoga književnog jezika*. Zagreb: SNL.

A szlovák evangélikus irodalom gyökerei

ZSILÁK MÁRIA

Abstract: In the introductory part of the essay, the author tells about the multifoldness of the Slovakian – German and Czech connections, especially considering their intellectual influences. While characterizing the evangelical religion and its intellectual output, she relies on the work of the ecclesiastical historian Ján Ďurovič who was the first to survey the literature connected to the Augustan Confession, from the initial phase of the Reformation to about the middle of the 20th century. In compliance with it, she gives a concise description of the ecclesiastical literature of the four periods defined by Ďurovič (1. *The Reformation epoch*, 2. *The counter-reformation*, 3. *Under the shadow of churches enacted by the law in 1681*, 4. *Modern times*). She draws attention to several data, phenomena, interrelations that are less known with the Slovaks about the naturalization and spreading of the Lutheran tendency of Protestantism. In the final part of her writing, the author points out some important characteristics that the lowland Slovaks living in Hungary brought along from their original places of residence.

Keywords: Reformation, Lutheran influences, Czech language, persecution of Protestants, literary genres

A történelmi Magyarország szlovákok lakta északi megyéiben igen kedvező feltételek alakultak ki Luther eszméinek befogadásához és elterjedéséhez a sokrétű német, valamint cseh kapcsolatok révén. A Németországból kiinduló szellemi áramlatok közvetlenül és közvetve, cseh közvetítéssel fejtették ki hatásukat a Felső-magyarországi megyék területén.

E területek közvetlen német kapcsolatai mély történelmi gyökerekre tekintenek vissza. Jelentőségüket néhány példával szeretném megvilágítani:

A 12-13. században elsősorban a bányavárosokban kolonizáció útján német lakosság telepedett le, amely jelentős szerepet játszott e városok gazdasági és társadalmi fejlődé-

sében. E más nyelvű és kultúrájú lakosság jelenléte nyomot hagyott a szlovák nyelv történeti fejlődésének folyamatában is. A nyelvészek tényezőként számolnak vele a Galgóc (Hlohovec) és közvetlen környéke nyelvkeveredésre utaló nyelvjárási sajátosságainak interpretációjakor.

A közvetlen német nyelvi hatásokat dokumentálja az első világi, szlováknak minősülő nyelvemlék 1378-ból, Zsolna város (törvény) könyve (Žilinská kniha), amelynek egy része Magdeburg város szervezeti szabályainak ill. törvényeinek fordítása. (PAULINY 1971: 35–38)

A német telepítések a későbbi századokban is folytatódtak főként egyes uradalmak szintjén.

A reformáció elterjedését érintő kapcsolatokról bővebben lesz szó az írás további részében.

E helyütt csupán egy megjegyzés erejéig térek ki a reformáció és az evangélikus vallás meghonosodását követő korszakok közvetlen német kapcsolatainak a téma tekintetében jelentőséggel bíró jellegére: az evangélikus lelkészi pályára készülő, itthoni teológiai tanulmányaikat befejező ifjak németországi egyetemeken töltöttek egy-két szemesztert, hazatértük után egyaránt szolgálták a magyarországi német és szlovák gyülekezeteket.

A szlovák luteránus vallási életet érintő német szellemi hatásokra, amelyek cseh közvetítéssel honosodtak meg – a jelenségek összetettsége okán szintén – a későbbiekben térek ki.

Ami a közvetlen cseh szellemi és kulturális hatásokat illeti, már a reformációt megelőzően is terjedtek a szlovákok között a Csehországból az egyház megreformálására irányuló törekvések. Némely nézetek szerint a husziták jelenléte révén kezdett meghonosodni irodalmi nyelvi pozícióban a latin mellett a cseh a történelmi Magyarország északi megyéiben. A husziták a közigazgatásba is bevezették a cseh nyelvet, iskolákat alapítottak, az egyházi életben gyakorló papjaiknak köszönhetően szintén megerősödött a cseh nyelv szerepe. (CZAMBEL 1898: 431–436, PAULINY 1971: 29–60)

A cseh mint a szlovák evangélikusok irodalmi nyelve a 19. század közepéig tartotta magát, egyházi, rituális nyelvként

pedig az 1993-ban kiadott új énekeskönyv kiadásáig, amely modern szlovák irodalmi nyelven jelent meg. (Evanjelický spevník 1993).

A szlovák evangélikus irodalmi örökség tömör jellemzéséhez Ján Ďurovič egyháztörténész munkáját vettem alapul, aki elsőként adott komplexnek tekinthető áttekintést e kérdésről a 20. század közepén. (ĎUROVIČ 1948)

A reformáció kezdeteitől a 20. század közepéig terjedő irodalmi munkásságot 4 korszakra osztotta:

1. *A reformáció korszaka* (Reformačná doba)
2. *Az ellenreformáció* (Doba protireformácie)
3. *Az artikuláris templomok árnyékában* (V tóni artikulárnych chrámov)
4. *Újkor* (Nová doba).

A korszakok elnevezése kivetíti a hozzájuk kapcsolódó feladatokat, amelyek meghatározzák az adott korszakhoz kapcsolódó írásbeliség jellegét is. Ebből adódóan az egyes korszakok evangélikus irodalma kapcsán nem csupán szép-irodalmi műfajokról kell szót ejteni.

Az I. korszak (Reformačná doba) legfontosabb feladata a reformáció eszméinek terjesztése, meghonosítása. Az új vallási irányzat meghonosításának gyakorlati megoldásai hívják életre az egyházi élet kialakításának szabályait lefektető műveket. Ďurovič nyelvi tekintetben két irányzatról szól, a latin és szlovák nyelvű írásbeliségről, szlovák alatt azonban a cseh nyelvet ill. annak valamely szlovakizált változatát kell értenünk (a továbbiakban is megtartom Ďurovič terminusát ebben az értelemben).

A latin nyelvű 16. századi írások főként az evangélikus tanítások magyarázatai a hatóságok felé, elhatárolódások a filipinizmus és a kálvinizmus irányzataitól, továbbá a lelkeszi hivatás szabályait tartalmazzák. Virágozik az ún. *történelmi diáriumok* műfaja, amely átmenetet képez a latin és szlovák nyelvű írások között. Egyes művek szlovák nyelvű szövegbe-téteket tartalmaznak. (ĎUROVIČ 1948: 20–21)

A hívőknek szánt egyházi rendet leíró munkák (Artikuly) szlovák nyelvűek. Nyelvi tekintetben is gazdagítják a kor-

szak szépirodalmát Pavol Kyrmezer drámái, bibliai játéakai: *O boháčovi a Lazarovi*, *Komoedia nová o vdově*, *Komoedia o Lazarovi*, amelyeknek a mai napig helyük van a szlovák irodalmi kánonban. Az istentisztelet szerves részét képezik az énekek, a 16. századi zsoltár szerzők közül Ján Silván emelkedik ki.

A korabeli vallásos és egyházi énekek - e kettős terminológia Luther nézeteit tükrözi, aki az énekek egy részét templomi, közösségi alkalmakhoz köti, más részét házi ájtatossághoz – dallamvilágáról sem érdektelen szót ejteni. Az első szerzők ismert világi énekek dallamaira alkották meg szövegeiket, pl. Ján Silván 1536-ból datált *Z hlubokosti volám k tobě* (=Mélyből kiáltok Hozzád, Uram) kezdetű énekéhez hozzáfűzi: *Písnička tato zpívá se na tu notu, jako O král Ludvíka porážce...*, azaz a Mohácsi vészről szóló históriás ének dallamára. (VRÁBLOVÁ 2014: 18). Más vallásos énekeit népdalok melódiáira szerelte: *Jak jest čistá věc z mladosti* (*Zpívá se na tuto notovanou notu aneb Proč kalina v stroze stojí*) (=Milyen tiszta dolog fiatalon; a Mért állsz olyan ridegen ostorménbangita) (V.ö: HVOZDŽÍK: 1937); *Srozumívám tomu, žeť radost není* (*Zpívá se jako Čížičku ptáčku*) (=Kezdem megérteni, hogy öröm nincsen; A Csíz madárka dallamára); *Poražený lid na světě (...zpívaj jako Pěkná Káča trávu žala po notách takto)* (=Leigázott népe a világnak; A szép Kati fűvet aratott dallamára). (VRÁBLOVÁ 2014: 25, 28, 29)

Az irodalmi tevékenység külön csoportját képezik a fordítások.

Fentebb szó esett a közvetett német szellemi hatásokról, amelyek főleg cseh filteren keresztül érkeztek szlovák közegbe. Ezt példázzák az első, szlovák területen fennmaradt evangélikus *Agendák*, amelyek azonos forrásra vezethetők vissza. A Besztercebányán és Eperjesen megőrződött *agendák* az *Agenda bohémica* másolatai. Besztercebányán az 1571-es kiadás másolata, Eperjesen az 1581-es második kiadásé őrződött meg. Az *Agenda bohémica* egy része Luther Márton *Katechizmusának* első cseh fordítása, mérvadó volt a liturgia kialakítása szempontjából. (ĎUROVIČ 1948: 22) A fordításhoz csatolt kéziratos ének anyagban Ján Ďurovič fedezte fel

a *Pater noster*, azaz *Otčenáš* két énekelt párhuzamát az *Otče náš jenž v nebi bydlíš* és a *Modlmež se Otci svému* kezdetűt, amelyek később bekerültek a szlovák evangélikusok legfontosabb énekeskönyvébe, a *Cithara Sanctorum* (1636) némely kiadásai-ba, amelynek összeállítója Juraj Tranovský. (ĎUROVIČ 1935: 186–190)

Az újabb kutatások a Besztercei agenda 17. századi változatának részletes elemzésére irányulnak, továbbá Luther Márton *Katechizmusának* szlovák fordítására, amely a szlovák területen élő németek lelki szükségleteit volt hivatott szolgálni. A szlovák(-nak tekintett) fordítást Daniel Pribiš *Kancionáléja* egészít ki 116 énekkel, az énekek 8 témakört ölelnek fel. Luther hatása egyik zsoltárának parafrázisán kívül a templomi szertartás énekeinek rendjében nyilvánul meg. (VRÁBLOVÁ 2014: 37–76) Az említett 8 témakör egyike megalapozza a temetési szertartási rend kialakulását.

Mint ahogy az a fentebbi utalásból kitetszik, az Ellenreformáció korszakában (2.), amely a 17. századot jellemzi, az evangélikus írásbeliség korábbi tendenciái folytatódnak, kiteljesednek, vagy más hangsúlyt kapnak egyes műfajok. A latin nyelvű alkotásokkal a külföldi kulturális életbe kapcsolódnak be a szlovák evangélikus szerzők, elsősorban *disputáikkal* (hitvitákkal). A latin nyelv az oktatási célú munkákban nyer további teret, jelentős a korabeli nevelési szándékot szolgáló latin nyelvű líra és dráma (iskoladráma).

A szlovák (cseh, szlovakizált cseh) nyelv művelését a *prédikációk*, *epistolák* szolgálják, amelyek ebben a korszakban a legjelentősebb egyházi irodalmi műfajjá válnak, számos nyomtatásban is megjelenik. Népszerűek a halottbúcsúztató jellegű írások kiadásai. Bővül a vallásos énekek és imák szerzőinek köre, számos *imagyűjtemény* és *kancionálé* keletkezik.

Az ellenreformáció új jelensége a protestáns üldözés, a lelkészek törvényszék elé idézése (1673–1674), majd elítélésük annak fényében, hajlandók-e a bírák által megszabott feltételekkel reverzalist aláírni. Az aláírás száműzetéssel jár, annak megtagadása kegyetlen következménnyel: spanyol gályarabságra ítélik azokat, akiket nem sikerül megtérniük.

A legismertebb gályarabságra ítélték pl. Ján Simonides, Tobiáš Masnicius, Štefan Pilárik. Az előző korszak *diáriumait* új tartalom tölti meg, a mártíromság elbeszélése. Bár Ján Simonides és Samuel Chalupka is írtak diáriumot, a szlovák barokk szépirodalom kanonizált alkotásaként Štefan Pilárik: *Sors Pilarikiana- Los Pilárika Štěpána* c. műve (1666) vált leginkább ismertté. Ďurovič a diárium jellegű munkákat alkalmi írásokként jellemzi.

Az emigrációba kényszerült alkotókkal új nyelv, a német is megjeleik a korabeli művekben, mivel leginkább Németország fogadta be az elűldözötteket. A protestáns üldözés jelenségét a maga összetettségében korabeli levéltári nemzetközi források alapján Eva Kowalská történész dolgozta fel monografikus formában. (KOWALSKÁ 2014)

A protestáns üldözésre bonyolult történelmi, társadalmi körülmények között került sor, apropót szolgáltat hozzá a Wesselényi-féle összeesküvés és a Rákóczi szabadságharc is. Tény, hogy számos szlovák területen élő nemes áttért az evangélikus hitre és csatlakozott II. Rákóczi Ferenchez, mivel a protestantizmus pártfogóját látták benne, ám később csatlakoztak. (GAŠPARÍKOVÁ 1930: 3–95) A pálfordulást igen jól jellemzik a következő adatok: míg Daniel Krman Kassán megszenteli a hadba induló Rákóczi-tábor zászlait, negatív viszonyulásról szólnak a Rákóczi szabadságharcot felidéző középszlovák területről származó népdalok Ján Kollár 19. századi kiadású népdalgyűjteményében. (KOLLÁR 1834–35) Krman szuperintendens személyisége azonban már a következő, Ďurovič korszakolása szerinti harmadik etapba vezet át.

A harmadik etap (3.) legjellemzőbb vonásaként a kiemelkedő személyiségek körül kialakult követői köröket emelhetjük ki: ilyen személyiségek pl. Daniel Krman (magyar nyelvű művekben Kerman Dánielként említik), Bél Mátyás, a kevésbé ismert Ondrej Šmál, Matej Šulek stb. A hitviták jelentőségüket veszítik, reménytelen vállalkozásokká válnak. A nyugati protestáns szemléletű műveltséggel kapcsolatot teremtő híd szerepét a biblia fordítások, ima gyűjtemények

posztillák töltik be. A közép-szlovák nyelvi terület északi részének evangélikus lelkészi alkotó rétege tovább gyarapítja a lírikát, Augustín Doležalnak köszönhetően megszületik az első szlovák nyelvűnek tartott eposz: *Pamětná tragédia*, amely a későbbiek folyamán forrásul szolgál Madách Imrének *Az ember tragédiájához*. (ĐUROVIČ 1848: 51)

Ez az evangélikus lelkészek ill. evangélikus családok dinasztiai kialakulásának korszaka. A lelkészek továbbra is egyaránt szolgálnak a magyarországi német és szlovák gyülekezeteket, amelyek a történelmi Magyarország evangélikuság bázisát képezik cca. a 20. század közepéig. Mint ahogy erről már fentebb érintőlegesen szó esett, e korszakhoz köthetik a *Cithara Sanctorum*, népszerű nevén a szerkesztő után *Tranoscius*nak nevezett énekeskönyv megjelenése, amelyhez napjainkban is számos szimbolikus értelmezés tapad.

A 18. század jelentős változást hozott az társadalmi-gazdasági életében. Véget ért a török uralom, az elnéptelenedett területeket Mária Terézia jóváhagyásával, sőt szorgalmazására benépesítették, ekkor jelentős számú szlovák és német evangélikus lakosság érkezett az ország délebbi területeire, főként az Alföldre.

A szlovák evangélikus telepesek a szájhagyomány szerint, hozták magukkal énekeskönyvüket, az új lakhelyeiken közvetlenül letelepedésük után templomot és iskolát építettek, lelkészt és tanítót hívtak meg az újonnan kialakult közösségek. E tények azonban levéltári adatokkal is látámaszthatók. Így került pl. Békéscsabára majd Szarvasra az id. és ifj. Tessedik Sámuel, ugyancsak a Markovicz család két tagja, a Haan család, amelyek jelentős kulturális szerepet tölthettek be a helyi közösségeken kívül az evangélikus egyház életében és a korabeli Magyarország kulturális és tudományos életében. Az egyes klánok, híveik, leszármazottaik tevékenysége átnyúlik a Đurovič által az evangélikus egyház történetének Újkornak (4.) nevezett korszakába is. E korszaknak csupán egy vonását emelném ki – a tudós, művelt lelkészek az egyházi életben és irodalomban követték a századok folyamán kialakult hagyományokat, azonban a legkiemelkedőbb személyiségek

nevéhez jelentős világi irodalmi és tudományos tevékenység is fűződik.

Zárszóként had utaljak vissza az imént elmondott, a magyarországi szlovák evangélikusságot jellemző, sztereotípiának ható tényre: a művelődés, írás-olvasás tudása megszerzésének igényére, amely a templom és iskolaépítésben, lelkész és tanító meghívásában manifesztálódott. Ján Mocko egyháztörténész fejti ki Juraj Tranovský egyházszerkezési tevékenysége kapcsán a sziléziai Valašské Meziříčí településben, ahová 1615-ben érkezett, s amely terület akkor Csehország részét képezte, hogy a templomi éneklésben csak az írni-olvasni tudó hívek vehettek részt. Sőt közreműködhetek a hit terjesztésében is. Akiknek nem voltak meg ezek a kompetenciái, hallás után tanulták meg fokozatosan az egyházi énekeket, addig más módon segíthették az egyházi életet, pl. viasz vásárlásával a világításhoz. (MOCZKO 1936: 55–86) Egyenrangúak kívántak lenni, az „élvonalhoz tartozni” – ez a tény készítette őket a megfelelő alpműveltség megszerzésére. Az Alföldre települt evangélikus szlovákoknak nem volt tudomásuk erről az összefüggésről cca. két évszázad távlatában, csupán magát az igény hagyományát vitték tovább.

IRODALOM

- CZAMBEL Samu, 1898: A tót nyelv és irodalom. Az *Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képekben I.-XXI.* Budapest: A Magyar Királyi Állami Nyomda Kiadása 1885 - 1901. A sorozat *Magyarország* c. kötete, Budapest: A Magyar Királyi Állami Nyomda Kiadása, 431–436.
- Evanjelický spevník, 1993: Liptovský Mikuláš: Tranoscus a.s.
- GAŠPARÍKOVÁ, Anna, 1930: Povstanie Rákócziho a Slovania. *Sborník FFUK*, Bratislava: FFUK, 3–95.
- ĐUROVIČ Ján 1935. Dva piesňové Otčenáše v najstaršej slovenskej Agende. *Cirkevné listy* 49/7/ 186–190.
- ĐUROVIČ Ján 1948: *Prehľad literárnych dejín slovenských evanjelikov*. Liptovský Mikuláš: Tranoscus.

- HVOZDZÍK, Ján, 1937: *Zovrubný slovník. Részletes szótár Slovensko-maďarský Maďarsko-slovensský I.* Praha-Prešov: Nákladom Československej grafickej únie, Úč. Spol.
- KOLLÁR, Ján, 1834-35: *Národné spiewanky.* Pešť: Univerzitná kníhtlačareň.
- KOWALSKÁ, Eva, 2014: *Na ďalekých cestách, v cudzích krajinách. Sociálny, kultúrny a politický rozmer konfesijného exilu Uhorska v 17. storočí.* Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.
- MOCKO, Ján, 1936: *Tranovský na Morave a v Sliezku. Tranovského zborník.* Liptovský Mikuláš: Tranoscius, 55-86.
- PAULINY, Eugen, 1971: *Dejiny spisovnej slovenčiny. I.* Bratislava: SPN.
- VRÁBLOVÁ, Timotea (zost.), 2014: *Citara svätých. Antológia zo slovenských prameňov cirkevných a duchovných piesn 16. - 18. storočia.* Bratislava: Kalligram, Ústav slovenskej literatúry SAV.

Tájrombolás és tájépítés Kollár Észak-itáliai útirajz-ában – Keszthely, Zalavár, Zalaapáti

KISS SZEMÁN RÓBERT

Abstract: This paper deals with a specific genre in Kollár's work, namely the travelogue entitled *Journey to Northern Italy* (1843), which is an integral piece of central European travelogues of the 19th century. The study focuses on the analysis of the first stretch of the author's journey on the territory of the Kingdom of Hungary, specifically on the description of the area Zalavár/Mosaburg which belongs to the well-known early medieval settlements of the Cyril and Methodius era. On one hand, in the focus of the author's interest is the method of the space organization of the mentioned travelogue rooted in the Baroque era (first of all the phenomena as enfilade or central organization of the space). On the other hand, the author pays attention to Kollár's efforts how to create a modern Slavic cultural space from the old one as well as with the endeavour of the writer how Slavic cultural space to get rid of captivity of Hungarians.

Keywords: travelogue of the 19th century, cultural space organization, national emblematicism, *Journey to Northern Italy*, the literature of Enlightenment

Az út és az utazás az elvagyódás és menekülés archetípusaként értelmezhető, amely során az ember az időt kívánja térben megragadhatóvá tenni. Hogy mikortól létezik az emberi kultúrában az időnek térként való elgondolása, nehéz megállapítani, a kereszténység történetében azonban tömeges méreteket Nagy Konstantin korában öltött, amikor keresztény zarándokok vándoroltak azon helyszínekre, ahol az üdvtörténet Jézushoz kapcsolódó eseményei lezajlottak. A kollári útirajzok az időnek és a térnek ezt az átválthatóságát állították a szláv nemzeti emblematizmus szolgálatába, amelynek eredményeként ugyan a múltra irányuló, de elsősorban a nemzet jövőbeni érdekeit szem előtt tartó szláv kulturális

utazásról és térről beszélhetünk az *Itáliai útirajz* esetében, amely 1843-ban látott napvilágot Pesten (KOLLÁR 1843).

A 18. század második felében francia és német nyelvterületen népszerűvé vált útirajzok és -beszámolók divathulláma, „nevezetesen: Denon egyiptomi régiségeinek leírása és ábrázolása (DENON 1802), Goethe itáliai utazása (GOETHE 1961), Eberhard (EBERHARD 1832, 1839), Förster (FÖRSTER 1840) és mások Itáliája” (KOLLÁR 1843: VII) minden bizonynyal elérte és magával ragadta már a jénai egyetem egykori hallgatóját is, ugyanakkor azonban még két évtizednek kellett elteltie ahhoz, hogy a pesti szlovák evangélikus lelkipásztor útra keljen Itáliába, és élményeit könyv formában is megörökítse. Míg ifjúkori utazásának élményei főleg költői műveibe és a hozzá tartozó *Magyarázatok*ba épültek bele, addig érett férfikorának itáliai élményei önálló kötetben öltöttek testet. Az útirajzok korabeli divatja mögött nyilvánvalóan kitapintható az a társadalmi-szociológiai tény is, hogy az utazás és a hozzá kapcsolódó művelődés lehetősége szélesebb polgári közönség, valamint egyházi és világi értelmiségiek előtt is megnyílt a napóleoni háborúk utáni európai béke időszakában. Ezen utazások elsődleges célpontja a németek számára Itália, elsősorban Közép- és Dél-Itália volt (FITZON 2004), míg a magyarországiak útjai gyakrabban Németországba vagy Franciaországba vezettek. E szempontból Kollár *Észak-itáliai útirajza* a két típus ötvözésének számít, valójában azonban egyfajta, a modern szláv nemzet megteremtését célul kitűző nemzeti emblematizmus részeként képzelendő el (KISS SZEMÁN 2014). A szláv nemzeti emblematizmus számos szállal kötődik a barokk szlavizmushoz (BRTÁN 1939), és az alteritással való kapcsolata különösen szoros azokkal a területekkel, ahol a tudományosság és a művészet, az egyes művészeti területek, műnemek és műfajok szinkretizmusa (például a szövegnek és a képiségnek az együttes megjelenése) valósul meg (KNAPP, 2005).

Az útrakelés elsődleges okait közvetlen módon a szerzői narrációból ismerjük meg: Kollár *Útirajza Előszavában* az utazás személyes okaként azt nevezi meg, hogy Vincenc Doležál-

lek, a császári-királyi határőrség felügyelője invitálásának tesz eleget, aki meghívta őt az 1841 szeptemberében tartandó esküvőjére az Alsó-Stájerország-i Rannba (Brežice, Szlovénia) miután bátyjánál, Antonín Doležáleknlál, a pesti Vakok Intézetének igazgatójánál néhány éve tett látogatása alkalmával megismerkedett és barátságot kötött a pesti lelkésszel (KOLLÁR 1843: III).

További okként Kollár hivatkozik az egyházi hivatalából fakadó túlterheltségére is (KOLLÁR 1838), hangsúlyozva, hogy a „szlovák lelkésznek itt nemcsak az egyházközségét és az iskoláját kell pasztorálnia és látogatnia, hanem az itt állomásozó, nagyobbrészt szlovákokból álló katonaságot, ezenkívül nyolc különféle ispotályt és kórházat, amelyek közül négy Pesten, négy pedig Budán található; mindehhez még négy katonai, vármegyei és városi fogdát, ráadásul a koldusok, árvák és hozzájuk hasonló elesettek és szerencsétlenek mindenféle intézetét.” (KOLLÁR 1843: III)

Ugyanakkor az út megvalósulásához a magyarországi evangélikus egyházban zajló aktuális viták is hozzájárultak, amelyekről a Zay Károllyal, az evangélikus egyház világi felügyelőjével folytatott párbeszédéből értesülhetünk. Zay egy reggel ugyanis azt a kérdést szegezte a szlovák lelkésznek, hogy csakugyan a tervezett konvent elől menekül-e Itáliába (KOLLÁR 1843: III). A párbeszédből, amely nincs híján szellemnek és elegáns pengeváltásnak sem, kiderül, hogy vitájuk a református és az evangélikus egyház tervezett uniójáról és Kollár ezzel kapcsolatos szerepvállalásáról szól. Ezzel kapcsolatban Kollár a következőképpen foglalja össze álláspontját: „A szlovákok azon a véleményen vannak, hogy az evangélikus magyarok számban csekélynek és gyöngének érezvén magukat azért akarnak egyesülni a kálvinistákkal, akik szinte valamennyien magyarok, hogy így egyesített erővel annál hevesebben rávessék magukat a szlovákokra, és annál biztosabban elmagyarosíthassák őket.” (KOLLÁR 1843: VI). Kollár tehát mindezen okok együttes hatására döntött úgy, hogy feleségét és leányát hátrahagyva 1841. szeptember 7-én útra kel. Reggel hatkor, mielőtt a pesti pontonhidat

megnyitották volna a hajóforgalom előtt, átkelt a budai oldalra, és a Dunántúlon és Horvátországon keresztül elindult Észak-Itáliába, hogy útja során, amit csak lehet, meghódítson a szláv nemzet és kultúra számára.

A 19. századi nemzeti emblematicizmus jócskán merített az alteritás kultúrájából és irodalmából. A barokk grand tour 19. századi szerényebb polgári változata, amelyre Kollár is indult, ezért meglepően sok elemét mutatja az előző korok utazási szokásainak például a mozgássor térbeli megszervezésében is, amely interpretálható akár a barokk térszervezés egyfajta leképződéseként. A barokk térszervezés leginkább is az enfilade, az axiális és centrális terek ritmikus váltakozásán alapul. Az enfilade térszervezés a kevésbé jelentős tereknek, például az egymásból nyíló szalonoknak és szobáknak a tengelyes fölfűzését jelenti. Ezt a fajta térszerkezetet egészíti ki a fontosabb közösségi helyiségek esetében, így például a fogadószalonok, templomok pozicionálásakor az axiális és centrális térszervezés. A nagyobb és fontosabb terek megformáltsága ugyanis, közösségi funkciójuk következtében, alapvetően eltér a személyességet és intimitást biztosító enfilade típusú térszervezéstől. Az *Észak-Itáliai Útirajz* narrátora a Dunántúlon való mozgásakor e térszervezési módokat váltogatja, mégpedig Keszthelyhez közeledvén a következőképpen: Veszprémet elhagyva gyors egymásutánban, azonos ritmusban követi egymást Vigántpetend és Kapolcs, majd az utazó elhalad a hegyesdi, a gyulakeszi és szigligeti várak mellett, s végül Balatonedericsbe ér. Az enfilade-szervezésű téren átvágva az egyes helyszíneken csupán egy-egy benyomás rögzül: Vigántpetend és Kapolcs esetében a köves, terméketlen talaj, a várak esetében a várromok festőisége, Edericsben a fecskék tömeges készülődése a költözéshez. Ez utóbbiban az elbeszélő azzal a sóhajjal kíséri a madarak gyülekezését, hogy hiába a technikai haladás (a vasút és a gőzhajó), a fecskék még mindig gyorsabban érkeznek úticéljukhoz. Keszthelyre érve azonban a gyors előrehaladó mozgás megtorpan, az elbeszélő figyelme kiélesedik, a tér kiszélesedik: ennek egyértelműen az az oka, hogy az elbeszélő számára fontos

tájegységbe, mégpedig szláv kultúrtájba lép be. Kollár egy fogadói beszélgetésből értesül arról, hogy Zalavárott – a kor szóhasználatában – „régiségeket” találtak. Ezért fogatot bérel, és másnap Zalavárra utazik, onnan meginvitálják Zalaapáti monostorába, majd pedig visszatér Keszthelyre, hogy másnap innen indulva másodszor is elhaladjon Zalavár mellett, miközben útját Nagykanizsa és Horvátország felé folytatja.

A fecskék gyülekezése a balatoni falu partján így kettős értelemben is megelőlegezi az elbeszélő utazását, azaz ilyen értelemben emblematikus: egyrészt jelenti az ellenséges környezet elhagyását, másrészt előrevetíti a megérkezést a klaszszikus területekre, amelyeket az elbeszélő bevallottan igyekszik elszlávosítani. A gyülekezés azonban még a készülődést jelenti, és ebben az értelemben a fecskecsapat gyülekezése előképévé válik a Kollár által Zalavárott és környékén leírt körnek: a szláv történelem kölcsönöz jelentőséget a helynek, aminek következtében az eddigi enfilade jellegű térszervezés centrálissá alakul: a kör középpontjában Zalavár áll, amely a Pribina- és Kocel-féle politikai hatalom, valamint a szláv apostolok vallási-nyelvi-kulturális erejének tárgyasulása. A szöveg közvetítette axiális és centrális térszervezést Kollár vizualizálja is a sajátkezűleg készített, és a nyomtatásba is bekerült térképpel, amelyen egy téglalap alaprajzú, tengelyes szervezésű erődítményt ábrázol, benne egy hasonló térszervezésű bazilikát, amelyet négy kör alakú bástya határol az egyenesek találkozási pontján, belsejében pedig egy félkör alakú apszis/kápolna egészít ki. Ez a zalavári térszervezési modell megismétlődik a teljes utazás vonatkozásában is: az enfilade linearitást, amelyet időnként megszakítanak a zalavári - zalaapáti - keszthelyi kiránduláshoz hasonló centrális mozgások, végül egy még nagyobb, teljes körbe szervezi az elbeszélő, hiszen útja Horvátországon keresztül Észak-Itáliába, majd onnan Tirolba, Bajorországba vezet, ahonnan pedig Pestre tér vissza. E nagy közép-európai kör tehát azzal a céllal készül, hogy, amint arra az útirajz hosszú, barokkos címének második fele is rávilágít, ezeket a területeket bejárva

„különös figyelmet fordítson a szláv elemekre” (*„se zvláštním ohledem na slawjanské žiwly”*).

A keszthelyi-zalavári útszakaszt két helyszín és történet keretezi. Az első a veszprémi főtéren játszódik, ahol Kollárt két nagyvelegi paraszt szólítja meg, s mint régi ismerősüknek elpanaszolják, hogy az evangélikus egyház fórumain továbbra is hiába próbálják meg elérni, hogy szlovák anyanyelvű lelkipásztort kapjanak. Ennek kapcsán a beszélgetésben föllevenítik a lajoskomáromi esetet, amikor is Veszprémben úgy megkorbácsoltak egy szlovákot, hogy az belehalt sérüléseibe. A veszprémi történetből Kollár arra következtet, hogy „több hasonló csehszlovák és vend falu is megbújjik a nemzeti örület és nyelvi tirannizmus alatt” (KOLLÁR 1843: 7). Kollár az eset miatt a vármegyét hibáztatja: meglátása szerint nem békés polgárokat kellene büntetnie csak azért, mert vállalják nemzetiségi hovatartozásukat, hanem a bakonyi betyárokat, akik rendre veszélyeztetik az utazók életét. A Veszprémtől az országhatárig tartó útszakasz másik végén a Mura folyó állja az utazó útját, amelyen révészek szállítják át az utasokat. A leírás szerint a magyar révész és felesége óriási patáliát csapott, amiért az esti órákban érkező utazók még aznap át akartak kelni a túlpartra. A nagy „teremtettézzessel, baszdmegeléssel és kutyalelkezéssel” (KOLLÁR 1843: 19) járó hajcihőt a folyó túloldalalon meghallotta a horvát révész is, aki viszont készséggel átsegítette őket a túlsó partra, ahol is az utazók megkönnyebbulten maguk mögött hagyták Magyarországot.

E dunántúli szlovákok sérelmeivel és a magyar révész kulturálatlanságával keretezett magyarországi útszakasz tehát azt a barokk szlavizmusban elterjedt toposzt eleveníti meg, mely szerint az óslakos szlávtság a maga alávetettségében senyved a keletről érkezett, erőszakos és barbár hódítók uralma alatt. E koncepcióban a szláv óslakosság a terület igazi birtokosa, övé az itt fellelhető kulturális örökség, ő alakította a tájat a kultúrtájjá. A barbár magyarok számára a keresztény múlt, kultúra és táj nem értelmezhető, ezért szabadon prédálható és pusztítható. A keresztény kultúrtáj és a barbár hódítók toposza nem újkeletű az európai kultúrában: a kis-ázsiai

és észak-afrikai keresztény közösségek arab hódításáig vezethető vissza. Erre a toposzra épült rá Közép-Európában a törökidőszak következményeként az ún. németországi Türkenliteratur is. Kollár a barbár népet, jelen esetben a zalai magyar embereket a következőképpen írja le: „Csaknem egész Zala megyében nem láttunk barátságos és szép arcot. A lakosok alacsony növésűek, erős testalkatúak, többé-kevésbé egyforma arcúak, komorak, ruházatok Milfay-szerű, piros csíkokkal díszített szőnyeg.” (KOLLÁR 1843: 8). (Milfajt Ferkó Sobri Jóska betyár alvezére volt.)

A kollári politikai és kulturális koncepcióban a 30-as évektől fogva figyelhető meg az az erőteljes fordulat, amelynek következtében az első számú ellenkultúra (ROSZAK 1969) pozícióját a némettől a magyar veszi át: ettől fogva a szláv kultúra elsősorban a magyarral szemben definiálja önmagát. Az ellenkultúra pedig megvetendő, elutasítandó és pusztítandó mind a táj, mind a tárgyak, mind pedig a szellem vonatkozásában.

Az ellenkultúra tájra való kivetítésének példájával szolgál Kollár a keszthelyi Georgikon és környéke bemutatásakor is. „Az itteni Georgikon (azonban) a környező táj szépítésére és művelődésére semmilyen hatással sem volt. Mert az itteni utak rosszak, a kertek és szőlőskertek kerítései a régiségtől korhadnak: a mezőgazdaság és a szőlészet úgy berendezett, mint máshol. Maga az intézmény is rossz állapotban található; piszok az udvaron, a falakon és az iskolákban: ennek ellenére a múlt évben a diákság 63 főt számlált.” (KOLLÁR 1843: 8) Salesius Gáspár, a zalaapáti bencés jószágigazgató tudatlan ember, akinek fogalma sincs a zalavári romterület kulturális jelentőségéről. Ugyanakkor, és ez jó hír a némettség számára, Kollár fogadóbeli német beszélgetőtársát (egy közelebről nem ismert Speil nevű urat) szemrevaló és a többi vendégnél (értsd magyaroknál) műveltebb és beszédesebb férfiként írja le, aki megerősíti az elbeszélő reményeit, hogy Zalavárott „régiségeket” talál, ugyanakkor azonban figyelmezteti, hogy az ellenkultúra elnyomószerve, a vármegye már elrendelte a zalavári romok építőanyagként való fölhasználását egy új országot megépítésére (KOLLÁR 1843: 9).

A zalavári kirándulás legfontosabb küldetése ettől fogva a magyar fogságban lévő táj fölszabadítása lesz. A zalavári romterület mint fontos szláv kultúrtáj beemelődik a modern szláv nemzeti emblematizmusba. Kollár a negyvenes évekre már aprólékosan kidolgozta a szláv nemzeti emblematizmus számos területét. Megjelentette a *Szlávia leánya* második, bővített kiadását a hozzá tartozó *Magyarázatokkal* (KOLLÁR 1832), valamint megalkotta a szláv kulturális kölcsönösség elméletét (KOLLÁR 1837), amellyel fölvaltotta az alteritásból örökölt hunagrizmust: eszerint a nyelvi és kulturális cseh-szlovakizmus és illírizmus helyettesíti majd a latint a magyarországi szlávoknál. A politikai hungarus-tudat helyébe pedig a szlávtság politikai összetartozásának egyelőre imaginárius eszméjét iktatta be a koncepcióba. Gajjal ellentétben, aki 1841-es oroszországi útjáról komoly pénzbeli támogatással tért vissza, nem maradtak fenn dokumentumok arra vonatkozóan, hogy Kollár orosz ügynök lett volna, ugyanakkor a „szláv kulturális kölcsönösség” koncepcióját a magyar szellemi közegben gyakran illették pánszláv jelzővel, Kollárt pedig a kortárs szellemi életben orosz ügynökként tartották számon. Kollár ugyanakkor a másik oldalon – a magyarországi szláv értelmiségiek jelentős részéhez hasonlóan – rettegett a reformkor „magyarmániájától”, magánéletében folytonos menekülésre, az állami és egyházi életben pedig állandó védekezésre kényszerült. Ilyen körülmények között tehát természetes, ha *Észak-itáliai útleírása*-t is a személyes és a nemzeti exodus kulturális modelljeként tárgyaljuk. Ebben a modellben pedig a szláv kultúrtáj politikai és etnikai határok fölötti imaginárius fenoménna válik, amely ugyan látszólag magában foglalja Magyarország nyugati felét, Észak-Itáliát és Bajorországot is, ám valójában minden reális tér fölött és a jelenidejűséget meghaladó múlt és jövő síkján helyezkedik el.

Az elbeszélőt félelme, hogy lelepleződik nemzeti és nyelvi hovatartozása, az útleírás magyarországi szakaszán folytonos mimikrire kényszeríti, amely ebben az esetben azt jelenti, hogy Kollár megkísérli elaltatni az ellenkultúra képviselőinek a gyanúját, hogy utazásának célja a modern szláv nemzet

megképzése volna. A mimikri egyik jól bevált technikájának az bizonyul, hogy a narrátor a modernitás korából tudatosan visszatér az alteritáshoz. Kulturális szempontból ez a hun-garus-tudat föllevenítését jelenti, nyelvi szempontból pedig a közös magyarországi kulturális nyelvnek, a latin szerepének a hangsúlyozását. Nem problémátlan a dunántúli katolikus közeg egyházi túlsúlyának kezelése sem – ezt Kollár saját evangélikus identitásának elhallgatásával oldja meg, miközben a középkori katolicizmus egységére alapozza megtévesztő kulturális hadműveleteit. Célja elérésének érdekében úgy tesz, mintha egyformán érdekelnék a koraközépkori szláv, a középkori és barokk építészeti emlékek, és nekilát, hogy ennek jegyében lemásolja a zalaapáti könyvtár egyik ilyen témájú kéziratát.

Szintén a szláv kultúrtáj felszabadítását szolgálja az elbeszélő argumentációs rendszerének egy másik eleme, amikor is a nagy nyugat-európai nemzetek éppen alakulófélben lévő örökségvédelmére hivatkozik. Eszerint ezek a nemzetek tetőket és épületeket ácsolnak azon becses emlékeik fölé, amelyeket meg szeretnének óvni a pusztulástól.

További tájfelszabadítást jelentő eszköznek tekinthetjük a Kollár által is lelkesen művelt „régiségtan”-t, amely a modern filológia és régészet prototudományának tekinthető: Kollár modern filológiai eszközökkel, a korabeli források, mint például a salzburgi krónikás megidézésével kapcsolja vissza Mosaburg örökségét a német kultúrtörténetbe, s így módon szabadítja ki a barbár keleti nép tudatlanságának fogásából. A zalavári romterület pontos dokumentálásával és alaprajzának közlésével az elbeszélő rögzíti a látott állapotot, amely azt a célt szolgálja, hogy ettől fogva minden változás érzékelhető és számonkérhető legyen.

Végül a politikai befolyásolás/lobbizás eszköztárát is igénybe veszi, hiszen a zalavári romok épségének megőrzése érdekében nem kisebb alakhoz, mint Deák Ferenchez fordul egy német nyelvű levélben, aki ekkor Zala vármegye tisztviselője volt. (A levél cseh változatát természetesen belekomponálja az útleírásba is.)

A tér alapvető mozdulatlansága és az elbeszélő mozgás-sora bonyolult kölcsönhatásba kerül egymással, amelyhez számos olyan pszichológiai mozzanat is társul, amelyből az elbeszélő által felvett szerepekre és (ál)arcokra következtethetünk. Az első helyszínen, Veszprém-ben, rögvest az elbeszélő nárcisztikus tökéletességébe ütközünk, amikor egy lapalji jegyzetben a fiatal szlovákoknak önmagát állítva példaképpül elmondja, milyen kitűnően rajzol, és mennyi mindent lerajzolt Körmöcbányától kezdve ezen *Útirajzáig*. Ezek után a felvilágosult demokrata szerepében prezentálja önmagát, amint a nagyvelegi parasztok megszólítva őt a keze után kapnak, hogy megcsókolják. Ezt a feudális gesztust az elbeszélő azzal a magyarázattal utasítja el, hogy a férfiak közötti kézcsók számára visszatetsző. Előtte azonban még kioktatja a veszprémi kórus olműtzi származású vezetőjét, hogy ne szégyellje a vele való kommunikációban cseh anyanyelvét használni. Keszthely etimológiája kapcsán a nagy nyelvész halljuk, amint a 'kostel' (templom) szóból eredezteti a város nevét. Bogyai szolgabíró, Göncz Adalbert zalavári plébánost és Salesius Gáspár bencés jószágigazgatót az ószláv kulturális hagyomány lelkes apostola arra akarja rávenni, hogy akadályozzák meg a zalavári romterületen a kövek kitermelését. E szerepében szinte extatikus állapotban láttatja magát, amint Krisztushoz hasonlóan „ünnepélyes szigorúsággal és szent hevülettel” (KOLLÁR 1843: 10) úzi el a templomtól a kufárokat. A következő mondatokban a jól értesült hírlap olvasót és a műemlékvédelem ősatyját látjuk, amikor párizsi példára hivatkozva állítja, hogy a francia főváros régi épületeit szeszgyáros telekspekulánsok semmisítik meg. Az ezt követő oldalon szláv Schliemannként ás, mér és rajzol, hogy megmentse a szláv Tróját a széthordástól.

Kollár tehát rombol és épít. Rombolja a magyar táj szerkezetét, hogy előkerüljön a textúrájából az elfedett szláv kultúrtáj. A felfedett szláv kultúrtáját pedig megkísérli kiemelni a magyar környezetéből, hogy betagozhassa az egyelőre még nem létező, imaginárius Szláviába.

E szándék- és cselekvéssor a magyar környezetben akarva-akaratlanul is folytonos mimikrire kényszeríti a narrátort,

amely egyrészt építi az elbeszélőt, hiszen új és új szerepeket játszat el és álarcokat tetet föl vele, ugyanakkor ezzel párhuzamosan elfedi az eredeti narrátort, és ezzel alapvetően rongálja az arcát. Az elfedett testből és a maszkokkal eltorzított arcból épül föl az az imaginárius lény, aki valójában már nem azonos eredeti önmagával, hiszen ha tükörbe pillantana, saját vonásai helyett önmaga halotti maszkja tekintene vissza rá. Ebben az értelemben állíthatjuk, hogy az útleírás éppúgy, mint bármely önéletírás – Paul de Mannal szólva – „éppannyira megfoszt és alaktalanná tesz, mint amennyire helyreállít. (...) elleplezi, hogy a szellemi arculat megrongálódását okozza” (MAN 1997: 93-107).

IRODALOM

- EBERHARD August Gottlob, 1832: *Italien wie es mir erschienen ist I-II*. Halle: E. Heynemann.
- DENON Dominique Vivant, 1802: *Voyage dans la Basse et Haute - Égypte pendant les campagnes du général Bonaparte*, I-II.
- –, 1803: *Reise in Nieder- und Ober-Aegypten, während der Feldzüge des Generals Bonaparte*. Aus dem Französischen übersetzt und mit einigen Anmerkungen begleitet von Dietrich Tiedemann fürstl. hessischem Hofrath und Professor der Philosophie in Warburg. Mit acht Kupfern. Berlin, in der Vossischen Buchhandlung.
- FITZON Thorsten, 2004: *Reisen in das befremdliche Pompeji. Antiklassizistische Antikenwahrnehmung deutscher Italienreisender 1750–1870*. de Gruyter Verlag
- FÖRSTER Ernst Joachim, 1840: *Handbuch für Reisende in Italien*, München: Számomra csupán a könyv nyolc évvel későbbi, 4. kiadása volt hozzáférhető: FÖRSTER Ernst Joachim, 1848: *Handbuch für Reisende in Italien von dr. Ernst Förster*. Vierte verbesserte und vermehrte Auflage. Mit einer Wegweiser für Leidende von Dr. Rudolf Wagner Professor der Medizin in Göttingen. Mit vielen Karten und Plänen. München: Literarisch-artistische Anstalt der J. G. Cottaschen Buchhandlung.

- GOETHE Johann Wolfgang von, 1961: *Utazás Itáliában*. Budapest: Magyar Helikon.
- KISS SZEMÁN Róbert, 2014: *Slovanský Goethe v Pešti. Národní emblematizmus stredoevropských Slovanů*. Praha: Akropolis.
- KNAPP Éva, 2005: *Irodalmi emblematika Magyarországon a XVI-XVIII. században*. Budapest: Universitas Könyvkiadó.
- KOLLÁR Ján, 1832: Výklad čili Přjmětky a Wyswětlivky ku Sláwy Dceře. S obrazy, s mappau a s Přjdwkem drobnějšich básnj rozličného obsahu, od Jana Kollára. W Pešti tiskem Trattnera a Károliho.
- , 1837: Ueber die literarische Wechelseitigkeit zwischen den verschiedenen Stämmen und Mundarten der slawischen Nation. Von Johann Kolár. (Aus dem Slawischen, in der Zeitschrift Hronka gedruckten, ins Deutsche übertragen und vermehrt vom Verfasser.) Pesth, 1837. Gedruckt mit von Trattner-Károlyischen Schriften.
- , 1843: Cestopis obsahující cestu do Horní Italie a odtud přes Tyrolsko a Baworsko, se zvláštním ohledem na slawjanské žiwly roku 1841. konanau a sepsanau od Jana Kollára. S Wyobrazeními a Přílohami též i se Slowníkem slawjanských umělcůw všech kmenůw od neystarších časůw k nynějšímu wěku, s krátkým žiwotopisem a udáním znamenitějších, zwláště národních, wýtworůw. W Pešti. Tiskem Trattner Károlyiho.
- MAN Paul de, 1997: Az önéletrajz mint arcrongálás. *Pompeji* 8(1997) /2–3. <http://www.irodalomelmelet.atw.hu/deman.pdf> Utolsó letöltés: 2016. 04. 20.
- ROSZAK Thodore, 1969: *The Making of a Counter Culture. Reflections on the Technocratic Society and Its Youthfull Opposition*. Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press.

A tanulmány az NKFIH (K-124873 sz.) Hungarikumok Ján Kollár életművében című kutatási program keretében született.

Vallási terminológia a jelentősebb magyar–szerb kétnyelvű szótárakban

URKOM ALEKSANDER

Abstract: In this paper, through the comparison of the most important dictionaries of the Serbian-Hungarian lexicography, several religious terms are processed. The goal is to compile and compare religious terminology, either as a separate item or as a part of a sentence in examples, throughout different dictionaries. The paper will engage the words of religious terminology of four already published dictionaries Brancić Blagoje–Derra György: Hungarian-Serbian dictionary (Novi Sad, 1889), Đisalović Veselin: Hungarian-Serbian dictionary (Novi Sad, 1914), Hadrovics László: Hungarian-Serbian dictionary (Budapest, 1958), Palich Emil: Hungarian-Serbian dictionary (Budapest, 1968), and this material will be compared with the terminology of the new, big Hungarian-Serbian dictionary that is under construction.

Keywords: Serbian-Hungarian lexicography, religious terminology, bilingual dictionaries

BEVEZETÉS

A következő részben a szerb–magyar lexikográfia jelentősebb szótáraiban felelhető vallási terminológiával foglalkozunk. Célunk bemutatni mindazokat a szavakat és kifejezéseket, amelyek a hit és vallás témakörben használatosak, és amelyek vagy külön szócikkben kerültek feltüntetésre, vagy példamondatokban kerülnek felhasználásra. Ahogyan a korábban is, ebben a részben is a vallási terminológiát elemezzük a következő négy szótárban: Brancsits Blagoje–Derra György: *Magyar–szerb szótár* (Újvidék, 1889), Gyiszálovics Veszelin: *Magyar–szerb szótár* (Újvidék, 1914), Hadrovics László: *Magyar–szerbhorvát szótár* (Budapest, 1958), Palich Emil: *Magyar–szerbhorvát kéziszótár* (Budapest, 1968), és összevetjük a jelenleg készülőben lévő új magyar–szerb nagyszótárban található terminológiával.

A vallási terminológiát a szótárakon kívül szakirodalomban is kutatjuk, mivel azoknak jelentése a legkülönbözőbb okok miatt változhat, módosulhat. Íme egy erre vonatkozó példa: „a hagyományos értelemben vett „megváltást” az utca nyelve kifejezni sem tudja... A „hit”-et igen sokan hiszékenységgént, könnyelműségként, irracionitásként értelmezik. A „szerelem” szó pervertálódik, erotikus, élvezeti mellékízű, én-központú kifejezéssé válva.” (TOMKA 2006: 289).

A fent megjelölt szótárak elemzése során a következő kérdésekre szeretnék választ kapni: 1) A szerb-magyar lexicográfia történetében felismerhető-e bármilyen elv, amely szerint a vallási terminológiát dolgozzák fel a fenti szótárak, amelyre figyelemmel kell lenni az új készülő félben álló szótár elkészítésénél?, 2) Felismerhető-e bármilyen törvényszerűség a vallási terminológia szerepeltetésére egy szótárban, amelyet alkalmazni kell az új szótárnál?, 3) Beszélhetünk-e a szótári szócikkek fejlesztéséről, fejlődéséről azoknál a szócikkeknél, amelyek tartalmazzák vallási terminológiát, felismerhető-e a korábban kiadott szótárakra való építés, hivatkozás?, 4) Észrevehető-e a vallási terminusok csökkenése vagy növekedése az idő során, változott-e a jelentésük? Ezekre és hasonló kérdésekre választ próbálunk kapni a fenti szótárak szócikkeik elemzése során.

A MÓDSZER

A vallási terminusok elemzését kétféleképpen végezzük. Az első módszer az újonnan készülőben lévő szótár vallási terminusainak az elemzése, mivel a magyar hasáb már elkészült és ez lehetővé tette a vizsgálatot, mivel megjelölésre kerültek benne a vallási terminusok. Az új magyar-szerb szótárban több mint 400 szót vagy kifejezést jelöltek meg vallási terminusként. A terjedelmi korlátok miatt, ebben a szövegben csak 25 vallási terminus elemzését mutatjuk be, azonban az elemzésben az első száz terminusra térünk ki. A kijelölt terminusok a korábbi szótárakban fellelhető terminusokkal történő összevetéssel megkíséreljük megválaszolni a fent

megjelölt kérdéseket. Második módszerként, az elemzett négy szótárban kikeressük mindazokat a fogalmakat és kifejezéseket, amelyeknek a vallási tartalma észrevehető, és amelyekkel nem találkoztunk az új magyar–szerb szótárban. A szótári tartalom elemzését megelőzően megemlítjük mindazokat az aspektusokat, amelyek szerint az elemzés sorra kerül, és amelyek egyben a lexikográfiában alkalmazott legtipikusabb irányelvek a terminológia elemzésében.

A vizsgálat a szótárakban fellelhető ekvivalensek gyakoriság szerinti szerepeltetésére fog kitérni, mivel azt szeretnénk megtudni, hogy az ekvivalenseket az előfordulásuk szerint sorrendbe állították vagy sem, ha meg nem tették azt, miért nem.

A második fontos kérdés a vallási tartalom. Az elemzés során meg fogjuk vizsgálni, hogy a történelem során az egyes fogalmaknak a vallási jelentése vagy tartalma változott-e, elveszett, és ha igen, melyek azok az okok, amelyek ezt indokolták, eredményezték. Emellett, vizsgálatra kerül, hogy melyik esetben nem került megjelölésre a vallási tartalom, és mennyire lehet azt az adott történelmi időszakban uralkodó a vallással és hittel szembeni társadalmi elfogadottságnak tulajdonítani. Mennyire voltak azok a tartalmak szükségtelemek, és mennyire jelentettek terhet egy adott társadalomban.

Mivel a négy vizsgált szótár között kettő szerbhorvát nyelvű, fontos megvizsgálni milyen mértékben hatott a szótári szókészletre a horvát nyelvi jelleg azokban a szócikkekben, ahol a vallási tartalom fellelhető, megjelölésre kerültek-e a szerb és a horvát variánsok, észrevehető-e egyáltalán a két nyelv közötti különbség, és észrevehető-e valamelyik nyelv dominanciája vagy sem.

A következő kérdéskörben a megfelelő ekvivalens meglétét vagy hiányát vizsgáljuk. Különböző okok lehetnek az adott ekvivalens hiányára. Ezt okozhatja a térbeli korlát egy nyomtatott szótárban, amikor egy kisebb terjedelmű szótárban egyszerűen nem áll rendelkezésre elengedő tér az összes ekvivalens és árnyalatai szerepeltetésére. Azonban, gyakran fordul elő, hogy az egyik szófajt vagy alaki formát a szerkesz-

tők nem jelölik meg a szótárban, így akár egy fontos terminus is ennek következményeként nem találja meg a helyét egy szótárban. Természetesen, a hiányát akár a nagyon ritka használat is eredményezheti, mivel a szerkesztők elsősorban a mindennapokban előforduló példákat igyekeznek a szótárakban szerepeltetni. A fenti okok mellett, az egyes terminusok szükségtelessé-, vagy problémássá válhatnak, akár feleslegessé minősülhetnek, a politikai, vallási vagy társadalmi szemlélet miatt. Itt a fontos szempontokat elemezhetjük Tomka Miklós eszmefuttatásában miszerint „a 19. század közepétől a 20. század közepéig terjedő időszak meghatározó jelenségei egyfelől a nemzeti törekvések erőteljes szerepe; Európa nemzetállamok szerinti politikai átrendeződése; a gyarmatbirodalmak kialakulása; a falusi, közösségi, hagyományos kultúra és közösségi szervezet háttérbe szorulása; a gyors iparosodás, az ipari társadalom megszerveződése és ezzel egyidejűleg a munkakérdés és az osztályharc kiéleződése; a nagyvárosi, mobil, demokráciára törekvő, modern társadalom megszületése, és a liberalizmus. (2007: 165). Hasonlóképpen vélekedik Bögre Zsuzsa-Kamarás István szerzőpáros is, amikor az alábbi megjegyzést teszik: „A negyvenes évek második felétől a hatvanas évek közepéig együtt járt a szocialista modernizáció a vallás elleni erős fellépéssel, és ennek következtében a felfelé mobilok közül sokan elhagyták a vallást.” (2013: 207)

A következő kérdéssor, amellyel foglalkozni fogunk, az illusztráció a szótári szócikkekben. Az illusztráció és illusztrálás fogalom alatt, nem a képi megjelenést, hanem a példamondatok formában a mindennapi használat illusztrálását, bemutatását értjük. Fontos megvizsgálni, hogy a vallási terminusok használatát milyen módon és mennyire következetesen illusztrálják a vizsgált szótárak. Mikor illusztrál egy szótár és mikor nem? Miért nem fontos az egyes esetekben az illusztrálás? Beszélhetünk-e itt is a terjedelmi korlátokból eredő problémákról? Vagy esetleg az egyes terminusok felhasználása egyszerű és világos? Szükséges-e egyáltalán – és mikor – a vallási terminusok használatának illusztrálása? Ebben a témakörben nagy segítséget nyújtanak a vallási sza-

vak szótárai, amelyek a legkülönbözőbb módon szerepeltek a vallási terminusokat, illetve közlik jelentésüket. Például a Bölskei-Lenkey féle „Idegen eredetű vallási szavak és fogalmak szótárában” a vallási terminusok részletes leírásokat kapnak, lásd „adventisták” – szabadegyházi protestáns felekezet, tanításuk középpontjába Krisztus közelinek vélt eljövételét állítják (1991: 9); „apokalipszis” – leleplezés, kijelentés, kinyilatkoztatás; az Újszövetség zárókönyvének, a Jelenések könyvének neve (1991: 14); „apokrifus” – rejtett; nem kánoni. A Biblián kívüli iratok. (1991: 14)

A következő kérdéskörben azt vizsgáljuk, hogy milyen formában követhető a vallási terminusok fejlődése. Mivel a vallási terminusokat egy-egy történelmi kontextusban elemezzük és vizsgáljuk, betekintést nyerhetünk azok fejlődésébe és láthatjuk azok egymásra épülését. Amennyiben az adott terminus felhasználására a korábbi lexikográfiai műben minta vagy megoldás található, valószínűsíthető, hogy az időben későbbre eső szótárkészítésnél a szerkesztők támaszkodhattak azon eredményekre és felhasználhatták az adott terminus későbbi fejlesztésére, kidolgozására. Melyek azok az esetek, ahol mégsem fellelhető az egymásra épültség, és mi lehetett annak az oka, hogy a későbbi szerkesztők nem vették figyelembe a korábbi szótárakat, amikor a vallási terminológiát dolgozták fel?

Utolsó kérdéskörben a másodlagos jelentéssel foglalkozunk. Gyakori jelenség a szótárakban másodlagos vagy további jelentések megjelölése, mialatt az elsődleges – vagy gyakoribb – jelentést elhagyják. Mi lehet ennek az oka és mi alapján állapíthatjuk meg az adott terminus gyakoriságát?

Az adatok könnyebb megjelölése és elemzése érdekében a szótári adatok bemutatásánál a következő rövidítéseket alkalmazzuk: B-D: Brancsits-Derra, GY: Gyiszálovics, H: Hadrovics, P: Palich, ELTE: készülőben lévő magyar-szerb nagyszótár.

ELEMZÉS

1. Ádvent

Az „*ádvent*” címszónál megállapíthatjuk, hogy a szerb ekvivalens csak a B–D szótárban szerepel, következők szerint: „*advent, prišestvije*”. A többi szótárban (GY, H és P) ezt a címszót nem találjuk. Az ELTE szótárban, azonban, hiányzik az illusztrálás és csak egy ekvivalenst találunk.

2. adventista

Az „*adventista*” címszót nem találjuk egyetlen egy vizsgált szótárban sem, az ELTE szótárban – az előző példához hasonlóan – az ekvivalens használatának illusztrálása hiányzik, ahogyan a magyar vagy szerb jelentésének magyarázata is.

3. ájtatosság

Az „*ájtatosság*” címszónál a B–D szótárban és a GY szótárban ugyanazok az ekvivalensek szerepelnek: *bogomoljstvo, pobožnost*, a H szótárban csak az egyik ekvivalens maradt: *pobožnost*, míg a P szótárban a régebbi szótárakban található ekvivalensek szerepelnek, megváltozott sorrendben: *pobožnost, bogomoljstvo*. Az ELTE szótár a második (2.) jelentés alatt a vallási minősítést vezeti be, illetve magyarázatot ad a kifejezés használatára vonatkozóan: 2. *vall [imádkozás]*.

4. áldás

Az „*áldás*” címszónál – hasonló az előző példában elmondottakhoz – a B–D és GY szótárak azonos ekvivalenseket adnak, azonos sorrendben: 1. *blagosiljanje, blagoslov*, 2. *milostinja, dar*, 3. *katoličko bdenje*, a H szótár a következő ekvivalenseket sorolja fel: *blagoslov, blagosiljanje*, míg a P szótár az előző szótárban található ekvivalensek mellé további ekvivalenst vezet be: *blagoslov, blagosiljanje, halál*. Az ELTE szótár illusztrálja az ekvivalens használatát: *Isten ~a, ~át adja vmire*.

5. áldoz

Az „*áldoz*” címszónál a B–D szótár két ekvivalenst jelöli meg: *žrtvovati, prinostiti na žrtvu*, míg a GY szótár redukálja az ekvivalensek számát és csak az egyikét tartja meg: *žrtvovati*. H szótár vezeti be a vonzat kategóriát, illetve zárójelben magyarázatot ad az adott ekvivalens használatára vonatkozóan: 1. *umit žrtvovati*; 2. *(istentiszteletkor) pričestiti (pričešćivati) se*. A P

szótár az előző szótárhoz képest részben részletesebben dolgozza fel a szócikket, így a jelen idő első személy alakját is jelöli, tekintettel arra, hogy a prezent és infinitivus-i tő közötti különbségről van itt szó: 1. *vmit (átv is) žrtvovati* [žrtvujem]; 2. *<istentiszteletkor> pričestiti/pričešćivati se*. Az ELTE szótár az ekvivalens mellett illusztrálja a használatot is: *az istenségnek egy bárányt ~*.

6. áldozás

Az „áldozás” címszónál a B–D szótár összesen négy ekvivalenst jelöli meg, azonban külön csoportosítja azokat az ekvivalenseket, amelyeknél a vallási tartalom érzékelhető: 1. *žrtvovanje*, 2. *pričešćivanje*, *pričest*, *pričešće*. A GY szótár az előző szótárhoz hasonlóan jelöli meg az ekvivalenseket, azonban az egyik ekvivalenst elhagyja: 1. *žrtvovanje*; 2. *pričešćivanje*, *pričešće*. A H szótár hasonlóan felismeri e fogalom kettős használatát, a zárójelben magyarázatot ad és megkülönbözteti a pogány és a keresztényi használatát. Emellett, a jelen szócikkben megkülönbözteti azon ekvivalensek körét, amelyek a szerb nyelvben használatosak, azoktól, amelyek a horvát nyelvben használatosak: 1. *žrtvovanje*; (*pogány vallásban*) *prinošenje žrtve*; 2. (*istentiszteletkor*) *pričešće*, *hor pričest*. A P szótár azonos képet nyújt mint az előző szótár, kivéve szerb és horvát nyelvre való megkülönböztetést: 1. *žrtvovanje*; *<pogány vallásban> prinošenje žrtve*; 2. *<istentiszteletkor> pričešće*, *pričest*. Az ELTE szótár vallási minősítést jelöli meg, illetve magyarázatot ad a terminus használatáról: 2. *vall* [misén].

7. áldozó

Az „áldozó” címszónál a B–D szótár két ekvivalenst jelöli: 1. *koji prinosi žrtvu*, 2. *pričesnik*. A GY szótár veszi át az előző szótár megoldásait, így ugyanazokat az ekvivalenseket adja: 1. *koji prinosi žrtvu*; 2. *pričesnik*. Érdekes, hogy ezt a címszót nem találjuk a H szótárban, így ebben az esetben nem vizsgálhatjuk az ekvivalens fejlődését. Azonban, a P szótár a korábbi szótárakban fellelhető ekvivalensek közül az egyikét veszi át és a vallási minősítést jelöli mellé: *vall pričesnik*. Az ELTE szótár illusztrál a címszó használatát: *első ~*.

8. áldozócsütörtök

Az „áldozócsütörtök” címszónál egy érdekes helyzetre figyelhetünk fel. Tudniillik, a korábbi – időben korábban megjelent – szótárakkal ellentétben, a két fiatalabb – időben később megjelent – szótárak hagyják ki ezt a címszót. Így a B–D szótárban a következő ekvivalenseket találunk: *Spasov-dan*, *Spasovo*, míg a GY szótárnál csak az egyikét: *Spasov-dan*. A H és P szótárakban – ahogyan már említettünk – a vizsgált címszó nem szerepel, míg az ELTE szótár ezen a helyen nem nyújt további illusztrációt vagy magyarázatot.

9. áldozópap

Az előző példához hasonlóan, az „áldozópap” címszónál is megállapítható a hiány a H és P szótáraknál, míg a többi két szótár (B–D és GY szótár) azonos ekvivalenst jelöli: *sveštenik koji služi*. Az ELTE szótár részletesebb információt közöl a felhasználóval és a magyarázatokban a pogány és keresztényi használatot különbözteti meg: 1. [szertartást végző], a) [keresztény], b) [pogány].

10. áldoztat

Az „áldoztat” címszót a H és a P szótárak nem közlik, azonban – a korábbi esetekhez hasonlóan – a B–D és GY szótárak azonos ekvivalenseket adnak: *pričestiti*, *pričešćivati*. Az ELTE szótárnál, azonban, ismételten elmarad az illusztrálás.

11. alesperes

Az „alesperes” címszónál a B–D szótár olyan ekvivalenst jelöl, amelyikben a hím és a nő nemű alakja differenciálódik: *protin namesnik (-nica)*. GY szótárban a nő nemű alakot már elhagyják, habár a hangváltozás is tapasztalható e példában: *protin namesnik*. A H és P szótárak – néhány korábbi esethez hasonlóan – nem dolgozzák fel ezt a címszót. Érdekes lenne választ kapni arra a kérdésre, a két vizsgált szótárban miért nem kerül feldolgozásra a kérdéses címszó, habár az első két vizsgált szótárból egyértelmű minták rendelkezésre álltak. Az ELTE szótár esetében itt is elmarad az illusztrálás.

12. Allah

Érdekes lenne megvizsgálni, miért nem került feldolgozásra egyetlen vizsgált szótárban az „Allah” címszó. Ebből az kö-

vetkezik, hogy az ELTE szótár lesz az első jelentősebb magyar–szerb szótár amelyben találkozhatunk ezzel a fogalommal. Azonban, az ELTE szótárban is hiányzik ennek a szónak a használati illusztrálása, ami – tekintettel a különleges helyzetre – fontos lenne, mivel korábbi minták nem állnak a felhasználók rendelkezésére.

13. anglikán

Az „*anglikán*” címszónál nyomon követhetünk a szótári szócikk fejlődését egy adott időintervallumban. Míg a B–D és GY szótárak nem említik ezt a címszót, a H szótárban találhatunk egy szerb megfelelőjét: *anglikanski*. A P szótár tovább elemzi a jelen szócikket és egy részletesebb feldolgozást adja. Jelöli a vallási minősítést a címszónak, közli a főnévi és melléknévi alakját, illetve a felhasználók figyelmét a tipikus hangváltozásokra irányítja: *vall I. mn <egyház> anglikanski; II. fn Anglikanac [-nca]*. Az ELTE szótár tovább fejleszti a szócikket és megfelelő módon illusztrálja a terminus használatát: *az ~ egyház*.

14. angyali

Az „*angyali*” címszónál – az előző példához hasonlóan – végig követhetjük a szócikk fejlődését. A B–D szótár két ekvivalenst jelöli, amelyekből az egyik kétségtávolan mára elavultnak tekinthető: *anđeoski, angelski*. A GY szótár csak az egyik ekvivalenst közli, még hozzá azt, amelyik a szótárkészítésekor aktuális és használatos volt: *anđeoski*. A H szótár átveszi az előző szótárnak a megoldásait: *anđeoski*, míg a P szótár a szócikket egészíti ki egy finom árnyalattal, amely a kifejezés speciális használatában megnyilvánul: *anđelski, anđeoski*. Az ELTE szótár egy illusztrációt vezet be ennél a szócikknél: *~ üdvözet*.

15. Antikrisztus

Az „*Antikrisztus*” címszóval egyetlen vizsgált szótárban sem találkozunk. Érdekes lenne megvizsgálni, miért nem szerepeltetik ezt vagy a hasonló jelentésű szavakat a vizsgált szótárak, és megfigyelhető-e ok-okozati viszony az adott terminus hiánya és jelentése között. Az ELTE szótár viszont nem nyújt további magyarázatokat, illetve nem illusztrálja ennek a terminusnak használatát.

16. anyaszentegyház

Az „*anyaszentegyház*” címszót egyetlen egy vizsgált szótár sem említi, azonban, míg az első két szótár megközelítő jelentésű címszót ajánl, a második kettő nem tesz róla említést. Így a B-D szótárban – habár a keresett címszó nem szerepel benne – a következő terminus megtalálható: *anya-egyház: mati crkva, glavna crkva*. Hasonlóan a GY szótár is közli a következő kifejezést: *anyaegyház: mati crkva*. Az ELTE szótár először vezeti be ezt a kifejezést, azonban nem adja annak használatának illusztrálását.

17. apokalipszis

Az „*apokalipszis*” címszót nem találjuk egyetlen egy vizsgált szótárban és az ELTE szótárban sem találunk illusztrációt annak használatáról.

18. apokrif

Az előző példához hasonlóan, az „*apokrif*” címszót nem találunk a vizsgált szótárakban, és az ELTE szótár itt sem közli a felhasználóval a terminus használatát.

19. apostol

Az „*apostol*” címszónál egy érdekes helyzetet állapíthatunk meg. Ugyanis a GY szótár nem közli ezt a szót, habár a címszó már szerepelt a korábban megjelent B-D szótárban, így nyilvánvaló, hogy a minta rendelkezésre kellett, hogy álljon a szerkesztő számára: *apostol*. Hasonlóan a H és P szótárak közlik a szerb ekvivalenst: *apostol*. Az ELTE szótár tovább fejleszti a szócikket és illusztrálja a terminus használatát: *Pál ~*.

20. apostoli

Habár az előző példában a GY szótár hagyta el a címszó közlését, az „*apostoli*” címszónál a H szótár nem közli a szerb ekvivalenst. Így a B-D és GY szótárak a következő ekvivalenseket közlik: *apostolski*, míg a P szótár az ekvivalenst kiegészíti még vallási minősítés megadásával: *vall apostolski*. Az ELTE szótár a szerb ekvivalens mellé a használatának illusztrálását adja: *~ áldás, az Apostoli Szentszék*.

21. archimandrita

Az „*archimandrita*” címszónál – hasonló mint néhány korábbi esetben is – a vizsgált szótárak között egyik sem közli annak

szerb megfelelőjét. Az ELTE szótár pedig nem illusztrálja annak használatát, annak dacára, hogy korábban nem állt a felhasználók rendelkezésére mint a használatra.

22. arkangyal

Az „*arkangyal*” címszónál a B-D szótár közöl egy szerb ekvivalenst: *arandĕo*, míg a GY szótár közli annak egy módosított alakját: *arhandĕo*. A H szótár nem közli ezt a címszót, a P szótár pedig a vallási minősítés megadása mellett a felhasználók figyelmét a szerb ekvivalens ragozásakor esedékes specifikus hangváltozásokra hívja fel: *vall arhandĕl, arhandĕo [-ela]*. Az ELTE szótár a terminus használatát következőképpen illusztrálja: *Gábor/Gábríel* ~.

23. aszkéta

Az „*aszkéta*” címszót nem találjuk a B-D és a GY szótárban. A H szótár a következő szerb ekvivalenst közli: *asket(a)*, míg a P szótár tovább fejleszti a szócikket és a két szerb ekvivalenst mellé vallási minősítést jelöli meg, illetve illusztrálja a használatot: 1. *vall (átv is) asket(a) h, isposnik*; 2. <jelzőként> *asketski*; ~ *élet isposništvo, isposnički/asketski život, asketizam*. Az ELTE szótár nem közli az illusztrációt, így itt egyfajta romlás figyelhető meg, mivel az előző példában megfelelő minta állt a szerkesztők rendelkezésére.

24. ateista

Az „*ateista*” címszót – az előző példához hasonlóan – nem találjuk a B-D és a GY szótárakban. A H szótár egy szerb ekvivalenst közöl: *ateist(a)*, míg a P szótár részletesen dolgozza fel a szócikket és két-két ekvivalenst közöl a melléknévi és főnévi alakban, illetve jelöli a specifikus hangváltozásokat: I. *mn ateistički, bezbožan [-žna]* II. *fn atheist(a) h, bezbožnik, bezbožac [-ošca]*. Az ELTE szótár itt sem közöl illusztrációt a használatra.

25. ateizmus

Habár az előző címszót több szótár is közli, illetve feldolgozza, az „*ateizmus*” címszót nem találjuk a négy vizsgált szótárak egyikében sem. Az ELTE szótár először vezeti be e címszót a használatba, azonban itt sem adja használat illusztrálását.

Miután befejeztünk az ELTE szótárból kiválasztott a vallási terminusokat feldolgozó szócikkek elemzését, szükséges közölni a legfontosabb statisztikai adatokat is. Fontos ismételten megjegyezni, hogy az elemzésben az első száz terminusra térünk ki. Ha a szócikkek azon számát vesszük alapul, amelyek az ELTE szótárban vallási terminusokként kerültek megjelölésre és a többi vizsgált szótárban nem szerepelnek, láthatjuk, hogy a B–D szótárban összesen 31, GY szótárban 30, H szótárban 52 és P szótárban összesen 36 ilyen szócikk hiányzik. Ha megnézzük azon esetek számát, amikor az adott szótárban nem találtunk egy adott szócikket, de a szótárban szerepel egy hasonló jelentésű szócikk, amellyel a keresendő szó helyettesíthető, megállapíthatjuk, hogy a B–D szótárban 8 helyen nem találtuk a keresett szót, de szerepel a szótárban hasonló szó, illusztráció formában vagy ekvivalens formában. GY szótárnál 3, H szótárnál 3 és P szótárnál összesen 2 ilyen esetet regisztráltuk. Erre vonatkozó példák például: *egyház atyák crkveni oci* (B–D szótárnál a *hithű* szócikknél), *anya-egyház: mati crkva, glavna crkva* (GY szótárnál a *anyaszent-egyház* szócikknél), *gregorián-ének gregorijansko crkveno pevanje* (H szótárnál a *gregorián* szócikknél) vagy *júdáscsók, júdáspénz* (P szótárnál a *júdás* szócikknél). Ezekből az adatokból megállapítható, hogy a B–D szótárban a legtöbb esetben találunk megfelelő eredményt, miután a GY és P szótárak következnek, a H szótár pedig a talált szócikkek vonatkozásában a leggyengébb és leghiányosabb a négy vizsgált szótár között. Ezért a B–D szótár – a vallási terminológia vonatkozásában – legerősebbnek és legrészletesebbnek titulálható, mivel legtöbb vallási tartalmú ekvivalenssel rendelkezik. A GY szótárt a vallási terminológia használatának legkevesebb számú illusztrálása jellemzi, habár a szótár az egyik legtöbb célekvivalenssel rendelkezik. A H szótár – a vallási tematika feldolgozása terén – a gyengébb szótárak közé tartozik, a négy vizsgált szótár között a leggyengébb. Ebben a szótárban legkevesebb illusztráció és legkevesebb célekvivalens található. A P szótár kifejezetten részletes szótár a vallási terminológia feldolgozásában. Ebben található a terminusok felhasználá-

sának legnagyobb számú illusztrálása, és egyben a legmodernebb szótár a vizsgált négy szótár között.

KÖVETKEZTETÉSEK

Arra a kérdésre, hogy a szerb–magyar lexikográfia történetében felismerhető-e bármilyen elv, mely szerint a vallási terminológiát dolgozzák fel a fenti szótárak, amelyre figyelemmel kell lenni az új készülő félben álló szótár elkészítésénél meg kell jegyezni, hogy a vallási terminusok száma a készülőben levő ELTE szótárban elegendő, azonban az adott szócikk vonatkozásában a részletesség szintje alul marad az elvártnál, különösen akkor, ha az egyes szavak használatának illusztrálását vizsgáljuk. A készülőfélben lévő szótárban összesen 437 olyan kifejezés vagy szó szerepel, amely „vall” minősítéssel kerültek jelölésre. Tekintettel arra, hogy egy vallási szavak kisszótárában „2800 olyan szónak, szókapcsolatnak, névnek adja meg a magyarázatát, amely a világvallások valamelyikéhez kapcsolódik” (ERDŐS–KISS 2016: 12), egy két-nyelvű szótárban elegendőnek tekinthető a vallási terminus száma.

Az elemzés során megállapítható volt, hogy a korábbi szótárakban számos olyan szócikk van, amelyeket az ELTE szótárnak ki kell egészítenie: az ekvivalensek esetében (releváns, újabb keletű), valamint a hivatkozások tekintetében. Ezzel az új szótár a korábbi szótárak hiányosságait küszöböli ki, nem csak az ekvivalenseket illetően, hanem illusztrációk megadásával is.

Ahogy az elemzésből is látható, számos olyan szócikk található az ELTE szótárban, amely hiányzik a korábbi szótárakban. Azok esetében a lexikográfia nem hagyhatott egyfajta történelmi bélyeget felhasználásuk és elfogadottságuk terén, erre tekintettel az új szótár feladata, többek közt a felhasználó ösztönzése az adott vallási terminus alkalmazására és elfogadására. Különösen fontos feladat az ELTE szótár készítésénél, hogy a szerkesztők vizsgálják felül a korábbi ekvivalensek és

illusztráció relevánságát és aktualitását, és illesszék be az új szótár szókészletébe, elsősorban azért, mert a nagy számuk ma is aktuális és alkalmazható, másrésről, ezzel a módszerrel a lassú, de biztos eltűnésük lassítható vagy megállítható.

Abban a kérdésben, hogy felismerhető-e bármilyen törvényszerűség a vallási terminológia szerepeltetésére egy szótárban, amelyet alkalmazni kell az új szótárnál, fontos megjegyezni, hogy a vallási tartalmak csak az általános tartalmak és jelentések után következnek, kivéve azokat a szócikkeket, ahol kizárólag a vallási tartalom jelenik meg. Ezen gyakorlat a továbbiakban sem kényszerül módosításra, azonban fontos lenne minden releváns példánál megvizsgálni annak vallási tartalmát, és amennyiben fellelhető a vallási tartalom, azt be kell vezetni a szótárba. Érzékelhető továbbá, hogy a vallási terminusok az egyes történelmi periódusokban gyakran a társadalmi peremre kerültek és szükségtelennek és feleslegesnek minősültek.

A következő törvényszerűség, amelyet a jelen vizsgálatban tapasztaltunk, az illusztrálással kapcsolatos. Tudniillik, az adott terminus illusztrálása leggyakrabban akkor történik, ha összetett vallási terminusról van szó, míg az egyszerű és általános fogalmaknál az illusztrálás hiányzik. Fontos lenne változtatásokat eszközölni ezen a területen. Egy szótár minősége nagymértékben a szótári cikk feldolgozásának a mélységében és részletességében rejlik. Az illusztrálás – mint a szótári cikk egyik alapeleme – az elengedhetetlen és legfontosabb elem kategóriába kell, hogy kerüljön. Az újabb szótáraknak így többet kellene illusztrálniuk a használatot, a mindennapi élet legkülönbözőbb példákon keresztül.

Annál a kérdésnél, hogy beszélhetünk-e a szótári szócikkek fejlesztéséről, fejlődéséről azoknál a szócikkeknél, amelyek tartalmazzák vallási terminológiát, felismerhető-e a korábban kiadott szótárakra való építés, hivatkozás, fontos elmondani, hogy világosan látszik az első és második, illetve harmadik és negyedik szótár közti szoros kapcsolat. Ugyanis a GY szótár az ekvivalensek kiválasztásában, illetve egyes terminusok használatának illusztrálásánál nagymértékben

támaszkodik a B-D szótárra. Hasonlót lehet állítani a két következő szótár esetében is. A P szótár sok esetben azonos megoldásokhoz nyúl, mint amelyek a H szótárban voltak tapasztalhatók. Ezt abból a szempontból is érthető, mert mindkét szótár ugyanannál a kiadónál látott napvilágot, hasonló szempontok és struktúra szerint. Mégis, ha a szótári szócikk fejlődését vizsgáljuk, megállapítható, hogy a H szótár a leggyengébb a vizsgált szótárak között. Sok szempontból visszatesztelhető az adekvát ekvivalensek kiválasztásában, illetve a terminusok megfelelő illusztráció feltüntetésében. Ez alapján a P szótár megoldásait, eredményeit még jobban kell értékelni, mert még a jóval gyengébb előzmény mellett is, sokkal fejlettebb és részletesebb szótár készült. A P szótár sok esetben a korábbi, leginkább a B-D szótárra támaszkodott, az illusztrálás és elfelejtetett ekvivalensek tekintetében.

Abban a kérdéskörben, hogy észrevehető-e a vallási terminusok csökkenése vagy növekedése az idő során, változott-e a jelentésük, meg kell említeni, hogy a H szótárral kezdődő időszakban világosan tapasztalható a vallásos terminusok csökkenése, ami elsősorban az akkori társadalmi és politikai nézetekkel magyarázható. „Európa szerte erős vallástalanság, azaz szekularizáció és vallási individualizáció jelent meg a 20. század második felében... Ezt Európa középső és keleti részén jórészt a szocialista országok egyház- és vallásellenes hivatalos politikája, nyugaton pedig a fogyasztói társadalom idézte elő.” (BARNA 2011: 1)

Míg az első kettő vizsgált szótárban a vallási terminusok szótárakban történő szerepeltetésének fontossága nyilvánvaló – legyen szó a terminusok számáról vagy részletes feldolgozásukról, legyen szó a szótárban kapott kiemelkedő pozícióról és mindennapi használatáról – az utolsó kettő vizsgált szótárban jelentősen csökken a felhasználók a vallási terminusok iránti érdeklődése, amihez a szótárak szerkesztői is asszisztálnak. Mégis, a P szótár részben eltér a társadalmi és politikai elvektől és hol halkan és diszkrét módon, hol erősen és bátran visszacsempészi a vallási terminológiát a szótári készletbe, és így a mindennapi használatba is.

Ma mentesülünk mindazoktól a múltban a magyar–szerb szótárakat szerkesztő munkatársakra erőltetett korlátoktól és ezért bátran hozzá kell nyúlnunk a vallási terminológiához, és annak megfelelő helyét biztosítani kell a készülő szótárakban, minden szükséges strukturális elemekkel és lexikográfiai megoldással.

IRODALOM

- BARNA Gábor, 2011: *Vallások, határok, kölcsönhatások*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- BÖLCSKEI Gusztáv, LENKEY István, 1991: *Idegen eredetű vallási szavak és fogalmak szótára*. Budapest: Mécs László Kiadó.
- BÖGRE Zsuzsa, KAMARÁS István, 2013: *Vallásszociológia*. Budapest: Luther Kiadó.
- ERDŐS Attila, KISS Gábor, 2016: *Vallási szavak kisszótára*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- TOMKA Miklós, 2006: *Vallás és társadalom*. Budapest–Piliscsaba: Pázmány Társadalomtudomány 4., PPKE BTK Szociológia Intézet: Loisir könyvkiadó.
- –, 2007: *Egyház a társadalomban*. Budapest–Piliscsaba: Pázmány Társadalomtudomány 8., PPKE BTK Szociológia Intézet: Loisir könyvkiadó.

Illúzió és dezillúzió között Comenius

A világ útvesztője

és a szív paradicsoma című művében

AGNIESZKA JANIEC-NYITRAI

Abstract: The aim of the study is to analyse the key work of the Czech philosopher, theologian and writer Jan Amos Komenský "The Labyrinth of the World and Paradise of the Heart" in the context of illusion and disillusion. The study offers a new analysis of Comenius's classic Baroque work using simulacrum theory, emphasizing the universality of Comenius's thinking and the philosophical depth of the work. The adventures of the main hero – the Pilgrim –, which are shown in the "Labyrinth of the World and Paradise of the Heart," thus become an allegorical depiction of human beings in the world.

Keywords: Comenius, Old Czech Literature, Illusion, *Labyrinth of the World and Paradise of the Heart*

ELŐSZÓ

Jan Amos Komenský (Comenius) nem csak a cseh, de a nemzetközi reformáció egyik legfontosabb alakja is egyben. Több területen tevékenykedett: mindenekelőtt teológus és a Cseh Testvéri Szövetség püspöke, eredeti gondolkodású filozófus, az oktatási rendszer megreformálója és a modern didaktika atyja, ugyanakkor olyan író, akinek a gondolkodásmódját áthatja a reneszánsz és barokk. Comenius szellemi öröksége műveinek tematikája és nyelvezete tekintetében is rendkívül gazdag és változatos (KOPECKÝ 1992: 13).

Comenius igazi világpolgár volt: dolgozott a Magyar Királyságban Sárospatakon, élt a lengyel Leszno városában, végül pedig Amszterdamban halt meg. A forradalmi *Orbis pictus* (1659) kézikönyv szerzője, mely az akkori szótárak között bestsellernek számított, s nem csak a tanárok számára jelen-

tett inspirációt, de olyan huszadik századi alkotókra is ösztönzően hatott, mint Karel Čapek (ŠOLÍČ 2010: 99). Comenius élettörténete – akit «a nemzetek tanítójának» és a «vágyak emberének» neveztek – bővelkedett tragikus eseményekben: első és második felesége s két fia is meghalt, vallási okokból üldözték, a könyvtár és a kézzel írt dokumentumok elégetése Fulnekből, Lesznóban pedig tűzvész pusztította el éveken át gyarapított könyvgyűjteményét és a nagy cseh-latin szótárhoz gyűjtött anyagot.

Ki kell emelni, hogy Husz János (Jan Hus) gondolatainak szellemi örököse és hagyatékának továbbörökítője volt: Husz már a XIV. században, száz évvel a németországi reformáció előtt az olyan gyökerekhez való visszatérést sürgette, mint amilyen a Biblia. Husz, akit 1415. július 6-án máglyán égettek el, nem kérdőjelezte meg a katolikus egyház dogmáit, csupán a kiigazításukat akarta, és az Isten színe előtti, származástól, nemtől vagy társadalmi státusztól független egyenlőséget hangsúlyozta. Hasonló felfogást képviselt Comenius is, aki szerint az oktatás nem lehet a leggazdagabbak kiváltsága – a tanuláshoz való jog mindenkit megillet, szegényeket és gazdagokat, az egyszerű nép gyermekeit, lányokat és fiúkat egyaránt (PAVLÚ 2013: 297). A cseh reformációt, mely a 14. század 90-es éveitől egészen az 1620 utáni erőszakos rekatolizációig tartott, természetesen nem csak Husz János – Jan Hus – és Jan Amos Komenský sürgette, de egy jelentős bölcsele, Petr Chelčický tevékenysége is hozzájárult, aki a Cseh Testvériség tanításának alapjait fektette le; rajtuk kívül pedig Jan Blahoslav és testvérei didaktikai, nyelvészeti és fordítói munkássága játszott ilyen szerepet: az ő munkájuk gyümölcse volt a *Kralicei Biblia* kiadása, tehát az Ó- és az Új Testamentum cseh nyelvű fordítása. Szükségtelen hangsúlyoznunk, hogy milyen jelentősége volt pl. a szlovák evangélikusok szempontjából az ú.n. *bibličtinának*, azaz a *Kralicei Biblia* nyelvének.

A régi cseh irodalom legfontosabb műve kétségtelenül Comenius *A világ útvesztője és a szív paradicsoma* (*Labyrintsvěta a ráj srdce*) című könyve, mely többbrétegű, allegorikus alkotás és két fontos diskurzus, a reneszánsz és a barokk keresztmet-

szetében helyezkedik el. Maga a szerző mindenekelőtt a valósi - pedagógiai értekezést látja benne, de műfaji szempontból az allegóriához áll legközelebb, mivel két látható jelentés-tervet tartalmaz (KRÁLIK 1981: 140). A műfaji hovatartozás problémái lényegeseek, mivel figyelmet fordítanak a megváltozott olvasói szempontokra – a modern ember számára. *A világ útvesztője és a szív paradicsoma* nem teológiai, hanem filozófiai-irodalmi szöveg, ezért a mű első része tűnik a modern korhoz közelebbinek. Barokkos, spirituális, mélyen lelki és valóságossággal átitatott rétege rövidesen kiszorul, mivel – ahogy Kiss Szemán Róbert írja –, a világ barokkos vízióját háttérbe szorította a racionalizmus fénye (KISS SZEMÁN 2004: 87). Ezért Comenius művének modern kori olvasatában a második rész elvontabbnak tűnik.

Azonban a nagy időtáv ellenére, mely az allegorikus mű megszületésétől elvált bennünket, tovább él az a felfogás, mely szerint a szóban forgó mű nemcsak a cseh irodalom, hanem az európai filozófiai örökség egyik legfontosabb műve. Fontos megemlíteni, hogy magyar szempontból is jelentős – négyszer fordították magyarra: először Pelárgus Gábor a 18. század elején, s bár fordítása nem jelent meg, világviszonylatban a második a Comenius-fordítások közül (a holland után) (DOBOSSY 2000: 82–83). Univerzális szövegről van szó, mely minden ember tapasztalataiba beleillik, s amely közel négyszáz évvel a megszületése után is meglepő újdonságaival, egyszerűségével és a megfigyelések pontosságával.

Munkámban a mű egy konkrét elemére fogok összpontosítani – az igazság, az illúzió és kiábrándulás, a látszat és a valóság problematikájára, melyet a cseh szerző bemutat, s amelyek különösen fontosaknak tűnnek, de a többi kutató eddig figyelmen kívül hagyta őket. Sajnos ma is igazak Susan Sontag szavai, aki a cseh tollforgató négyszáz évvel ezelőtti megállapításához hasonlóan, elismeri az emberek fogékonyágát az illúzió iránt, s azt írja, hogy az emberiség még mindig Platón barlangjában tengődik, és örök szokás szerint csak az igazság képeit szereti (SONTAG 2009: 9). Mi több, a kortárs bölcsészettudományban egyre gyakrabban szólnak

meg olyan hangok, melyek szerint a valóság egy képzeletbeli víziójában élünk, egy képekből megalkotott világban (JAKUBOWSKA 2008-2009: 61).

A VALÓSÁG MEGRAGADÁSÁNAK MÓDJA

A világ útvesztője és a szív paradicsoma allegorikus szöveg. Az ifjú Vándor útját írja le, akinek a felnőtté válás küszöbén szakmát kell választania, s egyúttal meg kell tudnia, mi értelmet az emberi létnek a világban. Útnak indul hát a középkori városba, ahol megfigyeli a világot irányító mechanizmusokat.

A főszereplő – a Vándor, aki az ember belső világának, értelmének a megszemélyesítője – nincs egyedül, két társat kap maga mellé: az első Fürgeláb – Všežvěd –, az emberi világ iránti kíváncsiság, a soha nem csillapodó tudásszomj megtestesítője, a másik Bódulat – Mámení vagy Mamil – Tolmács, azaz az ember szellemi restségének szinonimája, a felületes ítélet és a csak attól való függés, amit az ember első ránézésre lát (LEHÁR 1974: 53–63).

A mű felépítésében, különösen az első részében az emberi tapasztalat erős kikristályosodása következik be. Comenius konkrét észrevételekkel él, leírja a reális világot, a reális emberi tapasztalatot. A legaprólékosabb részletekben kapjuk meg a középkori társadalom életének ábrázolását. Egyúttal lenyűgöző utazás ez az emberi elme mélységeibe. Az itt tárgyalt mű igen közel állt Comeniushoz, hosszú éveken át javíttatta és tökéletesítette (DOBOSSY 2000: 74); szövege jól látható önéletrajzi elemeket is tartalmaz, a szerző belső válságának éveiben született, és ahogy Jan Blahoslav Čapek megállapította: summája mindannak, amit Comenius az élet értelméről, az embernek a világban betöltött helyéről küldetéséről gondolt (ČAPEK 1964: 255). *A világ útvesztője és a szív paradicsoma* című művet tehát Comenius irodalmi munkássága mintaművének tekinthetjük (KOLÁR 1999: 250–255), mivel összekapcsolódik benne a teológiai és a filozófiai mélység a szerző pedagógiai munkáiban visszatérő, a valódi, reálisan létező világhoz való közeledés szükségességével.

AZ ILLÚZIÓ CSAPDÁJÁBAN

A főszereplő gyanús útitársainak, Všežvėd Všudybud-nak (Fürgeláb) és Mámėnė-nek (Bódulat) az a feladata, hogy átverjék, a világot gyönyörűnek, igazságosnak mutassák be és manipulálják őt. Ehhez két, a mi szempontunkból különösen fontos kelléket használnak fel - az illúzió szemüvegét és a bujaság kantárát.

„Én meg ránézek a kantárra, s jaj, mit látok? A kíváncsiság szíjából varrták, zaboláját pedig a megátalkodott szándék vasából kovácsolták. S megérettem, hogy a világ megismerésére immár nem szabad elhatározásból megyek, ahogyan azelőtt hittem, hanem a szellemem csapongása és kielégíthetlensége vonszol engem erőszakkal” (COMENIUS 1990: 18).

Útitársa, a beszédes nevű Bódulat felteszi rá a szemüveget, mely torzíja a képet és csak a világ illúzióját mutatja. Érdeemes megemlíteni az illúzió szó latin etimológiáját, ami gúnyt, csúfolódást, megtévesztést jelent. De szerencsére ez a szemüveg rosszul illeszkedik a Vándor szemére, ferdén van feltéve, így ha a Vándor egy bizonyos szögből néz, akkor a világot más megvilágításban láthatja.

„Ekkor másik kísérom a másik oldalamon szólal meg: „Neked ajándékozom e szemüveget, rajta át nézed majd a világot.” S orromra helyez egy szemüveget, mellyel azon nyomban másként látok mindent. Az volt ugyanis a varázssereje (amint később sokszor tapasztaltam), hogy aki rajta át nézte a dolgokat, a távollevőt közelinek, a közellevőt távolinak, a kicsit nagynak, a nagyot kicsinek, az időtlent szépnak, a szépet időtlennek, a feketét fehérnek, a fehérét feketének látta. S megértettem, hogy nem helytelenül nevezi magát Bódulatnak, aki ilyen szemüveget tud készíteni és az emberek tekintete elé illeszteni. Ezt a szemüveget, ahogy később megtudtam, a látszat üvegéből csiszolták; a keret pedig, amelybe foglaltatott, a szokásnak nevezett szaruból készült. Szerencsémre kissé ferdén tette orromra, úgyhogy nem fedte el szememet teljesen; ha felvettem fejem, a szememmel meg felfelé néztem, igaz valójukban láthattam a dolgokat” (COMENIUS 1990: 18).

Nagyon érdekes helyzet adódik: a vándor a világot úgy látja, ahogy útitársai akarják, hogy lássa, ugyanakkor lehetősége van a dolgokat egy másik szemszögből is megvizsgálni.

„A Vándor megérkezik a labirintus utcáscskáinak egyikébe, látja, amit az őt ámitók láttatni akarnak vele a bódulat szemüvegén át, de ő persze saját szemével nézi, hogy is állnak a dolgok, s végül csalódottan továbbáll, folytatni a keresést” (HÁBL 2013: 18).

Ily módon létrejön egy bináris világkép, ahol minden dolog önmaga ellentétének tűnik. Két perspektíva segítségével minden tárgyat, minden helyzetet és minden embert szétválasztanak, szétosztanak. A világ bináris felosztása biztosan szintén a reneszánsz és érezhetően a barokk hatása alatt álló Comenius sajátos látásmódjának és világnézetének az eredménye. Comenius egyrészt humanista, aki hisz az oktatás értelmében, s konkrét módszert javasol a kutatásra és a világ jobbá tételére; racionális ember, két lábbal áll a földön, ugyanakkor vallásos is, aki mélységesen kételkedik, s nem harmonikus és nyugalmas, hanem kaotikus helyként tekint a világra (BERKES 2004: 47). Éppen ezek a néha egymást kizáró álláspontok tükröződnek vissza Comenius művének felépítésében – az első rész a világ hiábavalóságának leírását, a második, a *Szív paradicsoma* az isteni világ nagyszerű, tökéletes vízióját tartalmazza. A világ megosztottsága itt nagyon markánsan látszik: barokkos kettősségben látjuk azt, ami testi, amit az érzékeinkkel észlelünk, és azt, ami lelki, tökéletes: amiben megvalósul az Istenhez való közelség. Az ember két szélsőség közé van bezárva: az Istenben megvalósuló teljesség és az örök semmi közé, a rossz megismerése pedig a jó megismerésének az egyik feltétele (HRDLIČKA 2008: 12–13).

A *világ útvesztője és a szív paradicsoma* című műnél érdekesnek tűnhet a „szimulákrum” kifejezés használata, melyet Jean Baudrillard, a múlt század 80-as évei francia filozófusa és szociológusa terjesztette el. A szimulákrum szerint minden olyan kép, amely színleli a valóságot, a valódi létezést szimulálja. Ugyanúgy, mint Comenius műveiben, a szimulákrumok létezése a valóság megkettőződéséhez vezet, annak a szétválásához, ami létezik és ami a képzelet alkotása. Nem véletlen, hogy az említett kutató egyik legfontosabb, a *Szimulákrumok processziója* című művének mottója a bibliai Prédiká-

torok Könyvének egyik mondata, mely Comenius számára is fontos hivatkozási pont. A *Világ útvesztője és a szív paradicsoma* mottója: „Simulacrum sosem az, ami elrejtí az igazságot – az igazság az, ami elrejtí, hogy nincs. A Simulacrum az igazság” (BAUDRILLARD 1998: 175). A szimulákrum csak árnyék, a valóság képe, de nem maga a valóság. A Vándornak nem elég leleplezni a szimulákrumot, mert nincs „testi-lelki” ereje, hogy eljusson a valóságig – egyedül a deformált „negatív” szimulákrumokat látja, melyeket Bódulat mutat neki.

Maga Bódulat így mutatkozik be:

„Én vagyok a világ királynőjének, Bölcsességnek a tolmácsa, s a parancsolatom az, hogy tanítsam, miként kell értelmezni a világ dolgait. Ezért én mindazoknak, akiket a világban látni fogsz, öregeknek és fiataloknak, nemeseknek és közrendűeknek, bölcseknek és okatlanoknak a szellemébe vésem, mi az, amit e világi bölcsességből tudni kell; egyben pedig fel is vidítom és jó hangulatra serkentem őket; bizony, nélkülem a királyok, hercegek, főurak és a legdicsőbb emberek is vajmi nagy nyomorúságban tengődnének, és szomorúan töltenék idejüket” (COMENIUS 1990: 16–17).

A Vándor homályos, már-már zavaros, ködképhez hasonló személynek látja őt.

„Így beszélgettünk, amikor egyszer csak valaki – nem is tudom, férfi volt-e vagy nő (oly különösen leplezte arcát, s körülötte mintha köd szíttalt volna) – közelünkbe settenkedett (...)” (COMENIUS 1990: 16).

A köd motívuma különösen érdekesnek bizonyul. Comenius képes módon mutatja be az új társat, akinek a feladata a keverés, nem engedni meglátni az igazi képet, rossz útra vezetni. A Tolmács vagyis Bódulat feladata az illúzió megalkotása, nem engedni, hogy a Vándor meglássa azt, ami nem az ő szemeinek van szánva.

Mi a szemüveg szerepe, melyet a Vándor kap? El kell fednie az igazságot, az álcázást, retusálást, megtévesztést szolgálja. Ugyanakkor az illúzióteremtés fő alkotóelemének gondolják. A Vándornak konvencionális módon kell szemlélnie a világot, nem ismerheti meg igazán, nem juthat el az igazsághoz, hanem épp ellenkezőleg – a világnak csak a kör-

vonalaait látja, a megismerés számára felületes, korlátozott. Látni a mély szakadékot az illúzió és aközött, amit a Vándor a szeme sarkából tapasztal. Az embereket, akiket a ferdén felrakott szemüveg résén keresztül lát, álszentségük, haragjuk, kölcsönös utálatuk, hiábavalóságuk és gyűlölködésük eltorzítja, megbetegíti: majmokra és disznókra emlékeztetnek, álarcokat hordanak, Bódulat „fordításában” a legnemesebb, legelőkelőbb és legjobbabak:

„Lám, ez itt a nemessé fejlett emberi faj, e gyönyörű teremtés, mely értelmet és halhatatlanságot kapott ajándékkul; fenséges cselekedeteinek sokféleségéből kitűnik, miképpen hordja magában a végtelen Isten képét és a Hozzá való hasonlatosságot; itt mint valami tükörben láthatod nemed tökélyét” (COMENIUS 1990: 23–24).

Bódulat célja, hogy a Vándor tudatlan maradjon, gyermeki lélekkel éljen. A világ színes illúzióját teremti meg, mint a jó helyét, a földön lévő mennyországot. Viktor Viktora Bódulat szemüvegét maszknak látja, amely szétbomlasztja az ember személyiségét – a Vándor védekezik azzal szemben, hogy azonosítsák a maszkkal, fél, hogy manipuláció áldozatává válik (VIKTORA 2016: 128); tudatában van annak, hogy mit akar tenni vele a veszélyes útítárs. Bódulat falat képez a Vándor és a valóság között, illúziót hoz létre, aminek nehéz ellenállni és csak a véletlen – a rosszul feltett szemüveg – okozza, hogy a Vándor meg tudja őrizni az egyensúlyt. Sylvie Richterová a Tolmács személyében egyfajta szűrőt lát, amely a világ és a világot szemlélő Vándor között van (RICHTEROVÁ 2001: 70).

Olyan, mint egy membrán, mely csak azt a tartalmat engedi át, melyet maga is ajánlatosnak tart – válogat a valóságból, kiválasztó módon kezeli.

A Vándor második idegenvezetője a virgonc Všežvėd Všudybud – Fürgeláb, aki szintén hozzájárul az illúzió erősítéséhez, és eltakarja a valódi világ képét. A kíváncsisága által hajtott Vándornak a világ mint kaleidoszkóp kerül bemutatásra – a túl sok inger, érzélem, kép, helyzet ahhoz vezet, hogy a Vándornak nincs ideje a alaposabban elgondolkodni

a látottakon és tapasztaltakon, mindig tovább és tovább kell mennie. Éppen ez a folyamatos rohanás borítja fel az értékelés képességét és vezet oda, hogy könnyebben engedünk az illúzióknak, hogy hajlamosabbak vagyunk engedni a szimulákrumok megtévesztő erejének (WALCZYK 2015: 204–205).

Josef Hrdlička a megismerés különböző szemszögeit mutatja meg Comenius művében, többek között a Bódulat szemüvegével szimbolizált illúzió megismerését, melynek ellentéte az értelem kritikus látásmódja, azonban, ahogy kiemeli a cseh kutató, emberi értelemmel az ember egyedül az illúziót ismeri fel, a világot azonban nem tudja megjavítani, megismerheti (természetesen bizonyos mértékig) de nem tudja megváltoztatni (HRDLIČKA 2008: 23–24). A Vándor nem érheti el egyedül a valódi megismerést, mert túl gyenge, túlságosan érzékeny az útítársai befolyására, túlságosan befolyásolható a manipulációjuk által, éppen ezért van szüksége valaki erősebbre, aki képes lesz megnyitni az utat a valódi megismerés felé (RICHTEROVÁ 2001: 67).

A szöveg utolsó részében a Vándor új szemüveget kap, magától Jézus Krisztustól, de ez nem a bódulat szemüvege, hanem az, melynek köszönhetően többet, részletesebben és egyértelműbben lát majd (HODROVÁ 1994: 22). Ez a szemüveg nem másítja meg a valóságot, a világot a maga összetettségében, ugyanakkor igazságában tükrözi vissza. A Vándor magát Krisztust kapja idegenvezetőül.

Éppen ezt a kettősséget, a világ jóra és rosszra, szépre és csúnyára, igazságosra és igazságtalanra való szétbomlását csak Isten tudja összekapcsolni, és éppen az isteni rendben és harmóniában látja Comenius az élet értelmét és teljességét (SCHIFFEROVÁ 2009: 186). Egyedül az Isten képes az embert kiszabadítani a valóság és az illúzió kettőssége börtönéből. A Vándor kiábrándulása különlegesen fájdalmasan érzékelhető, de nem jelenti még az igazságot: az igazsághoz vezető út Comenius szerint egyedül Istenen keresztül lehetséges. A kiábrándulás Comeniusnál szintén az illúzió egy fajtája, mert minden, amit a Vándor lát, rossz, groteszk, felnagyított, torz – nem az igazság, hanem ismét valamiféle rémes illúzió,

amely megfoszt a reménytől és megkérdőjelezi az ember azon bizonyosságát, hogy van értelme a létezésnek ezen a világon.

A Vándor és az őt megtéveszteni, becsapni akarók közötti küzdelem eleve kilátástalan – ugyanis az igazságot Comenius szerint nem lehet Isten nélkül elérni. Az ember a szép illúziója és a remény nélküli rémálom kiábrándító volta között tévelyeg. A Tolmács hazugságainak és csalásainak leleplezése még távol áll az igazság megtalálásától, mert a függöny mögött nem a való élet rejlik, hanem a vészjóslóan groteszk, eltorzult kiábrándulás. Az álarc alatt egy másik álarc lapul, alatta pedig a következő, s az ember az illúzió és a kiábrándulás játékának részesévé válik, miközben egyre távolabb kerül az igazságtól. Maga a Vándor is tökéletlen megfigyelő, az eredendő bűn bélyegét viseli, s csak a rosszat, a diszharmóniát és a bűnt látja az emberben.

Az ember leragadása a mű különböző szereplői között is érzékelhető – Fürgelábban van valami a Vándorból: a megismerés nagy vágya, Bódulat pedig feloldhatatlan ellentmondásba kerül a Vándorral, gyakran Bódulat és Fürgeláb maguk alkotnak egy csapatot, sokszor pedig ellenfelekként szerepelnek (ČAPEK 1964: 266–267).

BEFEJEZÉS

Comenius a világot Isten nélküli, álarcokkal teli színháznak látja, ahol szüntelenül az álszentség, a képmutatás és tettetés előadása zajlik (PETRŮ 1996: 349), mivel a hitétől megfosztott ember arra kárhoztatott, hogy az illúzió és a kiábrándulás szabdalja szét az életét. Az (Isten nélküli) igazságra való törekvés szükségtelennek, nevetségesnek és feleslegesnek tűnik (PETRŮ 2002: 130), mert *A világ útvesztője és a szív paradicsoma* szerzője a kísértésnek, csalásnak, hazugságnak és manipulációnak kitett ember egyetlen segítségét Istenben látja. Csak az Isten nem illúzió, hanem igazság és az egyetlen út, mely elvezet az igazsághoz.

Comenius művében egyfajta kettős idő is egyértelműen megjelenik: az, melyben a mű létrejött. Kitűnik az igazság

keresése, a pesszimista barokk világnézet, ugyanakkor jelen van a remény is, hogy az illúziót legyőzheti az isteni igazság világossága, amely fényre hozza a sötétségből mindazt, ami a legfontosabb, és eloszlatja az illúzió homályát.

Comenius Istenének hatalmában áll, hogy megvilágítsa a tárgyakat, kiszabadítsa őket az illúzió árnyékából és homályából, felismerve egyúttal igazi lényüket. Isten leplezi le a világ utánzatát, lerombolva azt az illúziót, amellyel Bódulat és Fürgeláb ámítja a Vándort. Az ember az isteni szemüvegen keresztül, melyet a Vándor Krisztustól kapott, újra összeragasztja a világot, s a maga egységében és igazságában látja azt.

IRODALOM

- BAUDRILLARD Jean, 1998: *Procesja symulakrów. Postmodernizm. Antologia tekstów*. Kraków: Baran i Suszczyński, 175–189.
- BERKES Tamás, 2004: Tradice barokního historizmu v české kultuře. *Nové interpretace českého baroka*. Piliscsaba, Esztergom: Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 40–52.
- COMENIUS Johannes Amos, 1990: *A világ útvesztője és a Szív paradicsoma*. Budapest: Bibliaiskolák Közössége.
- ČAPEK Jan Blahoslav, 1964: K otázce kořenů, stavby a funkce Labyrintu Komenského. *Archiv pro bádání o životě a díle Jana Amose Komenského. Acta Comeniana XXII*, Praha: Nakladatelství československé akademie věd, 255–271.
- DOBOSSY László, 2000: Népeink tanítója. Az útvesztő távlatai. Az Útvesztő helye a cseh irodalomban. *Párhuzamok találkozásai. Esszék és tanulmányok a magyar-cseh szellemi érintkezésekről*. Budapest: Korma Könyvek, 74–88.
- HÁBL Jan, 2013: *Učit (se) příběhem: Komenského Labyrint a didaktické možnosti narativní alegorie*. Brno: Host.
- HODROVÁ Daniela, 1994: *Místa s tajemstvím*. Praha: KLP.

- HRDLIČKA Josef, 2008: Komenského Labyrint a člověk v labyrintu. *Obrazy světa v české literatuře. Studie o způsobech celku*. Praha: Malvern, 9–34.
- JAKUBOWSKA Joanna, 2008-2009: Potęga wyobraźni. Między pesymizmem Baudrillarda a optymizmem Beltin-
ga. *Estetyka i Krytyka* 15-16, 56–63.
- KISS SZEMÁN Róbert, 2004: Barokní fenomén Jako Nulový Morfém v paradigmatu české katolické moderny. *Nové interpretace českého baroka*. Piliscsaba, Esztergom: Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 85–90.
- KOLÁR Jaroslav, 1999: Labyrint jako modelové dílo literární práce Jana Amose Komenského. *Návraty bez konce. Studie k starší české literatuře*. Brno: Atlantis, 250–255.
- KOPECKÝ Milan, 1992: *Komenský jako umělec slova*. Brno: Masarykova univerzita.
- KRÁLÍK Stanislav, 1981: Dílo J. A. Komenského jako literární fenomén. *Otázky současné komeniologie*. Praha: Academia, 134–146.
- LEHÁR Jan, 1974: Poutník, Vězeň a Mámení. Glosa k postavám Labyrintu světa. *Studia Comeniana et historica* 4/7, 53–64.
- PAVLŮ Jiří, 2013: Idee Jana Amosa Komeńskiego jako inspiracja dla andragogów. *Rocznik andragogiczny* 20, 289–299.
- PETRŮ Eduard, 1996: Parodie u Erasma Rotterdamského a Jana Amose Komenského. *Vzdálené hlasy*. Olomouc: Votobia, 346–350.
- –, 2002: *Zrcadlo skutečnosti. Kniha o středověké, renesanční a barokní parodii*. Praha: ISV nakladatelství.
- RICHTEROVÁ Sylvie, 2001: Z labyrintu do ráje. Komenského dílo jako cesta poznání. *Česká literatura na konci tisíciletí*. Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR, 61–75.
- SCHIFFEROVÁ Věra, 2009: Ke Komenského pojetí světa. Komenský jako myslitel celku. *Pojetí světa v díle Jana Amose Komenského*. Pardubice: Univerzita Pardubice, 181–190.
- SONTAG Susan, 2009: *O fotografii*. Kraków: Karakter.
- ŠOLIĆ Mirna, 2010: Čapkův vizuální experiment se žánrem cestopisu. *Bohemia Olomucensia 1 – Symposiana*, 98–111.

- WALCZYK Tomasz, 2015: Bomba symulaków: sama rzeczywistość ukryta zakurtyną symulacji: spektakl hiperrzeczywistości. *Humanistyka i Przyrodoznawstwo* 21, 195–208.
- VIKTORA Viktor, 2016: Řád nebo labyrint Labyrintu? *Bohemiae occidentalis historica* 2/2, 127–131.

***A jó pap is holtig tanul,* avagy magyar és bolgár frazémák *pap* kifejezéssel**

DUDÁS MÁRIA

Abstract: This study presents Hungarian and Bulgarian phrasemes with the word 'priest'. Hungarian proverbs mostly express negative attributes as pride, insatiability, stubbornness, stupidity, greed. In Bulgarian the Armenian priest is the symbol of hopeless cases. Human appearance is another attribute connected to these phrasemes. Also the priest's wife appears in phrasemes in both languages. In Hungarian as an option, in Bulgarian as someone worrying for petty cases. Cassock is the symbol of priesthood.

Keywords: priest, priest's wife, cassock, phraseology, negative attributes

A tanulmány célja, hogy áttekintse, összevesse, valamint csoportokba rendezve bemutassa a *pap* kifejezést tartalmazó magyar és bolgár frazémákat. A tanulmány a leggyakrabban előforduló és legmeghatározóbb kifejezéseket mutatja be, nem célja minden frazéma részletes ismertetése vagy felsorolása.

A magyar szólások és közmondások összegyűjtése és feldolgozása sokkal kiterjedtebb, ez magyarázhatja, hogy több mint 200 magyar kifejezést gyűjtöttünk össze, míg a bolgár kifejezések száma ennek körülbelül a fele, kevesebb mint 100.

A Keresztyén Bibliai Lexikon a papot olyan személyként, illetve olyan személyeknek csoportjaként írja le, akiket egy-egy társadalom megbíz istentiszteleti cselekmények végzésével, szentélyek őrzésével, a népközösség szenthagyományainak továbbadásával.

Már a frazémákban is pontos meghatározásokat találunk arra, hogy ki is a *pap*. Ő *Isten szolgája*. A kifejezés az Ószövetségből származik, amely kezdetben bármely igazhitűre vonatkozhatott, mégis alázatból alkalmazták saját magukra

a papok, vagy megtisztelő elnevezésként éltek vele. A pap, amikor szerzetesi hivatást vállal, *lemond a világról*. A papi hivatás jelképe a reverenda. Aki belép a papi szolgálatba, *magára ölti a reverendát* és ezek után már *reverendában jár*. De a papi rend elhagyását is ezzel a jelképpel fejezzük ki. *Leveti/leteszi/ledobja a reverendát/csuhat; kiugrik a reverendából*.

A frazémák rámutatnak, hogy a pap úgy kell, hogy éljen, hogy azzal példát mutasson: *a papnak példás élete prédikáció; többet hajtnak a pap életére, mintsem tudományára*. A pap kifejezheti, hogy mindig tanulhatunk, tapasztalhatunk valami újat, *a jó pap is holtig tanul*. Csak tanulással lehet tudást szerezni, *a pap is csak deák volt*. Sőt, az életben sosem mondhatjuk, hogy már nincs szükségünk több tanulásra, hiszen *a jó pap is holtig tanul, mégis ostobán hal meg*. Összességében bizony *eb a pap tanulás nélkül*. Ám a papot is motiválni kell, mivel *a figyelmes hallgató teszi a papot szorgalmassá*.

A papság számos tulajdonságot megtestesít. A következő közmondásokból azonban kiderül, hogy ezek főként negatív tulajdonságok, hiszen tudva való *a pap sem mindig jó*. Büszkeség: *a pap is kevély, ha szép temploma van*. Telhetetlenség: *telhetetlen, mint a papok zsákja; telhetetlen, mint a pap tyúkjá; feneketlen, mint a papzsák; pap zsákjának nincs feneke; pap zsákja, pokolország sose telik meg*. Kapzsiság: *bő, mint a pap zsákja, sok fér bele*. Hajthatatlanság, konokság: *száz pap sem parancsol neki, mivel nem hallgat senki szavára*. Ostobaság: *papot, mestert kell kínálni, a többinek van esze*. Buta *a papod*, mondhatjuk az ostoba emberre. Meghunyaszkodás: *alázatos, mint a pap macskája*. Becsvágy: *bolond pap az, aki nem akar püspökké lenni, vagyis csak az ostoba ember nem akar előbbre jutni*. Nevetségesség: *kevély koldus, tudatlan pap, félénk katona mit sem érnek*. Harag: *dühben van, mint a pap számára a korpától; tűzben van, mint a pap számára a fűrészportól; nehezen köszönt ma neki a pap*. Csak a lát-szatra ad: *csak ott seper/sepreg, ahol a papok táncolnak*.

A lustaság megtestesítője a pap szolgálja: *rest, mint a papok szolgálja; dologkerülő, mint a papok szolgálja; csak evéskor izzad, mint a pap szolgálja*. Őt a lustaságon túl hivalkodás is jellemzi: *hivalkodik, mint a pap szolgálja*. Ha mást se csinál valaki, csak

beszél, azt mondjuk rá, hogy egész *nap* prédikál, mint a *pap*. Ez a jelentés ismétlődik meg a *pap* főnévből képzett *papol* igében is.

Mindezek ellenére mégis megbocsájtóan tekintünk a *pap*-ságra, mert senki sem tökéletes, mindenki követ el hibát és hát a *pap* is olyan ember, mint más; a *pap* is húsból és vérből van; a *pap* is csak vétkezik, ha jó kedve érkezik; és végül a *pap* nem isten.

A katonához és diákokhoz hasonlóan a *papok* is kedvelői az érzéki élvezeteknek: a *katona*, *diák*, *pap* akkor örül, *hogya kap*; *legény*, *katona*, *pap* oda megy, ahol *kap*.

A *pap* sem dolgozik ingyen: a *pap* is kenyérért prédikál. Nem kell féltetni a *papokat*, tudják, hogyan kell boldogulni az életben: *ne sajnáld a papot*, hisz pénzért imádkozik.

További jelentések is társulnak a *papsághoz*, amelyekhez azonban jellemzően csak egy-egy frazéma kapcsolódik. Var vagy sömör van a szája szélén annak, aki *ellopta/megette a papok tepertőjét*. A szellentést szépítő tréfás kifejezések az *elütötte/eleresztette/elszalasztotta/meglőtte/ellőtte a pap tyúkját*.

Azt, hogy egy esemény soha, semmilyen körülmények között nem fog megvalósulni, úgy is kifejezhetjük, hogy *ha a pap mondja sem*; a *pap* lesznek én akkor kifejezés pedig azt jelzi, hogy nem lesz abból semmi.

Ha valaki szó nélkül távozik, akkor *azt sem mondta: papot*.

Ha valaki meghalt: *papok erszényébe került*.

Csúnyaság kifejezésére használhatjuk a következő részletes leírást, hogy *csúnya nagyon: részeg asszony, rongyos pap, görhes disznó, vén szerelmes, gazdag fősvény*.

Szorult helyzetbe kerülhet az: [úgy jár,] *ki a papnak nem köszön*. Szorultságunkat pedig a következő hasonlatokkal érzékeltethetjük: *úgy vagyok, mint a pap a zsákban*; *úgy áll, mint a koldus a pap udvarán*; *izzad, mint a papcselédje a táskaevésben*.

A *paptól* jobb tartani, veszélyes dolog kikezdeni a *pap*-sággal, mert bosszút állhatnak: *el ne felejtse azt a napot, mikor bántottad a papot*; *feljegyezd a napot, melyen vertél papot*; *ha papot versz, ród fel a napot*; *papot ha versz, gondot ad*; *ha papot versz, ród fel a napot*; *megemlegeted a napot, melyben megbántod a papot*; *pappal, sunyi kutyaival nem jó kikezdeni*. Még egy figyelmeztetés: *ki papot, diákot, katonát szeret: megjár*.

Annak, aki figyelmetlen és meg kell ismételni számára a mondanivalót, a következő emlékeztető jár: *a pap se beszél/prédikál kétszer.*

Sokan a külsőségek alapján ítélik meg, hogy valaki tudós ember-e: *akit tartanak tudós papnak, köszönje a fején lévő nagy kalapnak.* Bizony nem a ruha teszi az embert: *hosszú suba senkit nem teszen pappá; nem a köntös/nem a hosszú suba teszi a papot; a köntös nem tesz pappá.* Tévedhet, aki a külseje után ítéli meg az embereket, mivel *nem mind pap, kinek pilise van/ki hosszú ruhát hord.*

Van, hogy belenyugszunk, hogy elmaradjon vagy elvégezetlenül maradjon valami, mintsem könyörögjünk embereknek, hogy teljesítsék kötelességüket. *Jobb gyónatlan halni, mint rossz pap után imádkozni.* Ha nem akarja, hát ne tegye: *mint hogy beteges papot imádjak, inkább gyónatlan halok meg.*

Ha valami nagyon régen volt, mondhatjuk, hogy *akkor még a papok is bajuszt hordtak; ez a dolog a vörös papok idejében történt.*

Aki elbámészkodik, nem mozdul se előre, se hátra, arra mondhatjuk, hogy *elbámult, mint a pap tehene a jégen.*

Egyszerre csak egy beszéljen, ne vágjunk egymás szavába, hiszen *elég egy pap egy templomba; két pap egy papolószekebe.*

Ha valaki nem kapható semmire: *húzódozik, mint a pap agara.*

Csukló emberre mondják: *ellopta a papné kutyáját.*

A felületesen végzett munka: *pap hátán végzett dolog.*

Ami hamar elmúlik: *olyan, mint a papok barátsága; papbarátság szalmatűz.*

Tanulság, hogy magunknak kell a dolgainkkal törődni, nem háríthatjuk át ügyeink intézését másra: *Bízd papra lelket, doktorra a testedet, prókátorra peredet: pokolban leled a helyed.*

A köszönet, hála tréfás kifejezése: *hála a papnak, megellett a barát/fia lett a kántornak; hála legyen a papnak, megellett a kántor.*

A *pap* kifejezés mellet a mondásokban feltűnik a *papné* is. Több frazéma is tréfásan azt jelenti, hogy mindenkinek más az ízlése, hogy ahány ember, annyiféle gusztus: *kinek a pap, kinek a papné, de nekem a lánya; kinek a pap, kinek a palástja; kinek*

a pap, kinek a papsajt; ki szereti papját, ki meg a kalapját és kicsit tovább fokozva: kinek a pap, kinek a pénz beszél.

Akik ugyanabba az érdekkörbe tartoznak, nem szoktak egymásnak ártani: *pap a papot nem dézsmálja; pap a paptól nem kér/nem vesz lélekpenzt; nem vesz egyik pap a másiktól gyónópénzt.*

A papsajt egy Magyarországon gyakran előforduló gyógynövény. A frazémákban pozitív szimbólumként fordul elő, amelyből sosem elég: *nem mindig papsajt; nem mindenkor/nem mindennap/nem örökké papsajtja.* Jelentése, hogy nem minden sikerül az embernek, nincs mindig jó dolgunk és nem lehet csak finomságokat enni, meg kell tanulni beosztással élni.

Amennyiben egy dolog gazdátlan, nem kell félni, lesz, aki a tulajdonába veszi: *kerül annak papja.* Ám ha valamit ellopunk, akkor *lába kél, mint a pap órájának.*

Ha arra tanít valakit, amit ő jobban tud nála, akkor *papot tanít mester vecsernyét mondani.*

Nem szabad más dolgába ütni az orrunk, mindenkinek megvan a maga gondja, feladata, azzal kell törődni: *pap gondja a miatyánk; papot illet a szentírás; a papé a miatyánk mienk/mesteré az ámen.*

Aki jól tud vitatkozni, érvelni arra azt mondhatjuk: *kibeszélne (az) hat papot is.*

A bolgár nyelvben is találunk olyan szólásokat, közmondásokat, hasonlatokat, frazémákat, amelyekben előfordul a *pap* összetevő. Több frazémában is feltűnik az *арменски non* 'örmény pap' kifejezés. Egy legendában, amelyben egy örmény pap, kinek nevét sehol sem említik, közeli kapcsolatban állt, sőt bizalmasa volt egy szintén névtelenül említett szultánnak. Egyszer, egyes források szerint akár többször is, kiállt a Diyarbakirban fogságban tartott és halálra ítélt bolgár rabokért, eljárta az érdekükben és kérésére a szultán megkegyelmezett nekik. A rabok száma változó, hol 4, hol 10, hol ennél is több. A történet annyira gyenge lábakon áll, hogy nincs lehetőség bizonyítására. Ami miatt mégis említést érdemel, hogy annak ellenére, hogy a történet jó véget ért, az *örmény pap* kifejezéshez a bolgár nyelvben negatív jelentés kapcsolódik. Az *ör-*

mény pap a frazeológiában olyan ember, akihez gyakran mennek az emberek panaszkodni, ám értelmetlenül, mert ő nem tud segíteni nekik. *Оплачи се/иди се оплачи на арменски пон* 'panaszkodj/menj és panaszkodj az örmény papnak' frazéma jelentése, hogy felejtsd el az egészet, reménytelen a helyzet.

A pap kifejezést a külső leírásához is felhasználhatjuk. Sápadt bőr kifejezésére *бяла като попадия* 'fehér, mint a papné'. Az ortodox papokra a hosszú, sűrű szakáll a jellemző viselkedet. Ehhez a dús szőrzethez kapcsolódik a *тръзвам/тръгна/ходя като пон* 'elindul/jár mint a pap' hasonlat, amelynek jelentése, hogy nem borotválkozik, nem vágja a haját, hanem hosszú hajjal és szakállal mutatkozik. *Като пон* 'mint a pap' borotvátlanul, szakállasan. A kifejezésnek van egy másik jelentése is, okvetlenül, szó nélkül, hiszen nincs más lehetőség. Kövérség vagy vérmesség kifejezésére a *дебел/кръвен като попова свиния* 'kövér/vérmes mint a pap disznója' hasonlatok fordulnak elő a bolgár nyelvben. A magasságot pedig a papi reverenda szimbolizálja *дълъг като расо* 'hosszú, mint a reverenda'.

A pap szakálla az apró, fölösleges dolgok feletti szükségtelen aggodalmat is kifejezi: *загрижила се попадията, че израсла на пона брада* 'nyugtalankodik a papné, hogy megnőtt a pap szakállá'.

A pap a halál jelképe, ezt a jelentést több példában is megtaláltuk. *Да гледаш пона в брадата* 'a pap szakállát nézed'; *платих на пона* 'fizettem a papnak'; *питвам камбаната/пона* 'megrúgom a harangot/papot'; *влизам на пона в джоба/в кесията* 'a pap zsebébe/erszényébe kerül' az a személy, aki meghal. Megtalálható azonban a kifejezés tagadó változatban is: *да не гледаш пона в гръба* 'ne nézd a pap hátát' alakban, ne hallj meg, élj tovább jelentésben. A temető ironikus, gúnyos megnevezése pedig 'pap tsz', *понско текезесе*.

A bolgárban a túlzásba vitt evés vagy ivás szintén kapcsolódik paphoz és az ünnepekhez. *Нарязвам се като пон на задушница* 'leissza magát, mint a pap halottak napján' az, aki csúnyán berúg, valamint *наяждам се като понско чедо на задушница; наял се като понско дете на задушница*, mind a két

frazéma fordítása 'jóllakott, mint a pap gyereke halottak napján'. A bolgár egyház három nagy halottak napját ünnepel évente.

A türelmetlen embert, aki mindig siet és sürgeti az eseményeket a következő hasonlatokkal lehet jellemezni: *бързам като попадия в плевник* 'siet, mint a papné a pajtába'; *бързам като попадия пред поп* 'siet, mint a papné a pap előtt', ill. *бързам като поп за порязница/порязници* 'siet, mint pap a szelket kenyérért'.

A telhetetlenség, mint papi jellemző a bolgár nyelvben is megjelenik: *все е малко на попово око* 'mindig kevés a pap szemének'.

Amikor valaki arról kérdez, ami csak rá tartozik és tudnia kellene, a bolgár azt mondja: *Дядо попе, видя ли ме, комках ли се* 'Atyám, láttál engem áldozni?'; *Кажи, дядо попе, аз комках ли се*; 'Mondd, atyám, áldoztam?'

Ha valaki sok mindent elvégzett, de a lényegét, a legfontosabbat kihagyta, akkor 'mindenhol kerestelek atyám, csak nálatok nem jártam' *навсякъде те търсих, дядо попе, само у вас не ходих* szögezi le a bolgár ember.

Egy jó tanács arra az esetre, hogy elkerüljük a kellemetlenségeket, érdemes a legfőbb bajkeverőt lecsitítani: *вържи пона, да е мирно селото* 'kösd meg a papot, hogy megnyugodjon a falu'.

A két nyelvben kevés párhuzam fedezhető fel a *pap* összetevőt tartalmazó frazémák jelentésében és használatában. Mind a két nyelvben a *reverenda*, *paco* jelképezi a papi hivatást. A magyarban és a bolgárban is a *reverenda felvétele*, ill. *навличам/обличам расомо* kifejezések jelentik, hogy valaki pap, szerzetes lesz. A *reverenda* levétele, a magyarban *kiugrik a reverendából*, a bolgárban az 'eldobja a reverendát' *хвърля расомо* fejezi ki a kilépést a papi rendből.

A bolgár nyelvben több frazéma is kapcsolódik a *halál* kifejezéséhez, de a jelentés a magyarban is előfordul.

Mindkét nyelvben megjelenik a *papné* a pap mellett. A magyarban a választás lehetőségét nyújtja, míg a bolgárban a főleges dolgok miatti aggodalmat jeleníti meg.

A magyar nyelvben számos negatív tulajdonság kapcsolódik a papsághoz. A legjellemzőbbek a büszkeség, telhetetlenség, konokság, ostobaság, kapzsiság, becsvágy. A pap szolgálja a lustaságot jelképezi. A pap sokat beszél, sőt *papol*, valamint hajszoja az érzéki élvezeteket. A magyar szólások párhuzamot vonnak a pap, valamint a deák, a legény és a katoná között. A pap kerülhet szorult helyzetbe, de vigyázni kell vele, mert bosszút állhat.

A bolgár nyelvben az örmény pap a reménytelen ügyek jelképe, akihez lehet ugyan fordulni, de nem segít. Pap összetevőt tartalmazó hasonlatokkal a külső megjelenést írhatjuk körül. A papságot a bolgárban a túlzásba vitt evés és ivás jellemzi, különösen halottak napján. A türelmetlenséget, sietséget és kapkodást a bolgár frazémák szintén pap vagy papné összetevővel fejezik ki.

Összességében ezen már *a pap sem segíthet*.

IRODALOM

- BÁRDOSI Vilmos (szerk.), 2003: *Magyar szólástár. Szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező és fogalomköri szótára*. Budapest: Tinta.
- O. NAGY Gábor, 1966: *Magyar szólások és közmondások*. Budapest: Gondolat.
- T. LITOVKINA Anna, 2005: *Magyar Közmondástár*. Budapest: Tinta.
- <http://mek.oszk.hu/09100/09112/html/index.html>
- DUGONICS András, 1820: *Magyar példabeszédek és jeles mondások*. Szeged.
- ERDÉLYI János, 1851: *Magyar közmondások könyve*. Pest.
- MARGALITS Ede, 1896: *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Budapest.
- SIRISAKA Andor, 1891: *Magyar közmondások könyve*. Pécs.
- Български национален корпус. <http://dcl.bas.bg/bulnc/>

- НИЧЕВА Кети – СПАСОВА-МИХАЙЛОВА Сийка –
ЧОЛАКОВА Кристилина, 1974: Фразеологичен речник
на българския език. Том първи А–Н. София: БАН.
- НИЧЕВА Кети – СПАСОВА-МИХАЙЛОВА, Сийка
– ЧОЛАКОВА, Кристилина, 1975: Фразеологичен
речник на българския език. Том втори О–Я. София:
БАН.
- НИЧЕВА Кети, 1993: Нов фразеологичен речник на
българския език. София: УИ „Св. Климент Охридски“.
[https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexi-
konok-keresztyen-bibliai-lexikon-C97B2/p-SA415/pap-
SA42E/](https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-keresztyen-bibliai-lexikon-C97B2/p-SA415/pap-SA42E/)

A horvátok szerepe az erdélyi vallási küzdelmekben a XVII. század első felében

LUKÁCS ISTVÁN

Abstract: At the end of the XVI. and the beginning of the XVII. centuries the political and religious relations in Transylvania were confused. The leading figure of the Hungarian counterrevolution, Péter Pázmány made great efforts to spread Catholicism, sent Franciscan monks to win the Transylvanian noblemen. According to historical documents, many of them were of Croatian descent, such as Andreas Zagradiensis, the author of the Kajkavian Croatian dramatized planctus from 1626. At the same time, regardless of Pázmány, there were Bosnian Franciscans who also took part in the religious struggle. This study presents the operation of both groups.

Keywords: Transylvania, Péter Pázmány, Reformation and Counter-Reformation, Croatian Franciscans

Közismert tény, hogy a XVI. század végén és a XVII. század elején súlyos vallási összetűzésekre került sor, ami miatt a korabeli Erdélyben zűrzavaros politikai és vallási viszonyokat alakultak ki. A XVII. század első éveiben Bocskai István (1557–1606) a hajdúk összefogásával megszervezi az első Habsburg-ellenes mozgalmat. Bocskait az 1605-ös szerencsi országgyűlésen Magyarország fejedelmévé is választják. A rendek kimondják a katolikus és a két protestáns vallásfelekezet egyenjogúságát. Az 1603. június 23-án megkötött bécsi béke, amely a Bocskai-felkelést lezárja, bizonyos értelemben megszilárdítja a protestantizmust, hiszen szabad vallásgyakorlást biztosít nekik. A jelentősen megtépázott katolikuság lassan rendezi erőit, s az 1611. évi nagyszombati katolikus zsinat a tridenti zsinat elveiből kiindulva útjára indítja az ellenreformációt. A mozgalom vezéralakja a jezsuita Pázmány Péter (1570–1637) lesz, akit II. Mátyás 1616-ban esztergomi

érsekké nevez ki. Pázmány fellépésével heves országos viták bontakoznak ki a protestánsok és a katolikusok között. Bethlen Gábor (1613–1629) személyében Erdély ismét erős kezű uralkodót kap, akinek sikerül konszolidálnia a zilált politikai viszonyokat, ám halálával újra feléled a rendi anarchia, amelyet az őt felváltó I. Rákóczi György (1630–1648) fékez meg. Erdély az ő uralkodása alatt is töretlenül fejlődik. Halálát követően a fejedelmi széket fia, II. Rákóczi György (1648–1660) foglalja el, aki atyja nyomdokain halad. Katonai, gazdasági és politikai sikerei révén az erdélyi fejedelemség nagy tekintélyre tesz szert Magyarországon is, ahol egyre határozottabban formálódik a főurakból és nemesekből álló Habsburg-ellenes párt. E szervezkedés vezéralakja Zrínyi Miklós (1620–1664) horvát bán lesz, aki törökellenes harcai révén válik országos hírnévűvé. Miután nyilvánvalóvá vált számára, hogy a török elleni hatásos katonai fellépés legfőbb kerékkötője a bécsi udvar, olyan személyiség kapcsolatát keresi, aki az erős kezű nemzeti fejedelmet testesíti meg. II. Rákóczi György személyében ezt meg is leli, ezért személyes kapcsolatot létesít a fejedelemmel, ám a fejedelem aspirációi a lengyel trónra és nyílt szembenállása a török Portával végleg megpecsételik a sorsát. A török elleni szászfenesi csatában a fejedelem súlyosan megsebesül és 1660-ban Váradon meghal. A Habsburg-ellenes összeesküvés megszervezése és a vezető szerep ebben a Zrínyiekre hárul, aminek későbbi tragikus következményei közismertek.

A magyar ellenreformáció óhatatlanul egybekapcsolódott a bécsi abszolutista törekvésekkel. A II. Mátyást a trónon követő II. Ferdinánd (1619–1637) jezsuita neveltetésben részesült, s uralkodása céljának tekintette az „egy állam, egy vallás” elvének megvalósítását. A király államhatalmi eszközeivel hathatósan támogatta a jezsuiták ellenreformációs törekvéseit. Pázmány Péter II. Ferdinánd bizalmasaként és tanácsadójaként maga mögött tudhatta a három részre szakadt Magyarországon a királyi országrész magyar katolikus főnemessége egy részének támogatását is. Pázmány helyes politi-

kai érzékkel ismerte fel, hogy a katolicizmus széles körű megszilárdítása alapvetően a főnemesség magatartásán múlik, hiszen a kor szokásának megfelelően „akié a föld, azé a vallás” (cuius regio euis religio) (UNGER-SZABOLCS 1976). Amíg a királyi országrészben viszonylag könnyebben megbirkózhatott ezzel a feladattal, a protestantizmus fellelegvárának számító Erdélyben ez nem ment egykönnyen. Pázmány szívén viselte a katolicizmus erdélyi terjesztésének ügyét, hiszen maga is innen származott. Bár szülei reformátusok voltak, ő maga 13 éves korában katolizált. A kolozsvári jezsuita gimnázium bezárását követően Lengyelországba menekült, ahol két évet töltött el. A bécsi bölcséleti stúdiumokat követően a római teológián folytatatta tanulmányait. Tanulmányai befejezte után, 1596-ban pappá szentelték. Hazai működését 1601-ben kezdi meg Kassán, s hamarosan beleveti magát a hitvitákba. Pázmány hitvitázó iratai a magyar barokk próza gyöngyszemei. Működése esztergomi érsekké történő kinevezésétől válik igazán hathatóssá. (BITSKEY 1978)

A szlávtság jelenléte Erdélyben a XVII. század elején a kusza politikai helyzettel és az újra erőre kapó katolicizmus, az ellenreformáció általános és erőteljes magyarországi térnyerésével, valamint annak óvatosabb erdélyi tapogatózó lépéseivel függ össze. A protestantizmus erdélyi bástyáinak megszilárdítása és a katolicizmus pozícióinak gyengülése sokakat, így Pázmány Pétert is mély aggodalommal töltötte el. De voltak katolikus erdélyi főurak is, akik hitük apadását látván úgy döntöttek, segítségért fordulnak oda, ahonnan remény van arra, hogy azt meg is kapják. Amíg a Pázmány nyújtotta, a királyi országrész felől érkező támogatás elsősorban magyar katolikus papok és ferences szerzetesek megjelenését jelenti Erdélyben, addig az erdélyi nemesek által kért katolikus támogatás Bosznia felől érkezik, vagyis boszniai horvát ferencesek megjelenését jelenti. A nem magyar anyanyelvű papok és szerzetesek megjelenése Erdély földjén nem volt konfliktusok nélküli.

A XVI. század végén Báthory Endre bíboros, megbízott erdélyi apostoli kormányzó, aki bár Lengyelországban lakik, többszöri erdélyi látogatása során úgy dönt, hogy segít népe lelki és szellemi felemelkedésében. Adatunk van arról, hogy közvetítésével a XVI. század végén lengyel szerzetesek is érkeznek Erdélybe. A bíboros a lengyel nuncius útján kér művelt és kipróbált ferences szerzeteseket Krakkóból. Ezek valóban meg is érkeznek. Tudunk bizonyos Lubeniczy Valériánról, aki Csíksomlyón tartózkodik. 1594-ben ő a gvárdián és erdélyi őr, s még 1599-ben is ott van (SÁVAI 1997: 43–44). 1624-re kiürül a csíksomlyói kolostor. Pázmány Péter komoly erőfeszítéseket tesz annak érdekében, hogy papokkal népesüljön be. 1626-ban Váradi János provinciálist küldi erdélyi misszióba, aki három évig marad ott gvárdiánként. Váradi, akit először az 1602-es gyöngyösi káptalanon választanak meg tartományfőnöknek, egész csoport ferencessel indul Somlyóra. A mikházi Historia Domus a következőképpen számol be a kolostor benépesítéséről:

„Dum haec fierent Patres et Fratres Provinciae Sanctissimi Salvatoris in Conventum Csikiensem adventantes, coeperunt multiplicari adeo ut jam essent septem Sacerdotes concionatores videlicet Andreas Zágrábi Guardianus, P. Nicolaus Somlyai, P. Martinus Szeredai, P. Bartholomaeus Kolosvári, P. Marcus Krivini, P. Emericus Szent Györgyi, P. Angelus Gyöngyösi, et Fratres Lajici Professi quattuor scilicet Thomas Kallai, Ladislaus, Blasius, Stephanus.” (SÁVAI 1997: 52).

(Amíg ezek történtek A Legszentebb Üdvözítőről nevezett Salvatoriánus Tartomány atyái és testvérei a csíki konventusba jöve sokasodni kezdtek olyannyira, hogy már hét prédikáló pap volt, tudniillik Zágrábi András gvárdián, P. Nicolaus Somlyai, P. Martinus Szeredai, P. Bartholomaeus Kolosvári, P. Marcus Krivini, P. Emericus Szent Györgyi, P. Angelus Gyöngyösi, és négy fogadalmat tett laikus testvér Thomas Kallai, Ladislaus, Blasius, Stephanus.) A felsorolt ferencesek egy része erdélyi származású volt, közülük 1615-ben nyertek felvételt Gyöngyösön papnövendéknek Somlyai Miklós, Szeredai Márton és Szederjesi Mihály székelly ifjak (SÁVAI 1997:

44). A Csíksomlyóba érkezett négy prédikáló pap egyike *Zágrábi András* volt. A kor szokásának megfelelően, hogyha az illető szerzetes nem volt magyar származású, akkor családi neveként általában származásának települését jelölték meg, vagyis azt a helyet, ahonnan érkezett. Ezek szerint a Várad-i János provinciális vezette ferencesek csoportjában egy, vélhetően a kaj-horvát nyelvterületről származó szerzetes is volt, aki tanulmányait akkor kezdhette meg, amikor a többi Erdélyből érkezett, majd vele együtt oda visszakerült ifjú. Zágrábi Andrásról a következőket olvashatjuk György József monográfiájában:

„P. Zágrábi András szül. Horvátországban, beölt. Gyöngyösön 1624, a Smi Salvator Provincia tagja. 1628-ban Szakolczán Kroata András néven P. Esio Fulgenc theol, filoz. Lectornak tanítványa volt. A pásztoraitól megfosztott plébániákon sokat buzgólkodott. A főurak udvaraiban is kedvelt szerzetes volt. 1640–43 csíksomlyói zárdafőnök. Meghalt pestisben Kézdiszentléleken 1646. jan. 1.” (GYÖRGY 1930: 587).

Zágrábi András akkor volt a csíksomlyói zárda főnöke, amikor az erdélyi Stefanita Custodiai custosaként a Boszniából érkezett P. Szalainai István működött, akit a „Salvatoris nostri” Brévéje alapján VIII. Orbán pápa nevezett ki, s akit ezen a poszton már csak magyarok követtek – erre következtethetünk a custosok családi neve alapján (GYÖRGY 1930: 170). Zágrábi András Kézdiszentlélek híveit Csíksomlyóból gondozta több éven át (GYÖRGY 1930: 185). 1645 karácsonyának ünnepeire is ellátogatott Kézdiszentlélekre (GYÖRGY 1930: 407), s minden bizonnyal már vissza sem tért Csíksomlyóra, hiszen az ünnepeket követően pár napra rá pestisben meghalt. Halála előtt másfél évvel fontos misszióval bízták meg őt a bosnyák szerzetesek. VIII. Orbán pápa Szalainait és társait a szigorúbb rendtartásra kötelezte.

„Ebbe az Erdélybe jött bosnyák ferenczrendűek – írja Karácsony János – sehogyse akartak belenyugodni. Azért értesülvén VIII. Orbán pápa haláláról (+1644. július 29.) elküldték Zágrábi Andrást, remélvén, hogy a régi pápa határozatát az új egykönnyen megváltoztatja. De mivel akkor Erdélynek rendes püspöke nem volt s így Erdély egyházi főhatóság

tekintetében a hitelesítő nagy bizottság (Propaganda Fide) alá volt rendelve, a pápa e bizottságot kérdezte meg. Ez pedig a bosnyákok kérelmét visszautasította. Zágrábi tehát eredménytelenül tért vissza.” (KARÁCSONY 1929: 223–224).

A diplomáciai misszió ténye azt igazolja, hogy a gyöngyösi, tehát magyar környezetben – látni fogjuk, ez sem teljesen igaz így – nevelkedett Zágrábi Andrásban erős horvát kötődés élehetett, hogyha ilyen szolgálatot tett a bosnyákoknak. Szalainai István a Propaganda Fide bíborosaihoz írott leveleiben név szerint is megemlíti (SÁVAI 1997: 304–306). Zágrábi András életében fontos állomást jelentett a gyöngyösi ferences kolostor, ahol is 1624-ben beöltözött. Zágrábi András a szerzője annak a közel ezer soros párrímes nyolcasokból álló dramatizált kaj-horvát Mária-siralomnak, amelyet kétnyelvű monográfiámban mutattam be. (LUKÁCS 2000) A legkorábbi dokumentumok arról tanúskodnak, hogy Gyöngyösön a XV. század közepe óta működtek ferences barátok. Amikor Zágrábi András 1624-ben beöltözik, ott már működik a gyöngyösi *studium humanitatis*, vagyis a szerzetesnövendékek oktatásának középfokú intézménye (FÁY 1999: 33), amelynek minden bizonnyal ő is hallgatója volt. Hogy nem ő volt az egyedüli horvát származású ember ott, talán igazolható egy törökök által kiállított szabad útlevéllel is, amelyet bizonyos Bona nevű gyöngyösi szerzetes részére állítottak ki horvátországi utazásához (FÁY 1999: 159). Gyöngyösön a XVII. században a magyarok mellett főképpen lutheránus szlovákok éltek.

„A gyöngyösi ferencesek pasztorációjának sajátos területe volt a városba betelepült tótok lelki gondozása – írja Fáy –, mely a török időkben kezdődött, de áthúzódott a XIX. század végéig, a betelepültek szinte teljes asszimilációjáig. A protestánsként beköltözött tótokat katolikus hitre térítették, és 1630-ban elvállalták, hogy számukra anyanyelvi szentbeszédeket tartanak az ispotály Szent Erzsébet kápolnájában. A szemfüles ferences barátok észrevették ugyanis, hogy a Gyöngyösre betelepült lutheránus tótoknak a helyi protestáns lelkész nem tud anyanyelvi istentiszteletet tartani, és mire tótul beszélő prédikátort kérhettek volna szülőföldjükéről, a ferencesek a katolicizmus oldalára állították őket.” (FÁY 1999: 42).

Ez a tény önmagában feltételezi, hogy a ferences barátok között akadt olyan, aki beszélte is a szlovák nyelvet. Zágrábi András 1628-tól Szakolcán folytatja tanulmányait, ahol a *studium philosophicum* működik. A szakolcai ferences rendház kapcsán érdemes megemlíteni egy 1693-ból származó elszámolási jegyzéket, ahol a költségek között színház számára történt fuvarozásról esik szó (SÁVAI 1997: 138). Szakolcán annak az olasz származású Fulgenzio da Jesinek lesz a tanítványa, aki komoly befolyással bírt a Propaganda Kongregációnál, s később szembe került a jezsuitákkal, amiért felmentették a népet a nagybőjti tej- és tojástillalom alól, de kemény vitákat, pozícióharcot folytatott Erdélyben a boszniai Szalainai Istvánnal és társaival is. Fulgentio da Jesi 1644. szeptember 23-i keltezésű, olasz nyelvű, a Propaganda Fide Kongregáció bíborosaihoz írott levelében arról panaszkodik, hogy a fejedelem katonái felforgatták a sebesi kolostort, amelyet ő alapított tíz esztendővel korábban, majd levelét így folytatja: „Egy öreg horvát származású barátot, Miklós testvért, aki az alapítás óta itt él, a katonák gyalázatos módon megcsonkították, majd halálra kínozták. Másnap találtak rá a katolikus katonák, de segíteni nem tudtak rajta.” (SÁVAI 1997: 304). Az Erdélybe Boszniából érkezett ferenceseket Fulgentio da Jesi – ő is 1646-ban hal meg, miként Zágrábi András –, de mások is a *boszniai* (Patres Bosnenses) jelzővel illetik, ellenben a nem Boszniából érkezett horvátokat *Croato*-ként említik. Fulgentio da Jesi levelének fenti mondata is arról tanúskodik, hogy a boszniai szerzeteseken és Zágrábi Andráson kívül működött itt más horvát származású szerzetes is.

A fentiekben többször is emlegetett Szalainai István és a Boszniából érkezett többi ferences szerzetes a XVII. század első felében kitörölhetetlen nyomokat hagyott Erdély vallási életének történelmében – ők erdélyi katolikus nemesek hívó szavára érkeztek. Toldalaghy Mihály marosszéki főkapitány, Kovacsóczy István erdélyi kancellár és Bálintih Kristóf kincstartó 1630-ban a bosnyák provinciálishoz fordulnak, hogy az erdélyi lelkipásztorkodás ügyét mozdítsa elő. Kéri, „hogya

a lelkek iránti szeretetből küldjön Erdélybe kíségtő ferences papokat, akik misézzenek és a latin nyelvben jártasabbak gyónását meghallgassák.” (SÁVAI 1997: 138). A boszniai ferencesek valóban megérkeztek Erdélybe. Vezetőjük Szalinai István (1579–1653) volt, akit még három pap kísért: Loparai István (vagy: Lopara – Stefano da Lopara), Szarajevói Marián és Pozsegai Illés. E két utóbbi hamarosan visszatért Boszniába. Szalinai a misszió prefektusaként roppant gondossággal járt el munkája során. Felvette a kapcsolatot a vezető katolikus családokkal. A bosnyák ferencesek I. Rákóczi György – őt a segesvári országgyűlés 1630. december 1-én választotta meg Erdély fejedelmévé – gyulafehérvári bevonulásakor szerzetesi öltözetben jelentek meg. Ezt követően érkeznek még bosnyák szerzetesek Erdélybe, akik itt a fejedelem engedélyével telepednek meg. Tudni kell, hogy a boszniai tartományból érkező szerzetesek erdélyi jelenlétének megvan a maga egyházi történelmi előzménye. IV. Jenő pápa 1444. február 1-én kelt bullájában a boszniai tartomány alá helyezte a hét székely széken lévő és az ezután létrehozandó valamennyi konventjét.

A mikházi kolostor megalapításában is Szalinainak volt döntő szerepe. Társaival előbb felépítették a kápolnát, majd pedig fából és vesszőből font fallal készült cellát. A bosnyák szerzeteseket licenciátusok kísérik prédikációs útjukon, akik magyarul tolmácsolják az igehirdetést. Jelentős lépés volt Szalinai részéről, hogy kezdeményezte Rómában az Erdélyi Őrség (Custodia) megalapítását. Célja az volt, hogy Erdélyt leválassza a szalvatoriánus tartományról és a boszniaihoz csatoltassa. Azonban a Szentszéknek ezzel ellentétes céljai voltak, s a magyar Salvatoriánus Tartományhoz kapcsolta az új Őrséget. A mikházi bosnyák atyák ebbe nem nyugodtak bele, bujtogatták Szalinait, emiatt folytonos ellenségeskedés alakult ki a bosnyák ferencesek és a magyarok között. Szalinai kezdetben nem tudott magyarul, ám később megtanulta a nyelvet, és képes volt önállóan is prédikálni a székely falvakban (SÁVAI 1997: 140). Végül Róma közbenjárására

a bosnyákokat haza küldték. Csupán a nevek alapján feltételezhetjük, hogy az alább felsoroltak mind bosnyák ferencesek voltak: Imotai Simon, Loparai István, Imotai Bertalan, Banjalukai Ferenc, Bankovics Ferenc, Ne(o)vkovics Péter, de voltak többen is, hiszen számuk az évek során változott. A torzsalakodásoknak 1666. augusztus 6-án lett végük. A bosnyákok végleg hazatértek.

Kájoni híres Fekete könyvében – mintegy lezárva a bosnyák ferencesek erdélyi jelenlétének bő három évtizedét – ezt írja erről a korról:

„Nem szabad befogadni a közösségbe illír vagy bosnyák nemzetiségű ifjút, aki nálatok akar beöltözni, és a fogadalmasokat távol kell tartani a tisztségektől, nehogy elszemtelenedjenek. Nincs szükségetek se a tudományukra, se a segítségükre, sőt erkölcséiktől, műveltségüktől, életüktől és természetüktől oly távol vagytok, mint ég a földtől.” (Sávai 1997: 143).

Bár a bosnyákok és a magyarok közötti békétlenség árnyékot vetett Szalainai István életművére, mégis jelentősnek kell ítélnünk erdélyi ténykedését. A horvát irodalomtörténet-írás is számon tartja Szalainait, mégpedig Stjepan Matijević néven. A boszniai Tuzla (ókori nevén Salinae – innen a Szalainai név) városában született, s egy ideig Szarajevóban szolgált. Egyetlen művét, az *Ispovjedaonik* (Gyóntató) címűt 1630-ban nyomtatta Rómában. Nem eredeti műről van szó, hanem Jeronim Panormitan olasz dominikánus szerzetes gyakorlatias gyóntató kézikönyvének a fordításáról (Herta 1974: 142–146). Szalainai erdélyi működéséről a horvát szakirodalomnak csak szegényes információi vannak (JELENIĆ 1990: 151–153). Például az sem ismert, hogy Mikházán halt meg 1652. január 9-én, s hogy az oltár alatt lévő kriptában temették el (GYÖRGY 1930). Erdélyi működéséről a magyar szakirodalom alapján fontos volna áttekintést adni a horvát szakma számára. A legátfogóbb mű, amely részletesen is ismerteti a működését a már többször idézett Sávai-mű (SÁVAI 1997).

IRODALOM

- BITSKEY István, 1978: *Hitoiták tüzében*. Gondolat: Budapest.
- FÁY Zoltán, 1999: *Ferencesek Gyöngyösön*. A Kapisztrán Szent Jánosról nevezett Ferences Rendtartomány kiadása: Budapest.
- GYÖRGY József, 1930: *A ferencrendiek élete és működése Erdélyben*. Cluj-Kolozsvár.
- KUNA Herta, 1974: *Hrestomatija starije bosanske književnosti*. knj. 1, Svjetlost: Sarajevo.
- JELENIĆ Julijan, 1990: *Kultura i bosanski franjevci I*. (Hasonmás kiadás) Svjetlost: Sarajevo.
- KARÁCSONYI János, 1929: *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*. Budapest.
- LUKÁCS István, 2000: *Dramatizált kaj-horvát Mária-siralom Erdélyből 1626 – Dramatizirani kajkavski Marijin plač iz Erdelja 1626*. Budapest: Slovenika: Hrvatska samouprava Budimpešte.
- SÁVAI János, 1997: *A csíksomlyói és a kantai iskola története. Missziós dokumentumok Magyarországról és a hódoltságról II. Tanulmányok II*. Szeged.
- UNGER Mátyás – SZABOLCS Ottó, 1976: *Magyarország története*. Gondolat: Budapest.

A reformáció eszméjének interpretációja Miroslav Krleža műveiben

MANN JOLÁN

Abstract: One of the most common topics of the works of Croatian writer Miroslav Krleža is Christianity, with special regard to Protestantism. Although his essays are characterized by a negative judgement of Christianity, this issue emerges in a more complex way in his fiction works. Protestantism was discussed by him as a criterion of commitment to progress and belonging to Europe. Krleža reflected on emblematic figures of the Reformation Era including Erasmus of Rotterdam, Martin Luther, and their relationship, and Jean Calvin on several occasions, starting with his early diary notes, via his essays, to his novels. In the Reformation Movement, he emphasized social renewal and the struggle of the disenfranchised, and he compared the time of religious wars with the Europe of the Thirties.

Keywords: Erasmus of Rotterdam, Martin Luther, Jean Calvin, Miroslav Krleža, Protestant Reformation

Az egykor tiszteletbeli magyar íróként számon tartott Miroslav Krleža (1893–1981) horvát író műveinek a kereszténység/keresztyénség az egyik leggyakoribb és legjellemzőbb témája. Műveiben Krleža sokféleképpen közelítette meg a vallási kérdéseket, az egyházszervezet(ek)et, a kereszténység mitológiai-vallási képzeteit, valamint erkölcsi normarendszerét és világnézeti alapját. (KRAVAR 1993: 509) Fikciós művein (elbeszélésein, regényein, drámáin és költői művein) kívül a téma a maga szerteágazó összetettségében folyamatosan jelen van a deklaráltan nem fikciós műveiben (esszéiben, naplóiban, utleírásaiban) is. Ez utóbbi írásaiban a témát különböző elméleti és ideológiai nézetek szempontjából tárgyalja – hol a művelődéstörténész, hol baloldali társadalmi mozgalmak aktivistája, hol pedig történetfilozófiai értekezések szerzője szerepében. Krleža esszéisztikus műveire összességében – a bennük do-

mináló baloldali ideológiai nézetek miatt – a kereszténység negatív megítélése a jellemző. Meg kell azonban jegyezni, hogy fikciós műveiben ennél szinte mindig jóval árnyaltabb a kép.

A kereszténységre vonatkozó alapvetően polemikus hozzáállását jelentősen árnyalja a protestantizmus és az eretnek szektaként elítélt mozgalmak (patarénizmus, bogumilizmus) iránt mutatott szimpátiája. A protestantizmus egyike lesz esz-széisztikus művei legfontosabb témáinak. Hasonló történeti jelentőséget tulajdonított a bogumilizmusnak és a protestantizmusnak, melyek, nézetei szerint, eszmei, vallási és társadalmi jelentőségük szempontjából rokoníthatók egymással akkor is, ha esetükben egyidejűségről, vagy a protestantizmus részéről a bogumilizmushoz való tudatosított kapcsolódásról nem beszélhetünk. Tovább árnyalja a képet, hogy a huszitizmus mozgalmának értékelése szintén ehhez a kérdéskörhöz tartozik Krleža pályáján. A továbbiakban terjedelmi korlátok miatt ennek az összetett kérdéskörnek csak egy szeletével foglalkozom: a reformáció korának emblematisztikus alakjaira vonatkozó reflexióit tárgyalom Krleža műveiben.

A protestantizmust és ahhoz kapcsolódóan az imént említett egyéb vallási és társadalmi mozgalmakat Krleža a haladás iránti elkötelezettség és az Európához való tartozás ismérveként tárgyalja, hasonlóan a magyar közgondolkodásban is ismert érveléshez. A második világháború után a hozzá hasonló irodalmi tekintéllyel rendelkező Illyés Gyula ennek a gondolatnak a mentén írja az először 1936-ban megjelent, Petőfiről írott monográfiájának 1963-as bővített változatában: „Mert meddig terjed Európa? Ameddig a sajtóságos eszméi, vagyis a civilizációja. Hogy egy nemzet Európához tartozik-e vagy nem, s mióta tartozik oda, azt ilyesféle kérdések döntenek: részt vettél a keresztesháborúban? A reformációban? Voltak jakobinusaid?” (ILLYÉS 1963: 191)

Krleža *A kirándulás Magyarországra* 1947 útirajzában *Ludoviceum* című alfejezetében egy korai drámájának cselekményét foglalja össze, melynek főhőse egy hitében meghasonlott protestáns lelkész:

„A fogdában (a tisztí becsület fogalmára vonatkozó stilisztikai kitörésemet követően) egy protestáns lelkészlől írok drámát, aki nem hisz istenben. A lelkész özvegy, öreg édesanyjával él együtt egy elhagyatott udvarházban egyfajta rosmersholmi Rosmerként. A lelkész nem hisz istenben. Egész éjjel nietzscheánus, emberfeletti, ateista elképzelésével viaskodik. Végül döntésre jut. Elhatározza, a második felvonásban, hogy erkölcsi meggyőződéséhez híven beszélni fog erről: isten nemlétéről. Nehéz küzdelmek után, a harmadik felvonásban, el is mondja ezt szöszékéről ostoba nyájának, de a tömeg meglincseli. Függöny.” (KRLEŽA 1985: 195)

Bár Krležának ez a drámapróbálkozása nem maradt fenn, később egy 1976. júniusi naplófeljegyzésében még utal rá, melyben a keletkezés idejét 1913 nyarára pontosítja (KRLEŽA 1988: 100). Hat korai, idővel „legendák” gyűjtőnévvel közölt drámája közül kettő az emberiség két nagy alakjáról szól, az egyik Kolumbusz Kristófról, (1918), a másik Michelangelo Buonarrotiról (1919). Ezeknek az ún. génuszdrámáknak – melyeket egy hőrospentalógia egyes darabjaiként képzelt el az író – további tervezett főszereplői Kant és Goya lettek volna. Az ötödik darab a legkorábban elkészült *Legenda* (1914), amelynek főszereplője Jézus. A génuszdrámák problematikájára emlékeztet a vívódó lelkészlől szóló említett korai drámatervezet is, hiszen azok a tömegből kiemelkedő, nagy eszmék által vezérelt és útkeresésük során megtört, magányos, a környezetükkel szembekerülő hősoket állítják középpontba.

A reformáció elindítójának, Luther Mártonnak az alakja már igen korán, húszas éveinek elején és irodalmi munkásságának kezdetén elkezdte foglalkoztatni Krležát. 1916-os keltezésű, de csak 1956-ban publikált naplójegyzete szerint „barbár szónoknak” tartja, igaz, ez éppúgy tekinthető dicséretnek, mint bírálatnak a részéről. (KRLEŽA 1981a: 77) A reformáció legfontosabb személyiségeinek a társadalmi folyamatokban betöltött szerepét vizsgálja, és bár az emberiség kiemelkedő alakjainak tekinti őket, gyakran bírálja is tetteiket. Luthert naplójában a fent idézett bejegyzést követően másfél hónappal a jezsuitákhoz hasonlítja: „Luther elmondhatatlanul zavaros a konfliktusaiban. Durván hazudik. A jezsuiták

tőle tanulták, hogy a cél szentesíti az eszközt. Csak kevés ember tudott úgy gyűlölni és annyi gyűlölködést kelteni, mint Luther.” (KRLEŽA 1981a: 77)¹

Képzőművészeti tárgyú esszéiben a protestantizmus témája gyakran az esztétikum értékelésének problémája kapcsán merül fel. 1933-ban megjelent Krsto Hegedušić *Dráva menti motívumok* című albumához írt előszavában az ikonoklasmus jelenségének folyamatában Luther nevének említésével a reformáció puritanista törekvéseire is utal:

„A nyolcadik századtól Lutherig, a képrombolóktól kezdve napjainkig az emberek mint hiábavaló és fölösleges dolgot dobálják ki a művészi szépet az Úr templomából, korunk utilitaristái pedig, mint Csernisevsz-kij is (aki azt állítja, hogy a kolbász fontosabb Shakespeare-nél), nem sokban különböznek a nyolcadik század bizánci iskoláinak képrombolóitól.” (KRLEŽA 1965: 565)

Egy évvel később Heinrich von Kleistről írt esszéjében, a német író *Kohlhaas Mihály* című kisregényében szereplő „refinált dialektikájú doktor Luther” alakját ítéli el, aki „a félhomályos wittembergi jelenet démoni pillanatában magává a Sátánná változva át, megtagadja az igazát kereső Kohlhaastól a gyónás és áldozás szentségét.” (KRLEŽA Miroslav, 1979: 119) Kleist kisregényében Krleža értelmezése szerint Luther elmaradott, az idők szavát, a társadalmi törekvéseket, a jogaihoz ragaszkodó polgárság és a korszak parasztlázadásaiban azokat a maga számára is kivívni akaró küzdő parasztság szándékait nem értő, dogmatikus alak:

„Luthert, az egyház forradalmi hullámának jelképét itt mindössze néhány vonás rajzolja meg üres és köpönyegforgató, együgyű dogmatikusként: mint olyan papagájt, amelynek a csőrében holtak a betűk, mint olyan ideológust, aki még mindig feudális módon építkezik, jelleme pedig az élő emberi szív és érzés minden érve számára vak és megközelíthetetlen. A széleskörű népi igazságérzet és a törvény betűje száraz, feudális egyházi értelemzésének pokolian kétélű kétértelműségét a maga teljességében örökölték meg ezek a klasszikus könyvoldalak.” (KRLEŽA Miroslav, 1979: 119)

1 A Krleža-idézetek forrásai a létező magyar fordítások. A horvát eredetire akkor hivatkozom, ha az idézetnek nincs magyar fordítása, vagy az nem elég szöveghű. Az ilyen esetekben saját fordításban közlöm az idézett művek részletét.

A Róma ellen fellépő Luther, Krleža szerint, a feudális kompromisszum jegyében, sőt annak ideológusaként fordulva szembe a radikális társadalmi mozgalmakkal, végül tönkretette a reformáció – Krleža értelmezésében elsősorban mint társadalmi, szellemi megújulás – mozgalmát.²

Ahogy ezt Spiró György is kifejtette Krleža-monográfiájában, a horvát író 1938-ban megjelent *Az ész határán* című második regényének világirodalmi példája Kleist kisregénye volt. Ennek a regényének a lázadó főszereplőjében Krleža a támasztalan Kohlhaas Mihályt írta meg, akinek személyes ügye nem válhat világtörténelmű jelentőségűvé, ahogyan azzá vált a kleisti értelemezésben, mely Kohlhaast egy új erkölcsiség öntudatlan megtestesítőjeként ábrázolja. 1938 Európájában azonban a személyes lázadás csak egy időközben múlttá vált erkölcsiség nevében történhetett meg. (SPIRÓ 1981: 253–254.) A regényben Luther neve és a reformáció kérdése érintőlegesen és a katolicizmussal való szembenállás kontextusában bukkan fel, hol a „Róma barokk színi előadásában, jezsuita harangzúgásának kifulladásában haldokló örök várost (Luthertől a marxizmusra kitérő utolsó pápai enciklikáig)” említve (KRLEŽA 1954: 262), hol pedig a felekezeteiktől magát függetlenítő ateista lázadó kívülálló szerepét hozva fel példának: „Egyébként sokkal bonyolultabb a gondolat szellemi magaslatán istentelennek lenni, mint szerzetesi tökfilkónak, aki háromszor kiköp, ha Luther nevét hallja; akárcsak az ortodox izraelita, ha gójjal fogott kezét.” (KRLEŽA 1976: 59)

A protestantizmus témája szempontjából kiemelkedően fontos Krleža *A Rotterdami Erasmusról* című, 1942-ben, néhány nappal a Sztálingrád ellen indított német offenzíva előtt írt, ám csak 1953 elején megjelent esszéje. Erasmus kora Európájának szellemi megújulását képviselte, s ily módon tevékenysége a reformáció előzményeként is felfogható. A megújulást azonban a reformáció vezéralakjaival, elsősorban Lutherrel ellentétben a katolicizmuson belül gondolta el és nem volt

2 Krleža ezt az állítását Luther *Erklärung* [sic!] *zum Frieden*, (helyesen *Eine Ermahnung zum Frieden*) és a *Wider die räuberischen und mörderischen Bauern* című műveiben kifejtettékre alapozza.

híve az egyházszakadásnak, ahogyan semmilyen drasztikus, erőszakos megoldásnak sem. Erasmus végül akarata ellenére szembekerült Lutherrel. 1524-ben *A szabad akaratról* című írásában az egyik legfontosabb vallási dogma kérdésében kezdett vitát vele, melynek során kettejük nézetei végleg eltávolodtak egymástól.

„Luther *A megbéklyózott akarat* [sic! *A szolgálai akarat*] című könyve, mint Erasmus *A szellem szabadsága* [sic! *A szabad akaratról*] című művére írt replika inkább egy fecsegő, mint nehézkes könyv, amelyre az öreg rutinos vitatkozó tíz napon belül válaszol a *Hyperaspistesszel*, hogy lecsendesítse a kárörvendőket, akik örömeiket lelik az esetben.” (KRLEŽA 1965a: 360)

Krleža a harmincas években kezdett el foglalkozni Erasmusszal, amikor a humanista gondolkodót újra felfedezte magának Európa. Erre közvetlen alkalomként Erasmus halálának négyszázadik évfordulója szolgált 1936-ban, amikor legfontosabb műveit számos fordításban újra kiadták és olyan írók foglalkoztak vele, mint Robert Musil (MUSIL 2000: 280–302), Stephan Zweig (ZWEIG 1934), vagy őket megelőzően még 1924-ben a történész Johan Huizinga (HUIZINGA 1995). Krleža írásaiban 1936-ban említi először Erasmus nevét, ill. főművét, *A balgaság dicséretét*. A már említett *Az ész határán* című regényének első fejezete *Az emberi butaságról* címet kapta, a regény főhőse pedig olvasta Erasmus műveit. *A Rotterdami Erasmusról* című esszéjében foglalkozott a legbehatóbban a humanista alakjával, annak vívódásait a magáénak érezte. Erasmus korának, a vallásháborúk Európájának problémáiban továbbá a maga kora visszasságaira ismert. Az említett írókhoz hasonlóan Krleža is rokonságot érzett Erasmussal, aki éppen úgy, mint ők, egyedül maradt saját korának a gyakorlatban megvalósult eszméivel, vallási irányzataival szemben. Erasmus sem a katolicizmus működő gyakorlatával, sem az időnként szélsőséges fanatizmusba torkolló reformációs irányzatok törekvéseivel nem értett egyet, hasonlóan a 20. század harmincas éveinek európai totalitárius diktatúráival szemben álló polgárhoz. Erasmus példája különös aktualitást kapott a harmincas évek Európájában a tekintetben, hogy mi

a teendője az értelmiséginek a fanatizált erőszak idején: semleges szemlélőként csak magában kommentálni az eseményeket, vagy a veszélyt és a nyilvánvaló kudarcot is vállalva hangosan felszólalni. (LASIĆ 1993: 233)

Az ellentmondások iránt kimondottan fogékony, antiteitikus szerkezetekben gondolkodó Krleža esszéjében az erasmusi dilemmában kifejezésre jutó különböző szembenállásokat tematizálja: értelmiségi *vs.* tömeg, költő *vs.* hatalom, gondolkodó *vs.* fanatikus fantasztá, pacifista *vs.* harcos, szkeptikus értelem *vs.* fanatikus hit stb. Ezeket a szembenállásokat alapvetően szkeptikus történelemszemléletének megfelelően nemcsak aktuálisnak, hanem örökérvényűnek is tekinti. Ellentmondásos saját viszonyulása is e dilemmákhoz, mert Stefan Zweig állásfoglalásától eltérően, aki maradéktalanul Erasmus mellé állt és esszéjében azonosult vele, Krleža, bár elismeri Erasmus nagyságát és értékét, nem tud azonosulni a független értelmiségi eszméjével. Stanko Lasić Zweig viszonyulására a „szintetikus identifikáció” fogalmát használja, amely lényegesen eltér Huizinga történeti távolságtartó elemző módszerétől (LASIĆ 2004: 214) is. Ezzel szemben Krleža a független értelmiségi eszméjét nemcsak kivitelezhetetlennek, s egyúttal utópikusnak gondolja, hanem erkölcsileg elfogadhatatlannak is. Szerinte ugyanis az értelmiséginek mindig választania kell az adott pillanatban leghaladóbbnak ítélt mozgalom javára. Ugyanakkor ragaszkodnia kell saját független véleményéhez is. Ezt a viszonyulást Lasić „ambiguus identifikáció”-nak nevezi (LASIĆ 2004: 214).

Amiben viszont Krleža fenntartás nélkül Erasmus mellé állt, az a kritikus álláspont, amelyet a humanista a műveletlen tömeggel és embertelen hatalmi gépezetekkel (a katolikus egyház és a reformáció önmaga ellen forduló mozgalmával) szemben foglalt el. A *balgaság dicséretének* szarkazmusa is nagyon közel állt az alapvetően ironikus hangoltságú krležai szövegvilághoz, melynek a „tökéletes stilisztá” bármely sora mintául szolgálhatott volna, de még inkább rokon azzal Erasmus kiterjedt levelezésének polemikussága. Krleža esszéjében olyannyira magáévá teszi Erasmus nézeteit, saját

szavaival „szabadon idézett parafrázisok” formájában, hogy legtöbbször nem tudható, a maga vagy Erasmus gondolatait közli-e.³

Horvátul először 1936-ban jelent meg *A balgaság dicsérete* (ERAZMO 1936), míg az első magyar fordítás már 1914-ben napvilágot látott (ERAZMUS 1914). Krleža azonban a mű újabb magyar kiadásáról a Pester Lloyd 1942-ben közölt recenziójára⁴ reflektált esszéjével. Az új magyar kiadásra 1942-ben a Szociáldemokrata Párt vállalkozott, a fordítás is új, Lányi Margit munkája.⁵ Krleža esszéjének magyar vonatkozásai közül tehát kiemelendő megírásának közvetlen indítéka, a Pester Lloyd recenziója (a Budapesten megjelenő német nyelvű lapot Krleža rendszeresen olvasta), ill. az esszé publikálásának dátuma, 1953, a Sztálin halálát közvetlenül megelőző időszak, Jugoszlávia és a keleti blokk országainak, köztük Magyarország viszonyának mélypontja. Az esszé keletkezésének és publikálásának háttérében két totalitárius rendszer – a hitlerizmus és a sztálinizmus – fenyegető tapasztalata áll. A Pester Lloyd negatív recenziójára, ill. annak hátterére Krleža több alkalommal is kitér esszéjében. Feltűnően sokszor, összesen hét alkalommal is utal rá, és az esszé felütését és zárlatát is ehhez kapcsolja:

„A Pester Lloydban megjelent egy recenzió Erasmus *A balgaság dicsérete*-nek második magyar fordítása alkalmából. A recenzió klerikálisan baná-

3 Az esszé első folyóiratban közölt szövegkiadásához képest a későbbi kötetbeli megjelenések esetében tipográfiaileg elkülönültek az Erasmus-idézetek szabad parafrázisai. Nem tudjuk, hogy milyen forrásban olvasta Krleža Erasmus leveleit, de a 20-as, 30-as években több olyan német, francia vagy akár magyar nyelvű monografikus mű is megjelent Erasmusról, amelyben bőven olvashatók idézetek a levelezésből és amelyekhez Krleža hozzájuthatott Zágrábban. (LASIĆ 2004: 221)

4 t., 1942: Das Lob der Narrheit neu übersetzt, *Pester Lloyd* 89, 193. sz. 26. August: 10.

5 ERASMUS Rotterdami, 1942: *A balgaság dicsérete*, ford. Lányi Margit, Budapest: Szociáldemokrata Párt. Erasmus művének újabb kiadásai: *A balgaság dicsérete*; [ford., magy., és bev.] Kardos Tibor, Budapest: M. Helikon, 1958, 1960; Budapest: Európa, 1987, 1994; *Móriás enkláma: A Balgaság dicsérete. Rotterdami Erasmus előadása a Balgaság képében*, ford. Kardos Tibor, Budapest: M. Iparműv. Főisk., 1977; Budapest: Helikon, 2016; *A balgaság dicsérete*, ford. és jegyz. ell. Bodor András, Bukarest: Tud. Kiadó, 1960.

lis, klerikálisan illedelmes, képmutató és (természetesen) teljesen elutasító. Erasmus a recenszens szerint azok közé a negatív és destruktív írók közé tartozik, akik a mai európai pusztulást okozták. [...] A Pester Lloyd (1942 augusztusában) úgy véli, hogy a »Humanitas Erasmiana« fogalma korrozív fogalom, s hogy Erasmus sokban hozzájárult ahhoz, hogy a valóságos etikai és társadalmi fogalmak veszítettek valódi értékükből. A Pester Lloyd úgy véli, hogy ma, amikor a magyar ifjúság a Don mellett pusztul el, egyáltalán nem helyénvaló, hogy ilyen destruktív író fordítsanak, mint Erasmus.” (KRLEŽA 1965a: 327–328)

Krleža a Pester Lloydot a Horthy-rendszer szócsöveként mutatja be, és e rendszer ideológusaként említi Szekfű Gyulát is. (KRLEŽA 1965a: 328) Krležát azonban a Pester Lloyd recenziójára vonatkozó idézett részben szemmel láthatóan elragadták indulatai. Túloz, amikor a nyúlfarknyi, inkább udvariasan semmitmondó, éppen csak szignózott szerzőjű recenzióknak ilyen határozott Erasmus-ellenes szándékot tulajdonít. Krležát valószínűleg a Pester Lloyd egyéb cikkei irritálták, melyek egyes megállapításait kontaminálhatta e recenzió kapcsán, hiszen e lap által képviselt kurzus ellenfeleként olvas-ta ezeket. Ebben a kontextusban érezhette bántónak akár már azt is, hogy az általa kétségtelenül Európa egyik legnagyobb gondolkodójának tartott humanista munkásságához a Pester Lloyd, akár csak egy fordításrecenzió erejéig is, egyáltalán hozzászólt.

Luther és a reformáció mozgalma Krleža értelmezésében a katolikus egyház üzleti vállalkozása ellen, annak tisztességtelen és hazugságra épülő monopóliumával szemben lép fel:

„Luther rajtaütött a cinkosok céhén, amely mindennapos kenyérének tekintette a pokollal való fenyegetőzést. Attól tartva, hogy valaki elvitatja infernális monopóliumait, az egyházi arisztokrácia fellázadt e barát ellen, mert tudatában volt, hogy nem lesz miből élnie, ha elveszik tőle a luciferi folyószámlából származó jövedelmét, amit a Vatikán hivatalai-ban úgy könyvelnek el, mint túlvilági szolgáltatásokból befolyó járandóságokat.” (KRLEŽA 1965a: 343)

Ebben a leegyszerűsítő, de kétségtelenül szellemes leírásban nem lehet nem észrevenni a tudatos anakronizmussal egyfajta osztályharcosként bemutatott Luthert, akinek igazságsz-

tó fellépésében a népakarat megnyilvánulását érhetjük tetten. Krleža Luther-képének negatív oldala éppen abból fakad, hogy Luther szerinte idővel szembekerült az igazát kereső néppel és népfiakkal (l. Kolhaas Mihály alakjáról írottakat és a parasztlázadások Luther általi elítélését), eltaszítva magától a néptribunus szerepét. Erasmus pedig Krleža olvasatában azt rótta fel Luthernek, hogy bár „...jól kezdte, hogy sok dologban igaza volt, de egyetlenegy dologban csúfosan melléfogott: megfélemedezett róla, hogy a választóhercegek éppolyan istentelenek, mint a római bíborosok!” (KRLEŽA 1965a: 355) 1936-ban, Erasmus halálának 400. évfordulója évében jelent meg Krleža egyik főműve, a *Petrica Kerempuh balladá*i (KRLEŽA 1959), melynek tág horizontú történelmi víziójában Erasmus kora jelenik meg a leghangsúlyosabban – a Dózsa György vezette magyar és a Matija Gubec vezette horvát – parasztlázadások közép-európai hátterével. A hasonló tematika miatt említi Móricz betyárregényeit is az Erasmus-esszé első oldalán szintén a Pester Lloyd elmarasztaló megjegyzésére hivatkozva: „A nekünk mindenekfölött kedves Pester Lloyd általános – úgyszólván – erkölcsi kozmogóniájának keretében Móricz Zsigmond Rózsa Sándorról szóló regénye⁶ csak egy hitvány zsvány- és rablóvilág apológiája. Rózsa Sándor (a Pester Lloyd szerint) nem volt más, mint egy »közönséges útszéli rablóvezér«, márpedig ma semmi értelme sincs megregényesíteni egy bűnöző életrajzát, mert valóban »Nagy történelmi időkét« élünk, olyan kort, amely végleg elhatározta, hogy leszámol a rablóvilággal a történelemben és a nemzetközi politikában.” (KRLEŽA 1965a: 327) Krleža ironikus „idézetei” Keresztury Dezső a *Rózsa Sándor összevonja a szemöldökét* című utolsó Móricz-regényről írt kritikájára (KERESZTURY 1942: 12) vonatkoznak. Keresztury 1937-től 1943-ig a Pester Lloyd irodalmi, majd kulturális rovatát vezette, ebben a minőségében írt a Móricz-regényről, ahogyan egy évvel korábban a tervezett Rózsa Sándor-trilógia első részé-

6 Móricz Zsigmond Rózsa Sándorról szóló két regénye 1941-ben (*Rózsa Sándor a lovát ugratja*. Budapest: Athenaeum) és 1942-ben (*Rózsa Sándor összevonja a szemöldökét*. Budapest: Athenaeum) jelent meg.

ről (KERESZTURY 1941) is, valamint nem sokkal később itt jelent meg Móriczról írt nekrológia is (KERESZTURY 1942). Tény, hogy Keresztury kritikájában nem szerepelnek olyan megállapítások, melyeket Krleža esszéjében „idéző” és 1942 augusztusában más hivatkozás a regényről a Pester Lloyd-ban nem jelent meg. Keresztury értő kritikája részben jogos, hiszen maga Móricz is csak első változatnak tartotta a szóban forgó regényét. Keresztury kritikája a szerző véleményével összhangban mutat rá a mű egyenetlenségeire, de korántsem azzal az ideológiai hangsúllyal, melyet Krleža interpretációja neki tulajdonít. Kérdés, hogy Krleža olvasta-e Móricz regényét, vagy csak másodkézből, azaz Keresztury kritikájából és esetleg más híradásokból szerzett róla tudomást, az azonban valószínű, hogy a mű tematikája közel állhatott hozzá, s így ideológiai támadást vélt feltételezni a nem egyértelműen afirmatív hangvételű kritikában.

Visszatérve az Erasmus-esszé Luther-képéhez, Krleža szerint Erasmus nemcsak elismeri, hogy Luther mögött tömegek állnak, hanem az isteni akarat megnyilvánulásának is tekinti fellépését, ennek ellenére mégsem tud sem annak céljaival, sem nézeteivel azonosulni. Attól tart, hogy a háborús viszonyok és a bizonytalan közállapotok eluralkodása végveszélybe sodorhatják a keresztény civilizációt, pedig csak e civilizáció megőrzése biztosítja az emberhez egyedül méltó életet:

„Igaz, hogy még nem volt halandó, aki történelmi fellépése első pillanatában akkora dicsőséget aratott volna, mint Luther, s ez annyit jelent, hogy Luther nem személyesen beszél, egyedül a maga nevében. Európa hívó tömegei nem reagálhattak volna oly spontánul, ha Luther tételei saját személyes ügye lett volna, s ha arról, amiről Luther beszél, nem csipogtak volna előtte régen az összes verebek. A csöndület itt van, számolni kell vele, megmozdult a fekete tömeg, s ez öldöklést, istentelenséget és gyújtogatást jelent.” (KRLEŽA 1965a: 352)

Krleža elkötelezett baloldaliként (sőt ennek ellenére is) elég jól tájékozott volt a harmincas évek Szovjetuniójában történetekkel kapcsolatban, tudott a koncepciós perekről, melyeknek több ifjúkori barátja esett áldozatul, és Erasmus-esszéje megírása előtt két évvel, 1940-ben a zágrábi lakásának aajtán ko-

pogtató ismerősétől, a politikailag meghasonlott Pavle Basta-
jićtól, aki a szovjet Belügyi Népbiztosság (NKVD) bérgyilkos
ügynökeként addigra maga is üldözötté vált, több konkrét
részletet is megtudhatott a rendszer módszereiről. Amikor
tehát Erasmus koráról ír, nem is annyira bújtatottan saját ko-
ráról beszél: „Ha valaki azt mondja, hogy kételkedik az egyik
vagy másik tétel egyedül helyes és üdvözítő igazságában, ha
valamely bolond ki meri jelenteni, hogy nem egészen biztos
benne, pontos-e ez vagy az az ördögi szillogizmus, azonnal
a gyanúsítottak listájára helyezik, mint ellenséges ügynököt.”
(KRLEŽA 1965a: 356)

Bár Krleža az esszé írása idején feltehetően nem is-
merte Huizinga Erasmus-könyvét, hasonlóan érzékeny
volt a válságjelenségekre, mint a holland történész vagy
mint a német filozófus, Oswald Spengler. Erasmus kora
a válságjelenségek tanulmányozói számára példaértékű, hi-
szen valójában egy korszakhatárt jelöl, amikor a reneszánsz
humanizmus szellemisége kezdte lebontani a középkori ke-
resztény, s ily módon akkor még valóban egységes Európát:
„... ez volt Erasmus sorsa és hivatása abban a miénkhez oly
hasonló korban, amelyben a két történelmi periódus határán
az európai civilizáció elvesztette a maga belső képét és stílusát
(1521–1942).” (KRLEŽA 1965a: 329) Krleža Európa válságára
persze elsősorban saját korának történései szempontjából rea-
gált és a válság tetőpontjának az első világháborút tekintette.
Erasmus-esszéjének sajátossága, hogy a kronologikussággal
szakítva, asszociációk mentén tárgyalja témáját:

„Európa intellektuális ernyedtségének történelmi pillanatában, amely-
ben minden úgy elhízott, mint a vénülő heréltek, s kappanháját eresztett
a pápai szellem is, amikor kehesedni kezdett az egyház szelleme, s be-
következett a tehetség és az ész fojtó bágyadtsága, amikor a beképzelt és
fennhéjázó egyházi proletariátus oly erőszakosan hangoskodva járkált
a világban, mint a Civilizáció ítélőbírája (mintha az egész emberi tudást
magába hörpintette volna), amikor rendszeresen és következetesen le-
becsültek minden emberi érzést, s csak a pápai, vatikáni rangok hierar-
chiáját tartották becsben (amelynek értelmében az ember csak a püspöki
süvegnél és jóvedelmeknél kezdődött), ebben a pillanatban Erasmus az
elsőök között volt, aki felismerte, hogy nem vagyunk messze az emberi
szellem és ész alkonyától, s hogy az ördög jó éjszakát mondott a nyu-
gat-európai civilizációnak!” (KRLEŽA 1965a: 331–332)

Mindazonáltal Krleža értékrendjében nemcsak Erasmus, hanem Luther is az emberiség nagyjai közé tartozott, akiről már gyerekkorában, ministránszkodása idején is így gondolkodott. Erről tanúskodik a korai éveire visszaemlékező *Agrami gyermekkorom 1902–1903* című lírai emlékirata, melyet ugyanúgy 1942-ben írt, mint Erasmus-esszéjét:

„Fantasztikus, költői, időn kívüli »alteregónk« léggömbökkel utazott, piros labdaként suhant át a világon, holdfényben ábrándozott, szökökutak zenéjét hallgatta, lovakat, lovarnóket, cirkuszokat, clownokat, laterna magicákat nézett és a bársonyruhas dán királyfi életét élte, miközben a szentmiséknél segédkezett. A történelmi események plasztikus képzete (Karthágó, Róma, Athén, Hannibál, Luther, Robespierre, illetve e fogalmak pátosza), a naprendszer modellje, a világmindenség törvényei, a földgolyó fölfoghatatlan halk mozgása a térben, s állandó, visszatérő pszichózisok az első keresztények üldöztetésének témájára.” (KRLEŽA 1965b: 238–239)

Ha Krleža Luthert nem ítélte meg egyértelműen pozitívan, akkor a reformáció másik nagy alakját, Kálvint még kevésbé. Kálvint Paracelsusról szintén 1942-ben írt esszéjében és az 1946-ban írt Hamlet Vesalius „Anatómiájából” címűben „nagyobb formátumú laikus lázadóként” írta le, aki Szervét Mihály megégetésével éppúgy „középkori bűnözővé” (KRLEŽA 1979a: 311) és „a legközépkoribban fanatikusan vallásossá” vált, mint a Giordano Bruno, Vesalius, Campanella és mások haláláért felelős Szent Hivatal. (KRLEŽA Miroslav, 1979b: 246)

Krleža a korábbiakban már említett szkeptikus, a dolgok alapvetően változatlan és folytonosan ismétlődő körforgásaként felfogott történelemszemlélete mindezek ellenére rokoniható Kálvin eleve elrendelésről szóló tanáival. A *Régmúlt napok* című naplókban az 1916-os évnél megjelent *Sok, s végül semmi* című aforizmagyűjtemény „Golgota” című darabjában olvashatók az alábbi sorok:

„Mindazonáltal állni a Golgotán és tudni, hogy ez egy és ugyanaz a variációja ugyanannak az egy és mindig egyformán unalmas, úgyszólván a kezdetektől létező témának: egyetemes és isteni törvény, hogy a gyer-tya lángjának az a sorsa, hogy lobogjon, a lepkének pedig, hogy mint megpörköltödött rongy, lehulljon szárnyai üszkös bűzébe.” (KRLEŽA, 1977a: 177)

IRODALOM

- ERAZMO Rotterdamski, 1936: *Pohvala gluposti*, ford. Ivan Esih. (Stefan Zweig: *Trijumfi tragika Erazma Rotterdamskog*) Zagreb: Binoza.
- ERASMUS Rotterdami, 1914: *A balgaság dícsérete*, ford. Szabó András. Budapest: Athenaeum [2. kiadás: 1922; Reprint: 1999]).
- ILLYÉS Gyula, 1963: *Petőfi Sándor*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- HUIZINGA Johan, 1995: *Erasmus*; ford. Gera Judit, Budapest: Európa.
- KERESZTURY Dezső, „[Móricz Zsigmond: Rózsa Sándor 1-2.]” *Pester Lloyd*, 88, Nr. 176. (Morgenblatt) (1941)
- –, „Siegmond Móricz” *Pester Lloyd*, Nr. 201. (Abendblatt), (1942)
- KERESZTURY D. v., „Ein Epos in Prosa” *Pester Lloyd*, 89, Nr., 191. (Morgenblatt) 23. August (1942).
- KRAVAR Zoran, 1993: Kršćanstvo. *Krležijana 1. (A–Lj)*. Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 509–511.
- KRLEZSA Mirosláv, 1959: *Éjtszakának virrasztója: Petrica Kerempuh balladáí*. CSUKA Zoltán (ford.) Budapest: Magyar Helikon.
- KRLEŽA Miroslav, 1954: *Na rubu pameti*. (Sabrana djela Miroslava Krleže, sv. 2.) Zagreb: Zora, 1954.
- –, 1965: Előszó Krsto Hegedušić Dráva menti motívumok c. albumához. *Kirándulás Oroszországba: Esszék*. Szeli István (ford.) Budapest: Európa, 548–590.
- –, 1965a: Rotterdami Erazmusról. *Kirándulás Oroszországba: Esszék*. Szeli István (ford.) Budapest: Európa, 325–368.
- –, 1965b: Agrami gyermekkorom 1902–1903. *Versek. Emlékiratok*. Ács Károly és Csuka Zoltán (ford.) Budapest: Európa, 229–293.
- –, 1976: *Az ész határán. Regény*. Csuka Zoltán (ford.) Budapest: Európa.

- -, 1979: „Nekoliko riječi o Heinrichu Kleistu“, in *Evropa danas. Eseji i članci* 3., szerk. Anđelko MALINAR. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje). 113–126.
- -, 1985: „Izlet u Mađarsku 1947“, in *Putovanja. Sjećanja. Pogledi: Putopisi* 2., szerk. Ivo FRANGEŠ. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje): 141–199.
- -, 1977a: *Davni dani* 1. *Dnevnik* 1. 1914–17. Prir.: Anđelko Malinar. (Sabrana djela Miroslava Krleže) Sarajevo: Oslobođenje.
- -, 1977b: *Dnevnik* 5. 1958–69. Prir.: Anđelko Malinar. (Sabrana djela Miroslava Krleže) Sarajevo: Oslobođenje
- -, 1979a: „O Paracelzu“, in *O Erazmu Rotterdamskom: Eseji i članci* 2., Prir.: Anđelko Malinar. (Sabrana djela Miroslava Krleže) Sarajevo: Oslobođenje, 253–320.
- -, 1979b: „Hamlet iz Vesalove „Anatomije“, in *O Erazmu Rotterdamskom: Eseji i članci* 2., Prir.: Anđelko Malinar. (Sabrana djela Miroslava Krleže) Sarajevo: Oslobođenje, 243–251.
- -, 1988. *Zapisi sa Tržiča: Zapisi i eseji* 4. Ivo Frangeš (szerk.) (Sabrana djela Miroslava Krleže) Sarajevo: Oslobođenje.
- LASIĆ Stanko, 1993: Erazmo Rotterdamski. *Krležijana* 1 (A–Lj). Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 232–233. <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1493> (Utolsó letöltés: 2018.08.03.)
- -, 2004: Tri moderna pogleda na Erazma Rotterdamskog: Huizinga, Zweig, Krleža. *Članci, razgovori, pisma*, Zagreb: Gordogan, 205–225.
- MUSIL Robert, 2000: A butaságról. *Esszék*. Földényi F. László (szerk.), Györffy Miklós (ford.) Pozsony: Kalligram, 280–302.
- SPIRÓ György, 1981: *Miroslav Krleža*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- ZWEIG Stephan, 1934: *Rotterdam Erasmus diadala és bukása*, Horváth Zoltán (ford.) Budapest: Rózsavölgyi. [Későbbi magyar kiadások: 1945, 1993]

OPERA SLAVICA BUDAPESTINENSIA SYMPOSIA SLAVICA

Eddig megjelent:

A cseh szak 50 éve, 1955–2005: a 2005. november 14–15-én megtartott jubileumi konferencia anyaga. 2007. Szerk.: Heé Veronika és Oleg Fedoszov.

Aktuálne problémy slovakistiky. 2007. Szerk.: Zsilák Mária.

A bulgarisztika ma. Eredmények és távlatok. 2007. Szerk.: Dudás Mária.

Jazykovedné dielo Sama Czambela. 2010. Szerk.: Zsilák Mária.

Od početaka do danas. 120 godina kroatistike u Budimpešti. 2016. Szerk.: Lukács István.

Nexus linguarum. Köszöntő kötet a 80 éves Nyomárkay István tiszteletére. 2017. Szerk.: Lukács István.

Slovenistika 10. Zbornik predavanj. 2017. Szerk.: Lukácsné Bajzek Mária.

Szláv kultúrák, irodalmák és nyelvek. Tanulmány kötet. 2017. Szerk.: Urkom Aleksander.

